

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών

— ΙΔΡΥΘΕΝ ΤΟ 1837 —

Θεολογική Σχολή, Τμήμα Θεολογίας

Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών (ΠΜΣ)

«Ορθόδοξη Θεολογία»

Ειδίκευση

«Συστηματική Θεολογία και Επιστήμες της Αγωγής»

Διδακτική προσέγγιση των νέων μορφών θρησκευτικότητας στη Θρησκευτική
Εκπαίδευση στην Ελλάδα: το αρχέτυπο του ήρωα στον κύκλο της
κινηματογραφικής μεταφοράς του “Πολέμου των Άστρων”.

Ελευθέριος Φουστέρης

Επιβλέπων Καθηγητής: Μάριος Κουκουνάρας Λιάγκης

Μέλη Επιτροπής: Κωνσταντίνος Κορναράκης,

Κωνσταντίνος Ζάρρας

Διπλωματική εργασία που εκπονήθηκε στο ΠΜΣ για τη χορήγηση του Μεταπτυχιακού
Διπλώματος Ειδίκευσης στην Συστηματική Θεολογία και Επιστήμες της Αγωγής του ΕΚΠΑ

Αθήνα, Οκτώβριος, 2024

HELLENIC REPUBLIC

**National and Kapodistrian
University of Athens**

— EST. 1837 —

School of Theology, Department of Theology
Master Degree Programme in
“Orthodox Theology,
Systematic Theology and Education Sciences”

Didactic approach of new forms of religiosity in Religious Education in Greece:
the hero archetype in the cycle of the cinematic adaptation of "Star Wars".

Eleftherios Fousteris

Supervisor: Marios Koukounaras Liagkis

Board Members: Konstantinos Kornarakis,
Konstantinos Zarras

A dissertation submitted to the Master Degree Programme in “Systematic Theology and
Educations Sciences” at the NKUA for the award of the Master of “Orthodox Theology”

Athens, October, 2024

Διδακτική προσέγγιση των νέων μορφών θρησκευτικότητας στη Θρησκευτική
Εκπαίδευση στην Ελλάδα: το αρχέτυπο του ήρωα στον κύκλο της
κινηματογραφικής μεταφοράς του “Πολέμου των Άστρων”.

Ελευθέριος Φουστέρης

Μέλη Τριμελούς Επιτροπής Αξιολόγησης:

- 1) Μάριος Κουκουνάρας Λιάγκης, Αναπληρωτής Καθηγητής Θεολογικής
Σχολής, ΕΚΠΑ
- 2) Κωνσταντίνος Κορναράκης, Καθηγητής Θεολογικής Σχολής, ΕΚΠΑ
- 3) Κωνσταντίνος Ζάρρας, Καθηγητής Θεολογικής Σχολής, ΕΚΠΑ

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΔΗΛΩΣΗ

Αυτή η διπλωματική εργασία υποβάλλεται από τον συγγραφέα της ως μερική εκπλήρωση των απαιτήσεων του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών στην «Ορθόδοξη Θεολογία» του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Υπεύθυνα δηλώνεται ότι η συγκεκριμένη διπλωματική εργασία έχει συγγραφεί από τον υπογράφοντα και δεν έχει υποβληθεί ούτε έχει αξιολογηθεί σε οποιοδήποτε άλλο πλαίσιο (π.χ. άλλου μεταπτυχιακού ή προπτυχιακού τίτλου σπουδών κ.ά.), στην Ελλάδα ή στο εξωτερικό.

ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ:

Ελευθέριος Φουστέρης

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών (ΠΜΣ) «Ορθόδοξη Θεολογία» του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών δεν δηλώνει απαραίτητως την αποδοχή των απόψεων του/της συγγραφέως από το ΠΜΣ.

Περίληψη

Η παρούσα μελέτη ασχολείται με τις νέες μορφές θρησκευτικότητας και πώς αυτές διδάσκονται στο μάθημα των Θρησκευτικών στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση. Σκοπός αυτής της εργασίας είναι να αξιολογήσει πώς οι νέες μορφές θρησκευτικότητας που υπάρχουν στον σύγχρονο κόσμο, η θεοποίηση ηρώων και ανθρώπων του θαύματος, όπως τραγουδιστές και ηθοποιοί μπορούν να διδαχθούν και να κατανοηθούν στο μάθημα των Θρησκευτικών σύμφωνα με το Πρόγραμμα Σπουδών του μαθήματος του 2023, στην υποχρεωτική εκπαίδευση (Γυμνάσιο). Η μεθοδολογία της έρευνας είναι μεικτή και αποτελεί μία μελέτη περίπτωσης. Βασίζεται σε μία διδακτική παρέμβαση με τη χρήση παραδειγμάτων χαρακτήρων των επιστημονικής φαντασίας ταινιών της Lucas Films και Disney «Πόλεμος των Άστρων» καθώς και του θρησκευτικού κινήματος που σχετίζεται με αυτές, του «τζενταϊσμού». Η έρευνα διενεργήθηκε σε ένα (1) τμήμα της Γ' Γυμνασίου της Αττικής και στηρίζεται σε διδακτική παρέμβαση, στην οποία χρησιμοποιήθηκε το παράδειγμα του «Πολέμου των Άστρων» και του «τζενταϊσμού» συγκεκριμένα σε τρία (3) από τα τέσσερα (4) διδακτικά στάδιά της. Μελετήθηκαν α) ο θρησκευτικός γραμματισμός για τις νέες μορφές θρησκευτικότητας των μαθητών/μαθητριών όπως περιγράφονται στη βιβλιογραφική ανασκόπηση της παρούσας εργασίας πριν την διδακτική παρέμβαση, β) ο βαθμός κατανόησης των μαθητών/μαθητριών για τις νέες μορφές θρησκευτικότητας μετά την διδακτική παρέμβαση, και γ) η χρήση του τζενταϊσμού ως μελέτη περίπτωσης για την κατανόηση των νέων μορφών θρησκευτικότητας. Για την συλλογή των δεδομένων εφαρμόστηκε η μέθοδος της τριγωνοποίησης, διότι αξιοποιήθηκαν κριτήρια αξιολόγησης πριν την διδακτική παρέμβαση, σύντομα ερωτημαλόγια μετά την παρέμβαση και η ανάλυση της βιβλιογραφικής ανασκόπησης. Τα ευρήματα έδειξαν ότι, ο θρησκευτικός γραμματισμός των μαθητών/μαθητριών για τις νέες μορφές θρησκευτικότητας ήταν χαμηλός προς μέτριος. Με την διδακτική παρέμβαση οι μαθητές/μαθήτριες κατανόησαν τις νέες μορφές θρησκευτικότητας ενώ η μελέτη περίπτωσης του τζενταϊσμού βοήθησε στην κατανόηση του φαινομένου. Τέλος, επιβεβαιώνεται μέρος της βιβλιογραφικής ανασκόπησης σχετικά με την κατανόηση των νέων μορφών θρησκευτικότητας στη σχολική αίθουσα, καθώς πρόκειται για μικρής κλίμακας έρευνα.

Λέξεις Κλειδιά: Νέες μορφές θρησκευτικότητας, Θρησκευτική Εκπαίδευση, Πόλεμος των Άστρων, τζενταϊσμός

Abstract

The present study deals with the new forms of religiosity and how they are taught in the Religious Education course in Secondary Education. Specifically, the purpose of this study is to analyze and evaluate the new forms of religiosity that emerge in the modern world, such as the deification of heroes and public figures, including singers and actors. It also examines how these forms can be taught and understood in the Religious Education curriculum in 2024 (or 2025) in compulsory education, using examples from the characters of the LucasFilms and Disney science fiction films "Star Wars" as well as the religious movement related to them, "jediism," as a case study. The research employs a case study methodology, utilizing teaching examples drawn from characters in the Lucas Films and Disney science fiction franchise "Star Wars," as well as the related religious movement known as "jediism. The research was carried out in one (1) class of a Third Grade High School in Attica and is based on a teaching intervention, in which the example of «*Star Wars*» and «jediism» was used in three (3) of the four (4) teaching stages. The study examined a) the religious literacy of students' understanding of the new forms of religiosity as described in the literature review of this study before the teaching intervention, b) the degree of students' understanding of the new forms of religiosity after the teaching intervention, and c) the use of jediism as a case study for understanding the new forms of religiosity. The triangulation method was used to collect data because assessment criteria were utilized before the teaching intervention. The broad findings showed that, the students' religious literacy about the new forms of religiosity was low to moderate. With the didactic intervention, the students understood the new forms of religiosity and the case study of "jediism" helped to understand the phenomenon. Finally, part of the literature review on the understanding of new forms of religiosity in the classroom is confirmed as it is a small-scale study.

Keywords: New forms of religiosity, Religious Education, Star Wars, jediism

Πίνακας περιεχομένων

Στοιχεία Εργασίας	3
Περίληψη	5
Κατάλογος Πινάκων	9
Πρόλογος.....	10
Εισαγωγή	12
A. Θρησκεία.....	16
A.1. Η έννοια της «θρησκείας» – «religion»	17
A.1.1. Θρησκεία – religion.....	17
A.1.2. Προέλευση του όρου	18
A.2. Η έννοια της θρησκείας στη φιλοσοφία και τις επιστήμες	21
A.2.1. Η θρησκεία στη φιλοσοφία	21
A.2.2. Η θρησκεία στην κοινωνιολογία	24
A.2.3. Η θρησκεία στην ανθρωπολογία	26
A.2.4. Η θρησκεία στην ψυχολογία	28
A.3. Ορθόδοξη Εκκλησία και Θρησκεία	29
A.3.1. Η θεογνωσία	30
A.3.2. Η θρησκεία ως βίωμα	31
A.4. Η ανάγκη δημιουργίας και προέλευση της θρησκείας	33
A.4.1. Η ανάγκη της θρησκείας.....	33
A.4.2. Η θεωρία του Δυϊσμού	36
A.4.3. Η εξελικτική θεωρία της θρησκείας	37
A.4.4. Η θρησκεία ως ανθρώπινη εξέλιξη.....	38
A.4.5. Η θρησκεία ως αποκάλυψη	39
A.5. Σύνοψη	45
B. Νέες Μορφές Θρησκευτικότητας.....	46
B.1. Νέα θρησκευτικότητα και νέα θρησκευτικά κινήματα	47
B.1.1. Οι νέες μορφές θρησκευτικότητας ως «σέκτες».....	48
B.1.2. Η εμφάνιση των νέων μορφών θρησκευτικότητας.....	49
B.1.3. Προϋποθέσεις ύπαρξης των νέων μορφών θρησκευτικότητας	50

B.1.4. Στόχοι των νέων θρησκευτικών κινημάτων	52
B.1.5. Σύνδεση νέων θρησκευτικών κινημάτων με τις υπάρχουσες θρησκείες.....	53
B.1.6. Περιπτώσεις ακραίου φανατισμού σε κύκλους νέων θρησκευτικών κινημάτων ..	54
B.1.7. Η περίπτωση της «πλύσης εγκεφάλου».....	57
B.2. Η έννοια «Pop Culture» – «Λαϊκή Κουλτούρα».....	59
B.2.1. Το φαινόμενο της λαϊκής κουλτούρας.....	59
B.2.2. Χαρακτηριστικά της λαϊκής κουλτούρας	60
B.3. Η «Λαϊκή Κουλτούρα» ως Θρησκεία.....	61
B.3.1. Η λαϊκή κουλτούρα και η σύνδεση της με τη θρησκεία.....	61
B.3.2. Η περίπτωση των fandoms	63
B.4. «Λαϊκή Κουλτούρα» και νέες μορφές θρησκευτικότητας.....	65
B.4.1. Η θρησκεία στον κόσμο του φανταστικού	66
B.4.2. Θρησκευτικά κινήματα της λαϊκής κουλτούρας.....	67
B.4.3. Η περίπτωση του τζενταϊσμού.....	70
B.4.4. Το φαινόμενο της λατρείας των διασημοτήτων	74
B.4.5. Η λατρεία των διασημοτήτων ως φαινόμενο φανατισμού	80
B.4.6. Ο αθλητισμός ως φαινόμενο φανατισμού και νέα μορφή θρησκευτικότητας.....	81
B.5. Το Αρχέτυπο του Ήρωα.....	83
B.5.1. Η έννοια του αρχέτυπου	83
B.5.2. Το αρχέτυπο του ήρωα	85
B.5.3. Ο σύγχρονος μύθος.....	87
B.5.4. Το αρχέτυπο του ήρωα στον «Πόλεμο των Άστρων»	88
B.6. Σύνοψη.....	91
 Γ. Θρησκευτική Εκπαίδευση.....	 93
Γ.1. Η Θρησκευτική Εκπαίδευση.....	94
Γ.1.1. Τάσεις στην Θρησκευτική Εκπαίδευση	95
Γ.1.2. Η Θρησκευτική Εκπαίδευση στην Ελλάδα.....	96
Γ.1.3. Η Θρησκευτική Εκπαίδευση στην Ευρώπη	107
Γ.1.4. Οι σκοποί της Θρησκευτικής Εκπαίδευσης	108
Γ.2. Θρησκευτική Εκπαίδευση και νέες μορφές θρησκευτικότητας.....	111
Γ.2.1. Θρησκευτικός γραμματισμός και νέα θρησκευτικά κινήματα	111
Γ.2.2. Διδασκαλία θρησκευτικών και κοσμοθεωριών	115

Γ.3. Σύνοψη	121
--------------------------	------------

Δ. Έρευνα για την Διδακτική Προσέγγιση των Νέων Μορφών Θρησκευτικότητας στη Θρησκευτική Εκπαίδευση/ Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση	122
---	------------

Δ.1. Προγράμματα Σπουδών Θρησκευτικών 2023 και Νέες Μορφές Θρησκευτικότητας	123
--	------------

Δ.2. Ενότητα «Θρησκευτικότητα του 21ου αι.» και η διδακτικής της εφαρμογή.....	125
Δ.2.1. Παρουσίαση Ενότητας.....	125
Δ.2.2. Σχεδιασμός Διδασκαλίας	125
Δ.2.3. Πλαίσιο Ερευνητικής Αποτίμησης	128
Δ.2.4. Ανάλυση της Εφαρμογής.....	132
Δ.2.5. Αποτελέσματα από την Εφαρμογή	144
Δ.2.6. Περιορισμοί.....	148

Ε. Συμπεράσματα – Συζήτηση	150
---	------------

ΣΤ. Πηγές.....	155
-----------------------	------------

Ζ. Βιβλιογραφία.....	155
-----------------------------	------------

Η. Παράρτημα.....	191
--------------------------	------------

Κατάλογος Πινάκων

Πίνακας 1: Σχέδιο Μαθήματος Διδακτικής Παρέμβασης	126
Πίνακας 2: Αποτίμηση απαντήσεων κριτηρίου αξιολόγησης πριν την παρέμβαση	132
Πίνακας 3: Κωδικοποίηση κατηγοριών και ανάλυσης περιεχομένου	135
Πίνακας 4: Κατηγοριοποίησης Απαντήσεων	136
Πίνακας 5: Ταξινόμηση κωδικών κατηγορίας «Περιγραφή Νέων Μορφών Θρησκευτικότητας» (Δελτίο Εξόδου)	138
Πίνακας 6: Ταξινόμηση κωδικών κατηγορίας «Κριτική αξιολόγηση Νέων Μορφών Θρησκευτικότητας» (Δελτίο Εξόδου)	140
Πίνακας 7: Συγκεντρωτικά ποσοστά κωδικών κατηγοριών τμήματος.....	143

Πρόλογος

Ήταν περίπου Μάρτιος του 2021 όταν στις 14:00 το μεσημέρι είχαμε μαζευτεί όλοι όσοι είχαμε υπηρεσία στην κεντρική πόρτα του λόχου. Σε μια κουβέντα που είχαμε οι «συμφάνταροι» μεταξύ μας για τις σπουδές μας αλλά και για την λαϊκή κουλτούρα, ένας από αυτούς δεν έκρυψε την αγάπη του για τον «Πόλεμο των Άστρων» και πως αυτός του έχει αλλάξει τη ζωή, διαβάζοντας τα κόμιξ που κυκλοφορούν και βλέποντας τις νέες ταινίες και σειρές. Η κουβέντα πήγε παραπέρα με εμένα να του εξηγώ ότι έχω ασχοληθεί επιφανειακά με τον «Πόλεμο των Άστρων» και ότι φαίνεται και είναι ένας ενδιαφέρον κινηματογραφικός κόσμος. Ο ίδιος όμως με έπεισε ότι είναι μια καταπληκτική θεματολογία και ιστορία και ότι θα έπρεπε να του δώσω μια ευκαιρία. Έτσι, εν' ώρα υπηρεσιών ξεκίνησε ένας μαραθόνιος προβολών, μέχρι που την επόμενη φορά που είχα μαζί του υπηρεσία του εξηγούσα, ως θεολόγος, τα θεολογικά σημεία που παρατήρησα στις κινηματογραφικές ταινίες βάζοντας κι άλλους στρατιώτες στον «χορό», με τις συζητήσεις να γίνονται εντονότερες σε επόμενες υπηρεσίες αλλά και εκτός στρατιωτικών υποχρεώσεων.

Η αγάπη μου για τον «Πόλεμο των Άστρων» από τότε πήρε άλλες διαστάσεις με αποκορύφωμα την ερώτηση του καθηγητή μου στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα για την επιλογή θέματος, «με τι ασχολείσαι;» και η απάντηση να ήταν «μου αρέσει να ασχολούμαι με την λαϊκή κουλτούρα, έχω μια αδυναμία στο Star Wars». Σε επόμενη συνάντηση, ο ίδιος μου είπε για το κίνημα του τζενταϊσμού και την σύνδεση του με το κινηματογραφικό σύμπαν του «Πολέμου των Άστρων», κάτι εντελώς άγνωστο σε μένα και μου προκάλεσε την ενασχόληση μου με αυτό στη διπλωματική μου εργασία. Έτσι η παρούσα διπλωματική εργασία ασχολήθηκε με ένα ευρύ φάσμα νέων μορφών θρησκευτικότητας και το παράδειγμα του κινήματος του τζενταϊσμού χρησιμοποιήθηκε για την διδασκαλία των νέων μορφών θρησκευτικότητας στην υποχρεωτική εκπαίδευση, σύμφωνα με τα νέα Προγράμματα Σπουδών του μαθήματος των Θρησκευτικών του 2023.

Η παρούσα μελέτη ξεκίνησε το Πάσχα του Απριλίου του 2023. Ξεκίνησε πρώτα με το βιβλιογραφικό της μέρος μέχρι τις αρχές του 2024 και αργότερα πέρασε στο μέρος της έρευνας ένα μήνα πριν το Πάσχα του ίδιου έτους. Τόσο το θεωρητικό, όσο και το κομμάτι της έρευνας ήταν όμορφες εμπειρίες, γεμάτες νέα γνώση για πράγματα που δεν μου ήταν γνωστά.

Η ολοκλήρωση της παρούσας διπλωματικής εργασίας οφείλεται στην έμπνευση που μου έδωσε ο καθηγητής μου και επιβλέπων καθηγητής αυτής της μελέτης κ. Μάριος Κουκουνάρας Λιάγκης, Αναπληρωτής Καθηγητής του Τμήματος Θεολογίας του Εθνικού και

Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Θα ήθελα πρώτα να ευχαριστήσω τον ίδιο για την συμπαράσταση και υποστήριξη που μου έδωσε σε αυτή τη μελέτη αλλά και στα υπόλοιπα μαθήματα του Προγράμματος Σπουδών «Ορθόδοξη Θεολογία», αλλά και για την συνεχή του υποστήριξη και στα προπτυχιακά μαθήματα και τις υπόλοιπες συνεργασίες μας, την προθυμία του και την ευγένειά του τόσο σε μένα όσο και στους υπόλοιπους συμφοιτητές του μεταπτυχιακού προγράμματος.

Επίσης, θα ήθελα να απευθύνω τις ευχαριστίες μου και στα άλλα μέλη της επιτροπής μου, τον Καθηγητή Τμήματος Θεολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, κ. Κωνσταντίνο Κορναράκη, τόσο για την βοήθεια και υποστήριξη του στα μαθήματα του μεταπτυχιακού προγράμματος όσο και για τις συμβουλές του όσον αφορά την διπλωματική έρευνα, αλλά και τον Καθηγητή Τμήματος Θεολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, κ. Κωνσταντίνο Ζάρρα για τις συμβουλές και συζητήσεις του πάνω στο θέμα της παρούσας μελέτης. Δεν μπορώ να αφήσω βέβαια εκτός τον Καθηγητή του ίδιου τμήματος κ. Σταύρο Γιαγκάζογλου για την υποστήριξη στα μαθήματα του μεταπτυχιακού και τις συμβουλές του.

Ακόμη, αισθάνομαι την ανάγκη να ευχαριστήσω και τον κ. Μανώλη Παπαϊωάννου για την βοήθεια του στο κομμάτι της έρευνάς μου, την Όλγα Ζευκίλη και την Άννα Μαρία Βιορέ για την ανταπόκριση τους όσο αφορά την έρευνα μου στις σχολικές μονάδες καθώς και για την συμπαράσταση και τα καλά τους λόγια. Θα ήθελα όμως να ευχαριστήσω και τους δύο κοντινούς ανθρώπους και φίλους, τον Ευστάθιο Παπαδόπουλο και την Μαρία Αργυρίου που με βοήθησαν ως ανεξάρτητοι κριτές στην έρευνά μου αλλά και για την γενική υποστήριξη τους. Βεβαίως, να ευχαριστήσω και τους υπόλοιπους συμφοιτητές μου στο Πρόγραμμα Μεταπτυχιακό Σπουδών, τόσο για τις ιδέες που είχαμε ο ένας για τον άλλον όσο και για την αλληλοϋποστήριξη που παρείχαμε.

Τέλος θα ήθελα να ευχαριστήσω και την οικογένεια μου, ιδιαιτέρως την μητέρα και αδελφή μου που ήταν στο πλευρό μου καθημερινά και με ανεχτήκαν όσο κανένας άλλος σε αυτό το δύσκολο ταξίδι γνώσεων.

Εισαγωγή

Το ζήτημα της θρησκείας και η έννοια της είναι ένα γεγονός που έχει απασχολήσει την ανθρώπινη ύπαρξη σχεδόν από τις αρχές της ιστορίας του ανθρώπου. Η καταγεγραμμένη ιστορία, δείχνει ότι ο άνθρωπος πάντα είχε την έννοια της θρησκείας στο πλευρό του, είτε κατακλυζόταν από περιόδους ειρήνης είτε από περιόδους σκληρών πολέμων. Η θρησκεία είναι ένα πολυσύνθετο θέμα, το οποίο αγγίζει τις περισσότερες επιστήμες όπως, την φιλοσοφία, την κοινωνιολογία, την ανθρωπολογία, την ψυχολογία και φυσικά την θεολογία. Ο σύγχρονος τρόπος κατανόησης της θρησκείας διαφέρει σημαντικά από τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι αντιλαμβάνονταν και προσέγγιζαν τα θρησκευτικά φαινόμενα πριν από δύο, τρεις ή και περισσότερες χιλιάδες χρόνια. Μπορεί να θεωρηθεί ως ένα πολιτισμικό φαινόμενο που συνοδεύει τον άνθρωπο στην καθημερινότητά του, διευκολύνοντας ή δυσκολεύοντας τη ζωή του και αποτελώντας αναπόσπαστο μέρος αυτής. Άλλες φορές αποτελεί την ίδια τη ζωή, με το θείο και τον άνθρωπο να συνυπάρχουν, όπου ο Θεός δεν επιβάλλεται στον άνθρωπο, αλλά και οι δυο ζουν αρμονικά ο ένας με τον άλλον και διαποτίζονται (Ματσούκας, 2016, σ. 80). Η θρησκεία αποτελεί μια εμπειρία ζωής, μια βιωματική σχέση *per se* (Μακρής, 2024, σ. 177), και σε άλλες περιπτώσεις, η έννοια της να μεταφράζεται κατευθείαν ως «λατρεία του Θεού»¹. Σίγουρα λοιπόν η θρησκεία φαίνεται μια έννοια η οποία αν και αποτελεί την καθημερινότητα δισεκατομμυρίων ανθρώπων, παρουσιάζει αρκετές ερμηνείες (Taylor, 2007, σ. 9). Βέβαια, συχνά παρατηρείται σύγχυση μεταξύ των όρων της «θρησκείας» και της «θρησκευτικότητας». καθώς η θρησκεία αναφέρεται σε οργανωμένα συστήματα πίστης και λατρείας, ενώ η θρησκευτικότητα μπορεί να εκφράζει μια πιο προσωπική και βιωματική σχέση με κάτι ιερό ή και συλλογική. Η διάκριση αυτή είναι κρίσιμη για την κατανόηση των θρησκευτικών φαινομένων και των ποικίλων τρόπων με τους οποίους εκδηλώνονται ανά την υφήλιο.

Η θρησκεία αποτελεί ένα διαχρονικό πολιτισμικό φαινόμενο που έχει συνοδεύσει την ανθρώπινη ιστορία για χιλιάδες χρόνια. Ωστόσο, οι θρησκείες δεν είναι όλες ίδιες ούτε ακολουθούν μία ομοιόμορφη ιστορική πορεία. Καθεμιά αναπτύχθηκε με βάση τις ιδιαίτερες κοινωνικές, γεωγραφικές και πολιτισμικές συνθήκες της εποχής της. Ενώ η θρησκευτική εμπειρία μπορεί να εξελίσσεται και να διαφοροποιείται, υπάρχουν σταθερά μοτίβα ή "αρχέτυπα" που φαίνονται να επανεμφανίζονται με παραλλαγές στις διάφορες εποχές. Αυτά τα αρχέτυπα, αν και προσαρμόζονται ανάλογα με τα εκάστοτε πολιτισμικά και ιστορικά

¹ «Η πολιτεία του Θεού», ιερός Αυγουστίνος, Βιβλίο 10, Κεφάλαιο Α'.

δεδομένα, διατηρούν ένα διαχρονικό πυρήνα που αντανακλά τις βαθύτερες ανάγκες και ανησυχίες του ανθρώπου. Στην μεταμοντέρνα εποχή ειδικότερα από τη δεκαετία του 1960 ορισμένοι άνθρωποι μοιάζουν να τείνουν να ασπάζονται τύπους «προσωπικής πνευματικότητας» και «κοσμοθεωρίας» παρά μια αναγνωρισμένη θρησκεία (Packer, 2016, σ. 465), με την έννοια της θρησκευτικότητας να αλλάζει γι' αυτούς. Νέες μορφές θρησκευτικότητας εμφανίζονται τόσο στην Δύση όσο και στην Ανατολή, με την έννοια της θρησκείας να φαίνεται πλέον ως μια επιλογή, η οποία θα ανταποκρίνεται στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων άμεσα και πιο βιωματικά, σε σχέση με τις παραδοσιακές θρησκείες. Έτσι οι χιλιάδες νέες μορφές θρησκευτικότητας καταλαμβάνουν ένα σημαντικό ποσοστό ανθρώπων της σημερινής κοινωνίας με τα «ηρωικά αρχέτυπα» να αλλάζουν και να είναι εντελώς διαφορετικά. Έτσι, μεγάλος αριθμός νέων μορφών θρησκευτικότητας καταλαμβάνουν ένα σημαντικό ποσοστό ανθρώπων της σημερινής κοινωνίας, με τα «ηρωικά αρχέτυπα» να αλλάζουν και να διαφέρουν σε κάποιες περιπτώσεις εντελώς σε σύγκριση με τα παραδοσιακά θρησκευτικά πρότυπα.

Το σχολείο είναι ο χώρος όπου τα παιδιά μαθαίνουν να σκέφτονται και να αναπτύσσουν την ικανότητα να ερμηνεύουν και να αποκωδικοποιούν τον κόσμο που τα περιβάλλει. (Κουκουνάρας Λιάγκης, 2015, σ. 198; Grimmitt, 2000). Η Θρησκευτική Εκπαίδευση στο σημερινό σχολείο έρχεται αντιμέτωπη με την πρόκληση του φαινομένου των νέων μορφών θρησκευτικότητας και δεν μπορεί να τον παραβλέψει παρά χρειάζεται να το περιλάβει με σκοπό την κριτική κατανόησή του από το μαθητικό δυναμικό. Η Θρησκευτική Εκπαίδευση θα είναι αυτή που θα γνωρίσει τους/τις σημερινούς/σημερινές μαθητές/μαθήτριες με τον θρησκευτικό «άλλον» (Κουκουνάρας Λιάγκης, 2019, σ. 49; Δεληκωσταντής, 2013, σ. 317; Biesta, 2021, σ. 13; Court & Seymour, 2015, σ. 521) ακόμα και με αυτά τα θρησκευτάματα.

Η παρούσα διπλωματική εργασία ασχολείται με το φαινόμενο ενός μέρους νέων μορφών θρησκευτικότητας και πώς αυτές μπορούν να διδαχθούν στα σημερινά σχολεία. Συγκεκριμένα, σκοπός αυτής της εργασίας είναι να αναλύσει και να αξιολογήσει ορισμένες νέες μορφές θρησκευτικότητας που εμφανίζονται στον σύγχρονο κόσμο, όπως η θεοποίηση ηρώων και ανθρώπων του θεάματος, συμπεριλαμβανομένων τραγουδιστών και ηθοποιών. Εξετάζει, επίσης, πώς αυτές οι μορφές μπορούν να χρησιμοποιηθούν στη διδασκαλία στο μάθημα των Θρησκευτικών το 2024, στην υποχρεωτική εκπαίδευση, για να γίνει κατανοητό το φαινόμενο των νέων μορφών θρησκευτικότητας, χρησιμοποιώντας παραδείγματα από χαρακτήρες των ταινιών επιστημονικής φαντασίας «Πόλεμος των Άστρων» της LucasFilms και Disney, καθώς και το θρησκευτικό κίνημα που σχετίζεται με αυτές, τον «τζενταϊσμό», ως

μελέτη περίπτωσης. Συγκεκριμένα, στόχος της συγκεκριμένης εργασίας είναι η εξέταση του θρησκευτικού γραμματισμού των μαθητών/μαθητριών για τις νέες μορφές θρησκευτικότητας αλλά και την έννοια της θρησκείας πριν αυτοί/αυτές διδαχθούν για αυτά, αλλά και ποιες είναι οι γνώσεις τους και τι αποκόμισαν από την παρέμβαση του ερευνητή-καθηγητή.

Η παρούσα διπλωματική εργασία έρχεται να προσφέρει ένα πεδίο συνάντησης των μαθητών της υποχρεωτικής εκπαίδευσης το 2024 με τις νέες μορφές θρησκευτικότητας και να συνεισφέρει στην έρευνα των νέων προγραμμάτων σπουδών του μαθήματος των Θρησκευτικών που προς το παρόν έχουν εφαρμοσθεί πιλοτικά μόνο στα Πρότυπα και Πειραματικά Γυμνάσια της χώρας. Η έρευνα από μόνη της φαίνεται να είναι πρόκληση, λόγω της πολυπλοκότητας και της φύσης των νέων μορφών θρησκευτικότητας και τον λόγο που αυτά περιλαμβάνονται πια στην ύλη της υποχρεωτικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα. Συγκεκριμένα, στην παρούσα ερευνητική αποτίμηση, χρησιμοποιήθηκαν τα εργαλεία των ανοιχτών και κλειστών τύπου ερωτηματολογίων, τα οποία δημιουργήθηκαν από τον ερευνητή. Για την ανάλυσή τους, εφαρμόστηκε η ποιοτική μέθοδος της ανάλυσης περιεχομένου με την βοήθεια δύο ανεξάρτητων κριτών, προκειμένου να εξαχθούν όσο το δυνατόν έγκυρα αποτελέσματα και απαντήσεις.

Τα ερευνητικά ερωτήματα που απασχόλησαν την παρούσα εργασία είναι τα εξής:

- 1) Ποιος είναι ο θρησκευτικός γραμματισμός των μαθητών/τριών για τις νέες μορφές θρησκευτικότητας;
- 2) Σε ποιο βαθμό οι μαθητές/μαθήτριες κατανοούν τις νέες μορφές θρησκευτικότητας μετά τη διδασκαλία τους στο πλαίσιο του μαθήματος των Θρησκευτικών;
- 3) Σε ποιο βαθμό η μελέτη περίπτωσης του «τζενταϊσμού» συμβάλει στην αποτελεσματικότερη κατανόηση των νέων μορφών θρησκευτικότητας;

Η παρούσα διπλωματική εργασία είναι η πρώτη έρευνα, η οποία αφορά τα νέα προγράμματα σπουδών του μαθήματος των Θρησκευτικών και τη διδασκαλία των νέων θρησκευτικών κινημάτων, που για πρώτη φορά εντάχθηκαν ως διακριτή ενότητα και μάλιστα στην υποχρεωτική εκπαίδευση. Ιδιαίτερα είναι πρωτότυπη και η επιλογή της μελέτης περίπτωσης του «τζενταϊσμού» και του «Πολέμου των Άστρων» στη διδασκαλία των νέων μορφών θρησκευτικότητας.

Το περιεχόμενο της διπλωματικής εργασίας διαρθρώνεται ως εξής:

Στην Εισαγωγή ο αναγνώστης μελετάει τον σκοπό της παρούσας εργασίας, τη χρησιμότητα και πρωτοτυπία της, καθώς και το περιεχόμενο που θα ακολουθήσει στις παρακάτω ενότητες. Στη συνέχεια η εργασία χωρίζεται σε δύο μέρη, το βιβλιογραφικό και το ερευνητικό μέρος. Συγκεκριμένα, το βιβλιογραφικό μέρος αποτελείται από τρία κεφάλαια, και το κεφάλαιο της έρευνας που είναι το 4^ο Κεφάλαιο και το 5^ο Κεφάλαιο που αποτελεί τα Συμπεράσματα – Συζήτηση.

Αναλυτικά, ο αναγνώστης στο πρώτο κεφάλαιο θα μελετήσει την έννοια της θρησκείας και πώς αυτή παρουσιάζεται στις άλλες επιστήμες και στην επιστήμη της Θεολογίας, την προέλευσή της και την ανάγκη δημιουργίας της από τον άνθρωπο.

Στο Δεύτερο Κεφάλαιο, ο αναγνώστης θα μελετήσει τις νέες μορφές θρησκευτικότητας και τα νέα θρησκευτικά κινήματα, τη σχέση- τους με την λαϊκή κουλτούρα καθώς και τα κινήματα που προκύπτουν από αυτή, αλλά και για το αρχέτυπο του ήρωα το οποίο βρίσκεται σε αυτές.

Στο Τρίτο Κεφάλαιο και τελευταίο της βιβλιογραφικής ανασκόπησης, ο αναγνώστης θα εξετάσει την Θρησκευτική Εκπαίδευση και τον σκοπό της, τις τάσεις της στην Ελλάδα και στην Ευρώπη, τον θρησκευτικό γραμματισμό και την σχέση του με τις νέες μορφές θρησκευτικότητας και τέλος τη διδασκαλία των νέων μορφών θρησκευτικότητας.

Στο Τέταρτο Κεφάλαιο παρουσιάζεται η ερευνητική αποτίμηση της έρευνας, ο σχεδιασμός της διδακτικής παρέμβασης που πραγματοποιήθηκε, τα ερευνητικά ερωτήματα και υποθέσεις, η μεθοδολογία που ακολούθησε η ερευνητική αποτίμηση καθώς και τα αποτελέσματα και τα συμπεράσματα από την πραγματοποίηση της διδακτικής παρέμβασης.

Στο τελευταίο Πέμπτο Κεφάλαιο της εργασίας αναπτύσσεται η συζήτηση των ερευνητικών αποτελεσμάτων και παρουσιάζονται τα συμπεράσματα αυτής, ενώ αποτυπώνονται και οι ερευνητικές προεκτάσεις της εργασίας.

A. Θρησκεία

Εισαγωγή

Στο παρόν και πρώτο μέρος της εργασίας, θα αναλυθεί ο όρος της θρησκείας και πώς αυτός ερμηνεύεται από διάφορους κλάδους της επιστήμης αλλά και η ανάγκη δημιουργίας της από τους ανθρώπους. Διερευνά την έννοια της θρησκείας από διάφορες οπτικές γωνίες, ξεκινώντας από τον ορισμό της και την ιστορική προέλευση του όρου. Εξετάζει πώς η θρησκεία έχει κατανοηθεί στη φιλοσοφία και τις επιστήμες, καθώς και την ιδιαίτερη ερμηνεία της στην Ορθόδοξη Εκκλησία. Μέσω αυτών των αναλύσεων, επιδιώκεται η κατανόηση του πολυσύνθετου φαινομένου της θρησκείας, καθώς και ρόλου της θρησκείας στην ανθρώπινη ζωή και κοινωνία.

A.1. Η έννοια της «θρησκείας» – «religion»

A.1.1. *Θρησκεία – religion*

Από την αρχή της ιστορίας της ύπαρξης του ανθρώπου, ο ίδιος ένιωσε την ανάγκη να πιστέψει σε κάτι ανώτερο από αυτόν και να κατευθυνθεί. Η αποκάλυψη, βέβαια, του ίδιου του Θεού, που αποκαλύπτει στον άνθρωπο αλήθειες και κατευθύνσεις που δεν είναι προσβάσιμες μέσω της λογικής και των αισθήσεων, αποτελεί επίσης σημαντικό παράγοντα διαμόρφωσης των θρησκευτικών συστημάτων και κοσμοθεωριών. Και γι' αυτό, η θρησκεία είναι ένα από τα μεγαλύτερα κοινωνικά γεγονότα της ιστορίας του. Για την κατανόησή του πολυδιάστατου και σύνθετου αυτού φαινομένου, χρειάζεται πρώτα να το προσδιορίσουμε (Smith, 2017, σ. 20). Ο όρος «θρησκεία» δεν είναι καθόλου εύκολος να προσδιοριστεί (Whitehouse, 2006, σ. 93) και η προσπάθεια ορισμού της είναι τόσο παλιά όσο και η ίδια η ακαδημαϊκή της μελέτη (Arnal & McCutcheon, 2013, σ. 19). Ενώ φαίνεται να αποτελεί έναν απλό όρο (Hedges, 2021, σ. 19), ανά τα χρόνια φαίνεται ότι ούτε οι εξειδικευμένες σπουδές δεν μπορούν να προσδιορίσουν ακριβώς τον ορισμό της (Bergunder, 2014, σ. 246), ο οποίος χρησιμοποιείται σε μια τεράστια ποικιλία πεδίων, θεμάτων και σε πολλά ζητήματα κοινωνικών και υλικών σχέσεων (Fitzgerald, 2000, σ. 6; Schilbrack, 2022; Woodhead, 2011). Έτσι, η λέξη «θρησκεία» φαίνεται να διαφέρει ελάχιστα από τους ορισμούς της «οικονομίας», της «πολιτικής», της «κοινωνίας» ή και της «ιστορίας» (Woodhead, 2011). Αυτό που μπορεί να συμφωνηθεί, αρχικώς, είναι ότι η θρησκεία είναι ένα παγκόσμιο ή τουλάχιστον πανταχού παρόν φαινόμενο που υπάρχει οπουδήποτε στον κόσμο σε οποιαδήποτε χρονική στιγμή με ποικιλία μορφών και με διαφορετικό βαθμό επικράτησης και σημασίας (Tomoko, 2005, σ. 1). Έτσι υπάρχουν αρκετές

ετυμολογίες της λέξης «θρησκεία» (Taylor, 2007, σ. 9) που θα παρουσιαστούν στα παρακάτω μέρη.

A.1.2. Προέλευση του όρου

Η ακριβής προέλευση του όρου αποτελεί αντικείμενο συνεχούς συζήτησης. Οι μελετητές συμφωνούν ότι το ουσιαστικό «religion», που σημαίνει θρησκεία στην Αγγλική γλώσσα, γράφεται με διάφορους τρόπους με την πάροδο του χρόνου όπως *relygyun* στα μεσαία αγγλικά ή *ralegioun* πριν από τον δέκατο έβδομο αιώνα. Το ουσιαστικό εισήλθε από τα γαλλικά στα αγγλικά, κάποια στιγμή γύρω στον δωδέκατο αιώνα. Αρχικά όμως προήλθε από αρχαίους λατινικούς όρους, και έτσι βρίσκουμε μια εκδοχή του σε άλλες γλώσσες με λατινική βάση (Hughes & McCutcheon, 2022, σ. 249). Η λατινική λέξη *religio* μεταφράζεται ως «σύνδεση», «ενότητα» και «ένωση» (Δρίτσας, Μπαλιάτσας, & Καραμάτσκος, 2005, σ. 158; Jackson-Royal, 2020, σ. 171), κάτι που δείχνει την ενότητα των ανθρώπων όπως φαίνεται στις θρησκευτικές κοσμοθεωρίες και πανταχού θρησκείες. Ο όρος *religion* είναι ισοδύναμος και με τους όρους «ευσυνειδησία», «αφοσίωση» και «υποχρέωση» (Schilbrack, 2022). Ο παραπάνω όρος θεωρείται ως η καλύτερη περίπτωση ατελούς μετάφρασης της ελληνικής λέξης «θρησκεία» και της αραβικής «*dīn*» (Gorski, 2018, σ. 292). Στην ελληνική γλώσσα υπάρχουν δύο πιθανές περιπτώσεις ετυμολογίας της λέξης «θρησκεία». Η πρώτη περίπτωση είναι να προέρχεται από το ρήμα «θρέομαι» που σημαίνει «ψιθυρίζω προσευχές». Η δεύτερη περίπτωση, αναφέρει ότι η λέξη «θρησκεία» προέρχεται από τη λέξη «θράσσα/θρήσσα» που σημαίνει γυναίκα μυημένη στα Ορφικά μυστήρια της Θράκης (Δρίτσας, Μπαλιάτσας, & Καραμάτσκος, 2005, σ. 158).

Στην φιλοσοφία, ο ορισμός της έχει περισσότερες έννοιες, όπως στον Λακτάντιο και τον Κικέρωνα. Η πιο γνωστή είναι αυτή του Λακτάντιου ο οποίος ισχυρίστηκε ότι η θρησκεία προήλθε από το *religere* που σημαίνει «ζυγίζω» ή «δεσμεύω». Για τον Λακτάντιο, θρησκεία ήταν ο δεσμός μεταξύ του ανθρώπου και του Θεού. Συγκεκριμένα, η έννοια στον Λακτάντιο συνδέεται με την ύπαρξη μίας αληθινής θρησκείας, την αποκλειστικότητα της μοναδικής αλήθειας και την επικέντρωση στην θεϊκή ιδιότητα και ότι αυτή δεν είναι ανθρώπινο προϊόν. Για τον Κικέρωνα, το *religio* προήλθε από το *relegere*, που σημαίνει «επαναλαμβάνω» ή «ξαναδιαβάζω». Πρόκειται για την επανάληψη ή τη συνέχιση των τελετών των προγόνων. Έτσι, η θρησκεία είχε να κάνει με τα έθιμα της κοινότητάς του καθενός, της οικογένειας αλλά και της γεωγραφικής τοποθεσίας. Κατά τον Κικέρωνα, η έννοια *religio* σημαίνει ανεκτικότητα, πλουραλισμός και ανθρώπινη τελετουργία και αφορά τις πρακτικές και τις τιμές που

αναπτύχθηκαν από τους προγόνους (Hedges, 2021, σ. 21; Müller, 1879, σ. 10). Ερχόμενοι στο σήμερα, ο Kevin Schilbrack (2013, σσ. 293-294), προτείνει τον «λειτουργικό ορισμό» της θρησκείας, που σημαίνει ότι η θρησκεία αποτελεί μια συνθήκη κατά την οποία ο λαός ενώνεται, ενσωματώνει τη συνειδητή βούληση και τις ασυνείδητες ορμές ενός ατόμου ή παρέχει καθοδήγηση στην αναζήτηση για το νόημα της ζωής. Έχοντας υπόψιν τον παραπάνω ορισμό ο Sauchelli (2016, σ. 68) τονίζει ότι μπορεί να καταλήξουμε σε έναν ορισμό της θρησκείας που είναι υπερβολικά περιεκτικός. Πιο συγκεκριμένα, αν, για παράδειγμα, θρησκεία είναι κάθε κοινωνική πρακτική που δημιουργεί κοινωνική ενότητα ή αίσθημα αφοσίωσης, τότε κάποιο πολιτικό κίνημα ή ακόμη και ο φανατισμός μπορεί να ικανοποιούν αυτή τη συνθήκη και να θεωρούνται θρησκείες. Σε άλλη ερμηνεία, η θρησκεία μπορεί να θεωρηθεί ως η επαφή με το υπερφυσικό και η επαφή με πνευματικές ή υπεράνθρωπες πραγματικότητες (Schilbrack, 2013, σ. 295). Παρόμοια και στην κοινωνιολογία συναντώνται οι λειτουργικοί ορισμοί της θρησκείας, που αναδεικνύουν τη λειτουργία και τη χρησιμότητά της σε προσωπικό ή κοινωνικό επίπεδο και οι ουσιαστικοί ορισμοί, που εστιάζουν στις ιδιότητες και την ουσία της θρησκείας (Dobbelaere, 2011; Καραμούζης, 2015). Η ανθρωπολογία εξετάζει τη θρησκεία τόσο ως πολιτισμικό φαινόμενο όσο και ως στοιχείο ταυτότητας. Στην ανθρωπολογία η θρησκεία διακρίνεται ως ένα σύστημα συμβόλων που δημιουργεί βαθιές και διαρκείς επιρροές στον άνθρωπο, διαμορφώνοντας την ύπαρξή του και την αντίληψη της πραγματικότητας (Κουκουνάρας Λιάγκης, 2015; Woodhead, 2011). Για την ψυχολογία, η θρησκεία κατανοείται ως μια θεμελιώδη ανθρώπινη ανάγκη (Corbett, 2011; Jung, 1969), όπως την ανάγκη για ασφάλεια, νόημα και συνδεσιμότητα. Η θρησκεία είναι μια έμφυτη ανάγκη του ανθρώπου λόγω του βιολογικού και ψυχολογικού του κόσμου ώστε να πιστέψει στο υπερφυσικό (Freud, 1964; Freud, 1961). Η ίδια κατανοείται και ως εργαλείο κατανόησης του εαυτού και ανάπτυξης μιας πιο ολοκληρωμένης προσωπικότητας. Στην Θεολογία, η λέξη θρησκεία είναι στενά συνδεδεμένη με την έννοια του Θεού. Για τον ιερό Αυγουστίνο, η λατινική λέξη «religio» αναφέρεται καθαρά στη λατρεία του Θεού². Η θεολογία ωστόσο, προσφέρει μια μοναδική και βαθιά κατανόηση της θρησκείας, εξετάζοντας την από μια εσωτερική προοπτική και αναγνωρίζοντας την ύπαρξη του υπερβατικού. Η θρησκεία ωστόσο για τη θεολογία είναι αποτέλεσμα βίου, λόγου, πράξης και θεωρίας, οδός και ζωή (Ματσούκας, 2016; Σκουτέρης, 1998). Στον χριστιανισμό ιδιαίτερα, με την Ενανθρώπιση του Υιού και Λόγου του Θεού, δίνει διαφορετική εικόνα στον ορισμό της θρησκείας, αφού ως Θεός

² «Η πολιτεία του Θεού», ιερός Αυγουστίνος, Βιβλίο 10, Κεφάλαιο Α'.

και άνθρωπος καταρρίπτει το τείχος ανάμεσα στον άνθρωπο και τον Θεό και εγκαινιάζει μια νέα ζωή για τον άνθρωπο (Schmemmann, 1998, σ. 20).

Η σύγχρονη χρήση της λέξης εδράζεται στην έννοια της ιδιωτικής πεποιθήσης που εκφράζεται αργότερα και στην πράξη, αλλά οι πρώτες αγγλικές χρήσεις της συνδέονται με καταστάσεις δημόσιας συμπεριφοράς, πχ. αφοσίωση, ευλάβεια και συμπεριφορά, ή ευσέβεια (λατινικά *pietās*), μια λέξη με ιδιωτικό χαρακτήρα που αποδίδεται σε ένα άτομο το οποίο θεωρείται ότι υπακούει και εμπιστεύεται μια αυθεντία, είτε έναν θεό είτε κάποιον/κάποια κοινωνικά ανώτερο/ανώτερη (Hughes & McCutcheon, 2022, σ. 248). Θρησκείες εννοούνται τα βασικά σύνολα πεποιθήσεων για τον Θεό ή η πνευματικότητα που διατηρείται από τους ανθρώπους και τους ενώνει σε μια ηθική κοινότητα (Grabenstein, 2013, σ. 2012; Dobbelaere, 2011, σ. 201), την έμμεση προσωπική σχέση θείου και ανθρώπων (Μπέγζος, 2005, σ. 89) που συνήθως εκδηλώνεται με υπακοή, σεβασμό και λατρεία (Oppy, 2021, σ. 518). Περιλαμβάνει την πίστη, τη τελετουργική λατρεία και την ηθική, στοιχεία τα οποία συνδέονται και αλληλοεπηρεάζονται. Στόχος της είναι η ανάπτυξη της σχέσης μεταξύ του πιστού και του Θεού, αλλά και απαλλαγής από το κακό (Δρίτσας, Μπαλιάτσας, & Καραμάτσκος, 2005, σ. 159). Σκοπεύει στην λήψη ευλογίας πνευματικής φύσεως (Smith, 2017, σ. 22) και αυτό επιτυγχάνεται με πρακτικές που καλλιεργούν σχέσεις μεταξύ ανθρώπων, τόπων και μη ανθρώπινων δυνάμεων όπως τη φύση, τα πνεύματα, τους πρόγονους, τους άγιους και τους θεούς. Αποτέλεσμα των παραπάνω είναι η δημιουργία ανθρώπινων κοινοτήτων που πάνω στη βάση των παραπάνω καταστάσεων (Morgan, 2013). Οι πρακτικές αυτές μπορεί να περιλαμβάνουν επί παραδείγματι ετήσια προσφορά στα πνεύματα των προγόνων ή προσευχή κάθε βράδυ πριν τον ύπνο (Smith, 2017, σ. 26). Επιπροσθέτως, ο W. Burkert (1987, σ. 12) ορίζει αυτά τα μυστήρια ως ένα είδος προσωπικής θρησκείας που εξαρτάται από την ατομική απόφαση και στοχεύει σε κάποια μορφή σωτηρίας μέσω της εγγύτητας στο θείο. Τα παραπάνω οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η θρησκεία αποτελεί ένα βασικό πολιτισμικό στοιχείο (Δρίτσας, Μπαλιάτσας, & Καραμάτσκος, 2005, σ. 158; Cusack & Norman, Introduction, 2012, σ. 1)

Συμπερασματικά λοιπόν ο ορισμός της έννοιας της θρησκείας είναι πράγματι ένα δύσκολο εγχείρημα στο πεδίο της έρευνας λόγω της ποικιλίας ορισμών και εννοιών της (Sauchelli, 2016, σ. 67).

A.2. Η έννοια της θρησκείας στη φιλοσοφία και τις επιστήμες

Η θρησκεία ως φαινόμενο είναι διακριτό και ξεχωριστό. Απαιτεί, όπως ήδη αναφέρθηκε, ειδικά πεδία και μεθοδολογίες για τη μελέτη του (Fitzgerald, 2000, σ. 3). Επιστήμονες στους τομείς της ανθρωπολογίας, τη φιλοσοφίας, των θρησκευτικών σπουδών της βιολογίας και της ψυχολογίας έχουν ασχοληθεί έντονα με την ιστορία της έννοιας της λέξης «θρησκεία» (Gorski, 2018, σ. 290).

A.2.1. Η θρησκεία στη φιλοσοφία

Ξεκινώντας από την φιλοσοφία, ο al-Farabi ήταν ο πρώτος φιλόσοφος στον ισλαμικό κόσμο που επέδειξε σοβαρό ενδιαφέρον για τη φιλοσοφία της κοινωνίας και της θρησκείας, με τον ίδιο να είναι φανατικός αναγνώστης των διαθέσιμων μεταφρασμένων φιλοσοφικών κειμένων (Germann, 2021). Αν και το γνωστό βιβλίο του Άραβα φιλοσόφου «Βιβλίο της Θρησκείας» ασχολείται κυρίως με την πολιτική επιστήμη, ο φιλόσοφος επισημαίνει ότι η θρησκεία αποτελείται από απόψεις και πράξεις, οι οποίες καθορίζονται και περιορίζονται από τον κυβερνήτη μιας κοινότητας. Η θρησκεία είναι ένα βασικό στοιχείο για τη διατήρηση της τάξης και της ευημερίας της κοινωνίας. Αυτή η κοινωνία μπορεί να είναι μια φυλή, μια πόλη, μια περιοχή, ένα μεγάλο έθνος ή ακόμα και πολλά έθνη μαζί. Η θρησκεία μπορεί να οριστεί ως μια αλήθεια ή κάτι που μοιάζει με αλήθεια. Η αλήθεια είναι αυτό που ο άνθρωπος αναγνωρίζει, είτε μέσω της άμεσης, πρωτογενούς γνώσης του, είτε μέσω αποδείξεων (Butterworth, 2001). Οι «απόψεις» και οι «πράξεις» είναι σημαντικές για την επίτευξη της ατομικής ευτυχίας, καθώς προκύπτουν από τις ενέργειες του κυβερνήτη (Germann, 2021). Ο φιλόσοφος al-Farabi αποδίδει την έννοια της θρησκείας στον Πλάτωνα. Οι πρακτικές λατρείας που περιγράφονται στο έργο του Πλάτωνα «Νόμοι» αποτελούν μόνο ένα μέρος της έννοιας της θρησκείας. Σύμφωνα με τον al-Farabi, η θρησκεία περιλαμβάνει την πλήρη τάξη των πρακτικών, των πεποιθήσεων και των θεσμών που συνθέτουν τη θεϊκή νομοθεσία της Μαγνησίας, της φανταστικής κρητικής αποικίας που αναφέρεται στους «Νόμους» (Fraenkel, 2012, σσ. 63-64).

Ο George Wilhelm Friedrich Hegel, μία από τις πιο σημαντικές μορφές της ιστορίας και του γερμανικού ιδεαλισμού, εξετάζει σε βάθος την έννοια της θρησκείας, την οποία αναλύει μέσα από διάφορες φάσεις. Αυτές περιλαμβάνουν: α) τον καθορισμό του Θεού και την κατανόησή του σε μεταφυσικό επίπεδο, δηλαδή τη φιλοσοφική του διάσταση, και β) την υποκειμενική εμπειρία της αυτοσυνειδησίας, την πνευματική της διάθεση και την έννοια της λατρείας. Κατά τον Hegel, η θρησκεία αρχικά υπάρχει ως σκέψη στο μυαλό του ανθρώπου.

Εάν αυτή η σκέψη δεν αποκτήσει αυτοσυνείδηση, η θρησκεία παραμένει σε στάδιο υπανάπτυξης και δεν εξελίσσεται. Η θρησκεία, λοιπόν, υφίσταται αρχικά σε μια άμεση και απλή μορφή. Ο Hegel θεωρεί ότι η θρησκεία είναι μια ιδέα που βρίσκεται στη συνείδησή του ανθρώπου, και η σχέση του με τον Θεό αναδύεται μέσω αυτής της ιδέας. Αυτή η σχέση είναι απόλυτη, αδιαίρετη και ουσιώδης, και αποτελεί τον κεντρικό άξονα της θρησκείας, λειτουργώντας ως μια διαρκής και σταθερή ενότητα (Hegel, 1984, σσ. 93, 98).

Ο Immanuel Kant αποτέλεσε έναν από τους σημαντικότερους ορθολογιστές φιλοσόφους της δυτικής σκέψης, αν και υπήρξε εχθρικός προς τη θρησκεία (Lawrence & Courtney, 2021). Η έννοια της θρησκείας όπως θα αναπτυχθεί από Kant φαίνεται να επηρεάζεται από τον Χριστιανισμό (Moqaddam, Almasi, & Qamsar, 2015, σ. 560). Για τον Kant η θρησκεία βασίζεται σε καθήκοντα και ηθικές αξίες συνδεδεμένες με την έννοια του Θεού. Ο Kant ορίζει την θρησκεία ως την υποκειμενικά θεωρούμενη αναγνώριση όλων των καθηκόντων του ανθρώπου ως θεϊκές εντολές. Διευκρινίζει όμως ότι αυτός ο ορισμός της θρησκείας δεν εννοεί το σύνολο των ιδιαίτερων καθηκόντων που σχετίζονται άμεσα με τον Θεό και έτσι αποτρέπει την περίπτωση ο άνθρωπος να αναλάβει γενικές υπηρεσίες πέρα από τα εθνοπολιτικά καθήκοντα του. Διακρίνει δύο τρόπους με τους οποίους το καθήκον και η θεία εντολή μπορούν να συνδεθούν. Ο πρώτος είναι να εξαρτάται η ηθική από τη θεϊκή θέληση και αυτό το ορίζει ως «αποκαλυπτόμενη θρησκεία». Το δεύτερο, το οποίο ο Kant ονομάζει «φυσική θρησκεία» είναι τα καθήκοντά του ανθρώπου, τα οποία αναγνωρίζονται μέσω της λογικής, και στη συνέχεια τα παρουσιάζει ως θελήματα του Θεού (Kant, 1998, σσ. 153-154). Ισχυρίζεται ότι ο άνθρωπος δεν μπορεί να γνωρίζει αν υπάρχει Θεός, αλλά ότι πρέπει να χρησιμοποιεί την ιδέα του ως αρχή της εμπειρικής επιστήμης (Winegar, 2015). Η θρησκεία και η πίστη είναι αποτελέσματα της ηθικής, ενώ αυτή αποτελεί και την ουσία της θρησκείας, δίνοντας έμφαση στον ορισμό της «φυσικής θρησκείας» που είναι αποτέλεσμα της λογικής. Γι' αυτό κιόλας η θρησκεία για τον Kant δείχνει να μην έχει καμία θέση και να ανήκει στην λογική του ανθρώπου (Moqaddam, Almasi, & Qamsar, 2015, σσ. 560-561, 564).

Στον Γερμανό φιλόσοφο Ludwig Feuerbach, την βασική πηγή των αθεϊστικών κινήματων (Barreto, 2013, σ. 235), φαίνεται ο ρόλος της θρησκείας να παίρνει ως θεμέλιό της την ανθρώπινη φύση και να είναι η σχέση του ανθρώπου με την άπειρη ουσία του (Δεληκωσταντής, 2007, σ. 98). Αναλυτικά, για τον ίδιο, η θρησκεία είναι ένα τίποτα, μια καθαρή ψευδαίσθηση και η ουσία της είναι ο άνθρωπος. Η θρησκεία είναι ψευδαίσθηση του ανθρώπινου νου, αποτελεί την πρώτη και έμμεση μορφή αυτογνωσίας του ανθρώπου και τη παιδική του κατάσταση, με το Θεϊκό Ον να είναι το αντικείμενο της (Feuerbach, 1881, σσ. xii-

xiii, 25, 180 ; Leck, 2019, σ. 5). Ο Γερμανός φιλόσοφος θεωρεί ότι, ο άνθρωπος δημιουργεί με τη φαντασία του όντα, τα οποία ενσαρκώνουν αυτό που επιθυμεί αλλά αδυνατεί να επιτύχει. Άρα και οι επιθυμίες του είναι η πηγή των θεών, με την ύπαρξη της να συνδέεται με την ύπαρξη του θανάτου (Feuerbach, 1817, σσ. 199, 37). Εξάλλου, ανάμεσα στον θάνατο και τη θρησκεία υπάρχει αμεσότητα σχέση, σε βαθμό κιόλας που μπορεί να γίνει λόγος για τις θρησκείες μιλώντας απλώς για τον θάνατο (Μπέζος, 2011, σ. 77). Με τη θρησκεία, ο άνθρωπος δεν ζει δημιουργικά και διχάζεται, γίνεται παθητικός και δουλίκος. Θυσιάζει την αγάπη του προς τον Θεό και μεταφέρει τις ελπίδες του σε έναν υπερβατικό κόσμο. Στο τέλος, ο άνθρωπος απομονώνεται, καθώς ο Θεός παίρνει τη θέση του, με αποτέλεσμα να χάνει το ενδιαφέρον του για την κοινωνία (Δεληκωσταντής, 2007, σ. 100). Συμπερασματικά στον Feuerbach, ο άνθρωπος θεμελιώνεται ως η αρχή και το κέντρο της θρησκείας, καθώς είναι ο δημιουργός και ο αναπαραστάτης των θεοτήτων του.

Παρόμοια με τον Feuerbach, ο Karl Marx ονομάζει τη θρησκεία «το όπιο του λαού» και μια ψευδαίσθηση (Marx, 1970, σ. 131). Η ερμηνεία της θρησκείας ως το «όπιο του λαού» φαίνεται να υποδηλώνει ότι ο Marx αποκαλεί τη θρησκεία ως κάτι κακό (Orogun & Pillay, 2021), δίνοντας σε αυτή τη γνωστή έκφραση-καταφύγιο στις σημερινές σκέψεις και κριτικές έναντι της θρησκείας, παρ' όλο που υπάρχει η πιθανότητα ο Marx να εμπνεύστηκε την έκφραση από τον Hegel (Pedersen, 2015, σσ. 354, 359). Έτσι σύμφωνα με την παραπάνω πρόταση, η θρησκεία είναι ένας μηχανισμός ελέγχου εκ μέρους της ελίτ σε μια κοινωνία (Tracey, 2012, σ. 90). Συνεχίζοντας αναφέρει ότι η θρησκεία είναι η αυτοσυνειδησία και η αυτοεκτίμηση του ανθρώπου που είτε δεν έχει αποκτήσει ακόμη για τον εαυτό του είτε τον έχει χάσει ξανά. Το κράτος και η κοινωνία, παράγουν τη θρησκεία η οποία είναι μια ανεστραμμένη κοσμοσυνειδησία, μια φανταστική πραγμάτωση του ανθρώπινου όντος, επειδή το ανθρώπινο ον δεν έχει επιτύχει καμία αληθινή πραγματικότητα. Αποτελεί τον αναστεναγμό των καταπιεσμένων, την καρδιά ενός άκαρδου κόσμου, τη ψυχή άψυχων συνθηκών και τον «απατηλό ήλιο» που ο άνθρωπος επιλέγει να περιστρέφεται γύρω του (Marx, 1970, σσ. 131-132) χαρακτηρίζοντας έτσι την θρησκεία ως κοινωνικό ναρκωτικό (Wagoner, 2013, σ. 117). Όπως και ο Ludwig Feuerbach, ο Karl Marx θεωρούσε τη θρησκεία ως την αλλοτριωμένη μορφή των ανθρώπινων συναισθημάτων και των κοινωνικών σχέσεων, η επαναστατική αποξένωση των οποίων υποσχόταν την επανίδρυση του πολιτεύματος στη δημοκρατική πολιτική (Hunter, 2015, σ. 14). Από μαρξιστικής πλευράς, η θρησκεία θα μπορούσε να οριστεί ως προς την λειτουργία της ως μια μηχανή απόκρυψης της αλήθειας και ως μια παρηγοριά για τις θλίψεις των ανθρώπων (Arnal & McCutcheon, 2013, σ. 22), ένα είδος ψευδούς συνείδησης

που προκύπτει από την ανθρώπινη ανάγκη για υπερβατικότητα, με τις συνακόλουθες πεποιθήσεις να βασίζονται στον άνθρωπο (Wagner, 2013, σ. 117).

Στο ίδιο πνεύμα ρητορικής έναντι της θρησκείας και ιδιαίτερα του Χριστιανισμού, βρίσκουμε και τον Friedrich Nietzsche με την γνωστή του φράση «ο θάνατος του Θεού», ο οποίος συγγενεύει σε απόψεις με τον μετέπειτα ιδρυτή της ψυχανάλυσης Sigmund Freud, με τον δεύτερο να παραδέχεται την «επιστροφή του στον Nietzsche» (Berthold, 2019) για τον οποίο όμως θα υπάρξει αναφορά στο τέλος του παρόντος κεφαλαίου. Αν και η φράση «ο θάνατος του Θεού» είναι περισσότερο στοχευμένη στην Χριστιανική διδασκαλία, αντιπροσωπεύει την καταστροφή όλων των απόλυτων αντιλήψεων της πραγματικότητας, της αλήθειας αλλά και του καλού (Flavel, 2015, σ. 12). Ο Nietzsche φαίνεται να προσπαθεί να ξεσκεπάσει το ψεύδος των αξιών της αλλοτριωτικής θρησκείας και ηθικής και να επισημαίνει ότι η έννοια «Θεός» εφευρέθηκε ως αντίθεση στη ζωή (Δελικωσταντής, 2007, σ. 100). Ο Nietzsche είχε μια πολύπλοκη σχέση με τη θρησκεία και αφού ο Θεός είναι νεκρός γι' αυτόν έτσι και θεωρεί την θρησκεία άκυρη (Ojimba & Ikuli, 2019, σ. 24; Leck, 2019, σ. 5) με τη θρησκευτική πίστη, να αποτελεί ένα σημαντικό πρόβλημα στη σχέση πραγματικής αλήθειας-ανθρώπου (Santini, 2017, σ. 71), ενώ τέλος, ο Nietzsche θεωρούσε ότι η θρησκεία εδράζεται στην ηθική (Manrique, 2016, σ. 122).

A.2.2. Η θρησκεία στην κοινωνιολογία.

Η έννοια της θρησκείας είναι δύσκολη ως προς τον ορισμό της ή και αδύνατη πολλές φορές (Bruce, 2011) και αυτό επιβεβαιώνεται και στον τομέα της κοινωνιολογίας (Neitz, 2014, σ. 512), ενώ φαίνεται ότι ο συγκεκριμένος τομέας έπαιξε σημαντικό ρόλο ως προς τον ορισμό της (Turner, 2014, σ. 772). Στα κοινωνιολογικά εγχειρίδια επικρατούν δύο τύποι ορισμών: οι ουσιαστικοί και οι λειτουργικοί ορισμοί (Dobbelaere, 2011). Στο πρώτο ορισμό ανήκουν ορισμοί που αναδεικνύουν τις ιδιότητες της θρησκείας και προσπαθούν να ορίσουν τη θρησκεία, ενώ στο δεύτερο ανήκουν ορισμοί που αναδεικνύουν τη λειτουργία της και τη χρησιμότητα της σε προσωπικά ή κοινωνικά πλαίσια (Καραμούζης, 2015, σ. 28). Ο Durkheim, ονομάζει την θρησκεία ως ένα σύνολο θρησκευτικών φαινομένων, και τονίζει ότι υπάρχουν πλήθη θρησκευτικών εκδηλώσεων που δεν ανήκουν σε κάποια θρησκεία και ότι αυτά υπάρχουν σε κοινωνικά και προσωπικά πλαίσια χωρίς να εντάσσονται σε κάποιο θρησκευτικό κίνημα (1898, σ. 1). Χωρίζεται σε δύο κατηγορίες, τις πεποιθήσεις και τις τελετές, με την πρώτη κατηγορία να περιέχει καταστάσεις που αποτελούνται από διάφορες παραστάσεις και τη δεύτερη καταστάσεις ιδιαίτερων τρόπων δράσης. Οι τελετές διαφέρουν από άλλες

καθημερινές πρακτικές των ανθρώπων και ως ιδιαίτερες πρακτικές εκφράζονται μέσω των πεποιθήσεων. Οι θρησκευτικές πεποιθήσεις είτε φαίνονται πολύπλοκες είτε απλές, έχουν ένα κοινό στοιχείο που προϋποθέτουν μια ταξινόμηση των πραγματικών ή ιδεατών πραγμάτων που οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται σε δύο κατηγορίες περιοριστικών όρων, τους όρους «βέβηλο» και «ιερό». Εν τέλει όμως, η θρησκεία αποτελεί ένα τελείως κοινωνικό θέμα όπου μια κοινωνία κρατάει την εικόνα του εαυτού της αλλά και την διαχωρίζει, επιβεβαιώνει και ανανεώνει τους συναισθηματικούς της δεσμούς και σηματοδοτεί τα όριά της. Σε τελικό ορισμό ο Durkheim, ονομάζει την θρησκεία ως ένα ενοποιημένο σύστημα πεποιθήσεων και πρακτικών σε σχέση με ιερά πράγματα, που είναι ξεχωριστά και απαγορευμένα, πεποιθήσεις και πρακτικές που ενώνουν όλους εκείνους που τις ακολουθούν στην ίδια ηθική κοινότητα, που ονομάζεται «εκκλησία» (Durkheim, 1995, σσ. 34-44). Ο λειτουργικός αυτός ορισμός της θρησκείας από τον Durkheim καθιστά την ικανότητά της να ενώνει όλους τους ανθρώπους σε μια κοινή συνείδηση (Bruce, 2011; Goldstein, 2012, σ. 348) και η εικόνα του αυτή για την θρησκεία δείχνει να επηρεάζει τις ανθρωπολογικές και σύγχρονες ιστορικές αντιλήψεις για την προσπάθεια ορισμού της (Woodhead, 2011).

Ο σημαντικός θεωρητικός θεμελιωτής της κοινωνιολογίας της θρησκείας Max Weber, έχοντας ένα τεράστιο μέρος της έρευνας του στραμμένο προς την θρησκεία (Goldstein, 2012, σ. 348) δεν βρίσκει λόγο να την ορίσει λόγω του ορισμού που έχει δώσει ο Durkheim (Launay, 2022). Αν και ο Weber ήθελε να αναδυθεί η πραγματική φύση της θρησκείας, στη διάρκεια της μελέτης του δεν φαίνεται να ξεκινάει με κάποιον ορισμό της. Μάλιστα αναφέρει ότι «η «ουσία» της θρησκείας δεν μας αφορά καθόλου», αλλά η διερεύνηση «των συνθηκών και των αποτελεσμάτων ενός συγκεκριμένου τύπου κοινωνικής συμπεριφοράς» (Weber, 1963, σ. 1; Appiah, 2018). Η θρησκεία είχε βαθιά συναισθηματική σημασία για τον Weber (Albrow, 1990, σ. 14) και φαίνεται να την αντιλαμβάνεται ως κάτι που βρίσκεται στο «μυαλό και το πνεύμα μας», καθώς και ως κύριο θεμέλιο του πολιτισμού που συναντάται σχεδόν σε όλες τις κοινωνίες και την ιστορία, αναγνωρίζοντας την ποικιλομορφία της (Horii, 2018, σσ. 27-28).

Ο Peter Ludwig Berger ήταν ένας από τους πιο σημαντικούς κοινωνιολόγους του περασμένου αιώνα (Hjelm, 2018, σ. 231). Αυτός φαίνεται να είναι επιφυλακτικός ως προς τον ορισμό της θρησκείας και τονίζει την υπερβατικότητα και το υπερβατικό (Grossman, 1975, σ. 289). Η θρησκεία είναι ένα ανθρώπινο εγχείρημα με το οποίο εγκαθιδρύεται το ιερό σύμπαν. Ο όρος ιερό εννοείται ως μια «μυστηριακή και φοβερή δύναμη», διαφορετική από τον άνθρωπο και όμως σχετιζόμενη με αυτόν, η οποία πιστεύεται ότι κατοικεί σε ορισμένα αντικείμενα της εμπειρίας. Είναι «η εγκαθίδρυση, μέσω της ανθρώπινης ενέργειας, αυτού του

ιερού σύμπαντος που θα είναι ικανό να διατηρηθεί μέσα στο παντοτινό χάος». Η δύναμη της θρησκείας εξαρτάται από την κατάσταση των ανθρώπων που στέκονται μπροστά στον θάνατο ή ακριβέστερα καθώς βαδίζουν αναπόφευκτα προς αυτόν (Berger, 2011, σσ. 35, 64-65). Έτσι η θρησκεία λειτουργεί ως ένα προπύργιο έναντι του χάους και αποτελεί κάτι ξεχωριστό για τη ζωή του ανθρώπου, αφού εμφανίζεται ως ένας «ιερός κόσμος» γι' αυτόν (Hjelm, 2018, σ. 233).

A.2.3. Η θρησκεία στην ανθρωπολογία

Η μελέτη του ανθρώπου δεν θα μπορούσε ποτέ να μην αγγίζει τις πτυχές των θρησκειών, διότι η ανθρώπινη ιστορία δεν αποτελείται μόνο από πολιτιστικές, πολιτικές, εμπορικές και εκπαιδευτικές δραστηριότητες, αλλά και από θρησκευτικές (Razali & Awang, 2019, σ. 26). Στον τομέα της ανθρωπολογίας λοιπόν, τονίζεται η σπουδαιότητα της θρησκείας σε ατομικό ή συλλογικό επίπεδο ως πηγή γενικών και διακριτών αντιλήψεων για τον κόσμο, τον προσωπικό εαυτό και τις σχέσεις μεταξύ τους. Η θρησκεία αποτελεί ένα σύστημα συμβόλων και δημιουργεί στον άνθρωπο ισχυρές και παρατεταμένες διαθέσεις και κίνητρα που καθορίζουν την ύπαρξη του και την πραγματικότητα (Κουκουνάρας Λιάγκης, 2015, σ. 93). Γι' αυτό και η ανθρωπολογία εξετάζει τη θρησκεία ως πολιτισμό και ως στοιχείο ταυτότητας (Woodhead, 2011). Ο ανθρωπολόγος Geertz, αρχικά, θεωρεί ότι η θρησκεία χαρακτηρίζεται ως ένα σύστημα συμβόλων που προσπαθεί να εδραιώσει ισχυρές, διάχυτες και μακροχρόνιες διαθέσεις και κίνητρα στους ανθρώπους (Geertz, 1973, σ. 90). Έτσι, ο Geertz βλέπει τη θρησκεία ως ένα πολιτιστικό σύστημα (Siqi, 2022, σ. 13) και έκφραση της συλλογικής συνείδησης (Pyysiäinen, 2003, σ. 59). Τα θρησκευτικά συστήματα αποτελούνται από ένα σύνολο ιερών συμβόλων, που είναι τα πολιτισμικά πρότυπα. Αυτά τα σύμβολα έχουν δύο πλευρές. Αρχικά δίνουν αντικειμενικό νόημα στην κοινωνική και ψυχολογική πραγματικότητα και, ταυτόχρονα, επηρεάζονται από αυτήν και τη διαμορφώνουν (Geertz, 1973, σ. 94). Αυτά τα πολιτισμικά πρότυπα είναι ταυτόχρονα και μοντέλα της πραγματικότητας αλλά και μοντέλα για την πραγματικότητα (Throop, 2009, σ. 371). Η θρησκεία, ως ένα σύστημα συμβόλων, παρέχει μια κοσμική εγγύηση στους ανθρώπους να κατανοούν τον κόσμο, αλλά και να δίνουν έναν ορισμό στα συναισθήματα που τους επιτρέπει να τον υπομένουν (Siqi, 2022, σ. 13). Ο Geertz προσφέρει έναν ορισμό της θρησκείας που συνδυάζει τον συμβολικό λειτουργισμό του Durkheim που βλέπει τη θρησκεία ως συλλογική κοινωνική πράξη με την ανησυχία του Max Weber για το νόημα της και βλέπει τη θρησκεία ως σύστημα για την οργάνωση του κόσμου (Bowie, 2021, σ. 5). Ο Geertz έδωσε αρκετή προσοχή τόσο στην πνευματικές όσο και στις συναισθηματικές πτυχές της θρησκείας, καθώς και στη συμβολική της λειτουργία. Από όλους

τους σημαντικούς ορισμούς της θρησκείας που παρουσιάζονται παρακάτω, ο ορισμός του Geertz, φαίνεται να είναι ο πιο προσεκτικός και διεξοδικός (Arnal & McCutheon, 2013, σ. 23).

Σε αντίθεση με τον Geertz βρίσκεται ο Talal Asad, ο οποίος θεωρεί ότι δεν υπάρχει κάποιος καθολικός ορισμός της θρησκείας, επειδή τα στοιχεία και οι σχέσεις που την απαρτίζουν είναι ιστορικά συγκεκριμένα, αλλά και επειδή ο ορισμός της αποτελεί ιστορικό προϊόν (Asad, 1993, σ. 29). Για τον Melford E. Spiro (2004, σσ. 96-98) είναι θεσμός που συνίσταται στην πολιτισμικά διαμορφωμένη αλληλεπίδραση με πολιτισμικά υποτιθέμενα υπεράνθρωπα όντα. Αναλυτικά, η θρησκεία είναι χαρακτηριστικό των κοινωνικών ομάδων και αποτελεί συστατικό μέρος της πολιτιστικής τους κληρονομιάς. Τα «υπεράνθρωπα όντα» κατέχουν δύναμη μεγαλύτερη από αυτή των ανθρώπων, ενώ μπορούν να παρεμβαίνουν με καλό ή άσχημο τρόπο στη ζωή του ανθρώπου. Η πίστη σε αυτά τα όντα, μπορεί να εκφραστεί με διάφορες μορφές, όπως τελετουργίες, οι οποίες επηρεάζουν τις σχέσεις μεταξύ τους και των ανθρώπων, δημιουργώντας έτσι ένα «σύστημα λατρείας». Πάντως πολλοί ανθρωπολόγοι χρησιμοποιούν τη «θρησκεία» ως σχεδόν ταυτόσημη έννοια με την έννοια της «τελετουργίας», και δεδομένου ότι η τελετουργία διαπερνά τους κοινωνικούς θεσμούς όλων των ειδών, τείνει να διαπερνά και να υπονομεύει τη διάκριση μεταξύ θρησκείας και μη θρησκείας (Fitzgerald, 2000, σ. 4).

Στους Edward Tylor και James Frazer, η θρησκεία μπορεί να κατανοηθεί καλύτερα ως ένας τρόπος εξήγησης των γεγονότων στον κόσμο (Morris, 2006, σ. 3; Arnal & McCutheon, 2013, σ. 19). Ο Frazer παραδέχεται επίσης ότι ο ορισμός της θρησκείας αποτελεί έναν δύσκολο ορισμό που να ικανοποιεί τους περισσότερους. Έτσι, ο ίδιος ορίζει την θρησκεία ως την εξιλέωση του ανθρώπου από ανώτερες δυνάμεις από αυτόν, οι οποίες κατευθύνουν και ελέγχουν τόσο τη φύση, όσο και τις ζωές των ανθρώπων. Κι αυτός διαχωρίζει τη θρησκεία σε δύο άξονες, τον θεωρητικό και τον πρακτικό, με τον πρώτο να εκφράζει την πίστη σε ανώτερες δυνάμεις και τον δεύτερο την προσπάθεια εξευμένισης και ευχαριστίας αυτών των δυνάμεων, με την πίστη. Οι δύο αυτοί άξονες αποτελούν βασικά και απαραίτητα στοιχεία της θρησκείας, διότι χωρίς αυτά δεν μπορεί να υπάρχει (Frazer, 1990, σ. 79). Ο Tylor δείχνει να έχει την ίδια γνώμη με τον Frazer, και ορίζει τη θρησκεία με τον «ελάχιστο ορισμό» του ως τη πίστη σε πνευματικά όντα. Ο ίδιος παρουσιάζει και τη θεωρία του για τον ανιμισμό, ο οποίος θεωρείται και θεμέλιο της φιλοσοφίας της θρησκείας, στο διάσημο βιβλίο του «Primitive Culture» (Tylor, 2016). Πέρα από την πίστη στα πνευματικά όντα, η θρησκεία αποτελεί την επέκταση της πίστης στην ανθρώπινη ψυχή και εμψυχώνει το ζωντανό σώμα (Appiah, 2018, σσ. 486-487). Ομοίως και στον Max Müller, που αποκαλείται και ως ο ιδρυτής της επιστήμης της θρησκείας,

η θρησκεία αποτελεί μια καθολική εμπειρία που ονομάζει Άπειρο (Segal, 2016, σ. 135). Και ο ίδιος φαίνεται να δυσκολεύεται αρκετά στον ορισμό της και παραδέχεται ότι μάλλον υπάρχουν τόσοι ορισμοί όσες και οι θρησκείες σε όλο τον κόσμο. Αργότερα όμως στη μελέτη του φαίνεται να ορίζει τη θρησκεία ως την πίστη σε κάτι πέρα από αυτό που μπορεί να δει ο άνθρωπος με τα μάτια του (Müller, 1879, σσ. 9, 20, 76) και χαρακτήρισε την πίστη στον Θεό ως την ουσία της θρησκείας (Leck, 2019, σ. 5).

A.2.4. Η θρησκεία στην ψυχολογία

Η έννοια της θρησκείας δεν μπορεί παρά να απασχολεί και την επιστήμη της ψυχολογίας και της ψυχανάλυσης. Υποστηρίζεται ότι αποτελεί ένα από τα βασικά της θέματα (Wesselmann, 2015), αφού διάσημες προσωπικότητες αυτού του χώρου έχουν ασχοληθεί με τον πολυδιάστατο ορισμό της, παρόλο που ο τομέας αυτός θεωρείται συχνά εγγενώς αθεϊστικός (Piety, 2021). Μια από αυτές, αποτελεί ο διάσημος Sigmund Freud που είναι γνωστός για την έντονη ρητορική του έναντι της θρησκείας. Είναι από τους πρώτους ψυχαναλυτές που έδωσε έναν ορισμό της (Kavros, 2010, σ. 765) παρά το ενδιαφέρον και τη γοητεία του γι' αυτή (Palmer, 1997, σ. 12). Αυτός λοιπόν πιστεύει ότι η θρησκεία υπονομεύει τη λογική και την αυτονομία του ανθρώπου και αντικαθιστά τη στοργική πατρική φιγούρα με μια επιστημονικά προσανατολισμένη εκτίμηση της πραγματικότητας (Cavell, 2015, σ. 604). Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, η συγγένεια στις σκέψεις του Freud με τον Γερμανό φιλόσοφο Nietzsche είναι ευδιάκριτη. Ο Freud όμως δε φαίνεται να διάβασε σοβαρά τα έργα του φιλοσόφου Nietzsche παρ' όλο που η έλξη του γι' αυτόν είναι ολοφάνερη (Berthold, 2019, σ. 2). Σημαντικό είναι να τονιστεί ότι, όταν ο Freud μιλάει για τη θρησκεία, συνήθως αναφέρεται στην Καθολική Εκκλησία που συνάντησε στην Βιέννη στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και αρχές του 20^{ου} (Hewitt, 2013). Για αυτόν η θρησκεία είναι μέσα στον άνθρωπο ως αποτέλεσμα των βιολογικών του και των ψυχολογικών του αναγκών και αποτελεί μια προσπάθεια κυριαρχίας του αισθητού κόσμου στον οποίο βρίσκεται ο άνθρωπος μέσω του επιθυμητού, δίχως στο τέλος να το επιτυγχάνει. Η θρησκεία είναι μια μορφή «νεύρωσης» από την οποία πρέπει να περάσει ο άνθρωπος, δηλαδή από την παιδικότητα στην ωριμότητα (Freud, 1964, σ. 168; Freud, 1961, σ. 53). Στο τέλος για τον Freud, η θρησκεία δεν είναι τίποτα άλλο παρά μόνο μια ψευδαίσθηση (Freud, 1961, σσ. 32-33), όπως και στον φιλόσοφο Feuerbach, και για αυτό οι θρησκείες στον κόσμο ορίζονται ως μαζικές αυταπάτες (Freud, 1909, σ. 36). Οι θρησκευτικές πεποιθήσεις, όμως, έχουν ισχυρή επιρροή στους ανθρώπους επειδή εκφράζουν επιθυμίες ή αποτελούν επιθυμίες του ασυνείδητου. Γι' αυτό και ο Freud προέτρεψε την ανθρωπότητα να εγκαταλείψει αυτές τις ψευδαισθήσεις και να ταχθεί υπέρ του επιστημονικού ορθολογισμού (Fuller, 2018).

Αντίθετα με τον Freud, ο Carl Gustav Jung έχει τελείως διαφορετική άποψη για το θέμα της θρησκείας και φαίνεται να την προσεγγίζει θετικά. Ενώ ο Freud προσπαθεί να αντικαταστήσει τη θρησκεία με την ψυχολογία, ο Jung προσπαθεί να την εντάξει σε αυτή (Segal, 2018). Η θρησκεία μαζί με την φιλοσοφία μπορεί να αποτελέσει τη βάση για μια κοσμοθεωρία και αυτή η κοσμοθεωρία προκύπτει από τη σύνθεση κοινωνικών εμπειριών και ασυνείδητων διεργασιών του ψυχισμού (Murphy, 2017, σ. 14). Με λίγα λόγια ο Jung, αν και πρώην μαθητής του Freud, πιστεύει ότι η θρησκεία είναι σημαντική (Corbett, 2011, σ. 65), παρέχει κάτι που ο εξωτερικός κόσμος δεν έχει (Kavros, 2010, σ. 765) και την προσδιορίζει ως το μεγαλύτερο ψυχοθεραπευτικό σύστημα (Jung, 1969, σ. 28), αναγνωρίζοντας τον ψυχοθεραπευτικό της ρόλο. (Mills, 2018; Segal, 2018). Τέλος, δεν διστάζει να ονομάζει το θείο ως ένα αρχέτυπο. Αυτή η πρόταση αποδίδει αμέσως στον Θεό μια καθοριστική ιδιότητα όλων των αρχετύπων. Ως αρχέτυπο, ο Θεός είναι μια εκδήλωση του βαθύτερου επιπέδου του ασυνείδητου νου, αλλά και του συλλογικού ασυνείδητου (Palmer, 1997, σ. 123).

Αξιολογώντας τις παραπάνω απόψεις για το θέμα της θρησκείας και την κοινωνικής της προβολή γίνεται σαφώς αντιληπτό ότι υπάρχουν διάφορες θεωρίες αλλά και ορισμοί πάνω σε αυτή. Αναπόφευκτα βγαίνει το συμπέρασμα ότι η θρησκεία είναι έντονα προσωπική και κοινωνική (Beckford, 1986, σ. ix).

A.3. Ορθόδοξη Εκκλησία και Θρησκεία

Ο Χριστιανισμός και η Ορθόδοξη Εκκλησία έδωσε ένα νέο, διαφορετικό και ζωντανό νόημα για την έννοια της θρησκείας και στο βίωμά της από τον άνθρωπο. Η έννοια της θρησκείας στην Ορθόδοξη Εκκλησία διαφοροποιείται σημαντικά τόσο από τις παραπάνω περιπτώσεις που αναφέρθηκαν όσο και από τον γενικό ορισμό της θρησκείας, όπως αυτός παρουσιάζεται στις άλλες επιστήμες. Η Ορθόδοξη θεολογία ως χαρισματική και επιστημονική θεολογία χαρακτηρίζει τη θρησκεία αποτέλεσμα βίου, λόγου, πράξης και θεωρίας (Ματσούκας, 2016, σ. 166) και συγχρόνως οδό και ζωή (Σκουτέρης, 1998, σ. 13) που «μαρτυρεί την Αλήθεια» (Φλωρόφσκυ, 1962, σ. 45). Η χριστιανική διδασκαλία που αποτυπώνεται στα βιβλικά κείμενα αλλά και στα αμέτρητα εκκλησιαστικά της κείμενα προβάλλει έναν πολύ διαφορετικό Θεό απ' ότι προβάλλεται σε ειδωλολατρικές δοξασίες, στην φιλοσοφία (Ματσούκας, 2016, σσ. 60-62) την ψυχολογία, την ανθρωπολογία και την κοινωνιολογία, με την Εκκλησία να έχει σωτηριολογικό και μεταμορφωτικό περιεχόμενο (Κουκουνάρας Λιάγκης, 2015, σ. 94) και ως μέλη της, οι Χριστιανοί να αποτελούν ένα σώμα (Ματσούκας, 2016, σ. 167). Για αυτό και η Εκκλησία δεν είναι απλά ένα σύστημα ιδεών ή μια

ιδεολογία αλλά πρώτιστα κοινωνία και κοινότητα στην οποία ο Θεός ο ίδιος έχει αποκαλυφθεί (Γιαγκάζογλου, 2014, σ. 101; Zizioulas, 1997, σ. 15).

A.3.1. Η θεογνωσία

Η Εκκλησία προϋπήρχε ως «πνευματική» στην προαιώνια βουλή, σοφία και πρόνοια του Θεού και αποτελεί δημιούργημα του Πατρός δια του Υιού εν αγίω Πνεύματι, ενώ σύμφωνα με τον Απόστολο Παύλο είναι το ιστορικό σώμα του Χριστού που ανακεφαλαιώνει, ανακαινίζει και τελειοποιεί το ανθρώπινο γένος (Φειδάς, 2002, σσ. 30-31). Η θεολογία και ο εκκλησιαστικός τρόπος ζωής δεν είναι μόνο αποκάλυψη, αλλά και βιούμενες καταστάσεις και σαρκωμένες αντιλήψεις (Ματσούκας, 2016, σ. 320) που ανακαλύπτονται συνεχώς από τον άνθρωπο στη ζωή του και εμπνέονται από αυτή, με τη θεολογία να κορυφώνεται ως «θεοπτία», δηλαδή ουσιαστική γνώση και κοινωνία Θεού και ανθρώπου (Πάτρωνος, 1994, σσ. 34, 37; Νεάκσου, 2019, σ. 243; Ματσούκας, 2016, σ. 61) αφού αποτελεί χαρισματική ζωή με ερμηνευτική εμβάθυνση βιωμένων καταστάσεων (Ματσούκας, 2016, σ. 319). Αυτή η θεογνωσία, επομένως, δεν αφορά απλώς την αποκάλυψη ενός ορισμού για τον Θεό στον άνθρωπο, αλλά την ανύψωση του ανθρώπου προς την τριαδική δόξα του Απόλυτου Όντος (Νεάκσου, 2019, σ. 227), με τον Συμεών τον νέο θεολόγο να τονίζει ότι η αληθινή θεολογία είναι η «γνώση του Θεού» (Μαστρογιαννάκης, 1962, σ. 7), ενώ η πίστη αποτελεί τον τρόπο της οντολογικής κοινωνίας Θεού και ανθρώπου διότι σημαίνει την προσωπική συνάντηση μεταξύ τους και είναι απαραίτητη και θεμελιώδη προϋπόθεση θεολογικής γνώσης (Λόσσκυ, 1962, σ. 72).

Στην Παλαιά Διαθήκη, θρησκεία είναι η προσπάθεια του ανθρώπου να αγγίξει την Αγιότητα και να γνωρίσει τον Θεό που αποκαλύπτεται μέσω των θεοφανειών. Αντίθετα, στην Καινή Διαθήκη η έννοια αυτή μετατρέπεται σε θέωση του ανθρώπου, η οποία επιτυγχάνεται με το απολυτρωτικό έργο του Ιησού Χριστού, με στόχο του ανθρώπου την ανύψωση, την ένωση και τη συμμετοχή του μαζί με τον Θεάνθρωπο εκ δεξιών του Πατρός (Δρίτσας, Μπαλιάτσας, & Καραμάτσκος, 2005, σσ. 158-159). Αυτό έχει ως αποτέλεσμα την τελείωση του μέσω της θέωσης (Ματσούκας, 2016, σ. 80) όπως την εννοεί ο Νικόλαος Καβάσιλας, δηλαδή την βίωση της πνευματικής ζωής ως ένωσης και κοινωνίας του ανθρώπου με τον Χριστό και «Χριστοποίησή» του (Νέλλας, 1979, σσ. 133-134). Με την «Χριστοποίηση» του ο άνθρωπος εισέρχεται σε έναν βίο μίμησης για τον καθαγιασμό και την σωτηρία του με την επίδειξη έμπρακτης αγάπης όχι μόνο προς τους φίλους και συγγενείς αλλά και εχθρούς³

³ Μτ. 5,45, Λκ. 6,32-34

(Ζάρρας, 2012, σσ. 523-524). Τα γεγονότα της Καινής Διαθήκης αποτελούν μια ολόκληρη ιστορία σχέσης Θεού και ανθρώπου, επικοινωνίας αλλά και φανέρωσης (Σκουτέρης, 1998, σ. 75). Η ανθρώπινη πορεία συνοδοιπορεί με τη θεία, με τον άνθρωπο και τον Θεό να συναντώνται και να αλληλοδιαποτίζονται (Ματσούκας, 2016, σ. 80), με την ανθρώπινη ζωή να εμπλουτίζεται και να καθοδηγείται από το Θείο. Οι πράξεις του Θεού οδηγούν ολόκληρο τον κόσμο σε ένα λυτρωτικό έργο. Η κυριότερη είναι η ένωση του Θεού με τον άνθρωπο με τελική κατάληξη την ένωση ολόκληρου του κόσμου με τον Θεό. Αυτό όμως που χρειάζεται είναι η συνέργεια του ανθρώπου (Παπαλεξανδρόπουλος, 1993, σ. 42).

A.3.2. Η θρησκεία ως βίωμα

Ο Θεός στην Ορθοδοξία και ιδιαίτερα στην Ορθόδοξη Θεολογία, αποτελεί εμπειρία ζωής και βιωματική σχέση *per se* (Μακρής, 2024, σ. 177). Η θρησκεία αποτελεί πρωτίστως μια βιωματική σχέση ανθρώπου – Θεού, η οποία δεν περιορίζεται σε διανοητικές διεργασίες, αλλά εκφράζεται μέσα από την πνευματική εμπειρία και το βίωμα. Στη θρησκεία δεν εκδηλώνεται μόνο η διάνοια αλλά ολόκληρη η προσωπικότητα. Είναι η ζώσα σχέση του ανθρώπου προς την απόλυτη οντολογική και πνευματική υπερβατικότητα του Θείου και υπό το φως της Θείας Αποκάλυψης, η έννοια της θρησκείας αποκτά συγκεκριμένο νόημα (Θεοδώρου, 1965, σσ. 530-531). Έτσι, ο Χριστιανισμός δεν αποτελεί απλά μια θρησκεία (Μπέγζος, 2011, σ. 134) αλλά με τον Χριστό, ως Θεό και άνθρωπο, καταρρίπτεται το τείχος ανάμεσα στον άνθρωπο και τον Θεό εγκαινιάζοντας μια νέα ζωή και όχι μια νέα θρησκεία (Schmemmann, 1998, σ. 20). Χριστιανισμός σημαίνει θεανθρωπισμός, και από αυτόν προκύπτει η βίωση του Χριστού, που είναι «ή όδός και ή αλήθεια και ή ζωή»⁴ που υπερβαίνει τον θεϊσμό και τον ανθρωπισμό, μετατρέποντας έτσι τον χριστιανισμό από θρησκεία σε Εκκλησία με στοιχεία θρησκευτικότητας και κέντρο τον Χριστό και την θεανθρωπότητά Του, ως τέλειου Θεού και Ανθρώπου σε αντίθεση με άλλες θρησκείες που βασίζονται σε κάποιο θεό ή θεούς (Μπέγζος, 2011, σσ. 134, 146). Όπως παραδέχεται και ο Mircea Eliade (1987, σ. 112) ο Χριστιανισμός δεν είναι μια φιλοσοφία αλλά μια θεολογία της ιστορίας. Ο Χριστιανισμός δεν αποτελεί αφηρημένη θεωρία ή θεωρητικό σύστημα ιδεών, αλλά είναι προ πάντων ζωή, είναι «αλήθεια ουχί προς γνώσιν απλώς, αλλά κυρίως προς πράξιν και βίωσιν και εξαγγελία νέων αρχών ζωής, θρησκεία εφαρμοσμένη» (Θεοδώρου, 1965, σ. 555).

Μέσω της Χριστιανικής ζωής ο άνθρωπος αποδέχεται το Άγιο Πνεύμα, την απαρχή των αιώνων αγαθών, την ζωοποιό δύναμη και πηγή του αγιασμού (Θεοδώρου, 1965, σ. 555), το

⁴ Ιω. 14,6

υπεύθυνο για το ιδιαίτερο έργο Του που δεν αρχίζει με την Πεντηκοστή αλλά με την δημιουργία του ανθρώπου, προωθώντας την τελείωση και την διαπαιδαγώγηση του (Γιαγκάζογλου, 2016, σ. 53). Η καινούργια ζωή που χαρίζει ο Χριστός, σύμφωνα με τον Νικόλαο Καβάσιλα, ονομάζεται μυστηριακή ζωή και τα σημεία που ενώνουν τη θεία με την ανθρώπινη ζωή και την μεταμορφώνουν ονομάζονται μυστήρια. Η πνευματική αυτή ζωή δεν είναι απλά ζωή νόμων και εντολών αλλά είναι ζωή συμμετοχής, αγάπης, έρωτα, μίξης και ανάκρασης με τον Θεό, αφού με τα Μυστήρια της Εκκλησίας και την υπόλοιπη πνευματική ζωή, ο άνθρωπος γίνεται ένα με τον Χριστό βιώνοντας το χριστοκεντρικό ιδεώδες, αλλά ετέρα μορφή και ζωή (Νέλλας, 1979, σσ. 127, 132, 162). Τα παραπάνω φαίνονται σαφέστατα στη ρήση του Αποστόλου Παύλου «ζώ δὲ οὐκέτι ἐγώ, ζῆ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός»⁵. Το Ευαγγέλιο του Χριστού δεν αποτελεί απλά μια διδασκαλία αλλά μια σειρά ιστορικών γεγονότων με σκοπό τη σωτηρία του κόσμου και του ανθρώπου η οποία είναι δυνατή για όλο το σώμα του Χριστού, δηλαδή την Εκκλησία (Γιαγκάζογλου, 2016, σ. 29; Σκουτέρης, 1998, σ. 75). Ιδιαίτερα μέσω της Θείας Ευχαριστίας, η Εκκλησία ζει κατά πρόληψη τη ζωή της Βασιλείας. Στη Θεία Ευχαριστία η Εκκλησία λειτουργεί ως σώμα του Θεανθρώπου, όπου όλοι ενσωματώνονται στο σώμα του Χριστού, γι' αυτό και η Εκκλησία είναι η σύναξη του Θεού (Γιαγκάζογλου, 2014, σσ. 20,103; Γιαγκάζογλου, 2021) και αποτελεί δική Του εικόνα, που απλώνεται σε όλη την κτίση και μετέχει πάντοτε στην άκτιστη δόξα της Βασιλείας του Θεού (Ματσούκας, 2016, σ. 31). Σε αυτή ο άνθρωπος σπουδάζει και βιώνει την αλήθεια και το ήθος του ξεκινώντας πάντα από την αλήθεια του Θεού (Γιαγκάζογλου, 2016, σ. 43). Η ενσάρκωση του Χριστού δείχνει ότι ο Θεός χαρίζει στον άνθρωπο τη βίωση της φιλοθεΐας και της φιλανθρωπίας, της εσωτερικής ειρήνης, αλλά και της εξωτερικής καταλλαγής. Αυτός ο τρόπος ζωής υπάρχει στην Εκκλησία (Φωτίου, 2024, σ. 80).

Συνολικά, η θρησκεία στον Ορθόδοξο Χριστιανισμό είναι ένας βαθύς και σημαντικός τρόπος ζωής, που διαπνέει όλες τις πτυχές της καθημερινής ύπαρξης των πιστών. Η έννοια της θρησκείας στην Ορθοδοξία είναι βαθιά ριζωμένη στην πίστη και την εκάστοτε εμπειρία του πιστού. Ο Χρίστος είναι το πρότυπο ζωής για τον κάθε άνθρωπο και ο άνθρωπος καλείται να ακολουθήσει τα ίχνη του Χριστού, ώστε να φτάσει στο σημείο που ο ίδιος θα αποτελεί κατά χάριν θεό.

⁵ Γαλ. 2,20

A.4. Η ανάγκη δημιουργίας και προέλευση της θρησκείας

Συγκρίνοντας το μεγαλύτερο ποσοστό των επιστημονικών και φιλοσοφικών εννοιών και το βίωμα της Ορθόδοξης Εκκλησίας, μαζί με τον γενικό ορισμό της θρησκείας στο πρώτο μέρος του παρόντος κεφαλαίου, προκύπτει ότι η θρησκεία, παρά την δυσκολία ακριβούς ορισμού της, αποτελεί σύστημα αξιών και ηθικής η οποία σχετίζεται με τον άνθρωπο και κάποια υπερφυσική Οντότητα ή Θεό, ο οποίος επηρεάζει την ζωή των ανθρώπων, αφού α) η θρησκεία περιλαμβάνει την πίστη σε κάτι που υπερβαίνει τη γνωστή πραγματικότητα και β) αυτό το κάτι αντιπροσωπεύεται με τη μορφή προσωπικών όντων που υπερβαίνουν τη σφαίρα της ανθρωπότητας (Pyysiäinen, 2003, σ. 12). Παρακολουθώντας την εξέλιξη του ανθρώπου ανά τους αιώνες, παρατηρείται ότι η θρησκεία είναι πάντα στο πλευρό του, επηρεάζοντάς τον είτε θετικά είτε αρνητικά ανάλογα με τον τόπο, τον χρόνο και το πλαίσιο, στο οποίο το ανθρώπινο στοιχείο είναι αυτό που αλλάζει τα δεδομένα. Από ιστορικής πλευράς, όλες οι θρησκευτικές ομάδες και παραδόσεις εμφανίστηκαν σε κάποια στιγμή στον χώρο και στον χρόνο, είτε ως αποτέλεσμα επινόησης είτε ως αποτέλεσμα παρέκκλισης σε συγκεκριμένα πολιτιστικά και οικολογικά πλαίσια (Stausberg & Tessmann, 2013, σ. 446) είτε ως αποτέλεσμα της αποκάλυψης του Θεού στον άνθρωπο. Εξάλλου, ο διάσημος Βολτέρος ανέφερε ότι αν δεν υπήρχε Θεός θα ήταν απαραίτητο να είχε εφευρεθεί. Όλες οι κοινωνίες έχουν θρησκεία και μερικές από αυτές έχουν πολλαπλές θρησκείες, ενώ πολλές από αυτές έχουν πάει (και συνεχίζουν να πηγαίνουν) σε πόλεμο για χάρη της θρησκείας (Whitley, 2017, σ. 326).

A.4.1. Η ανάγκη της θρησκείας

Για τους περισσότερους ανθρώπους, το ερώτημα «γιατί πιστεύουμε;» είναι βαθιά συνδεδεμένο με θρησκευτικές έννοιες. Σε πρόσφατη έρευνα (Fuentes, 2019) το 83% του παγκόσμιου πληθυσμού, αυτοπροσδιορίζονται ρητά ως θρησκευόμενοι, με την ύπαρξη της θρησκευτικότητας να είναι σε υψηλά επίπεδα για τους περισσότερους ανθρώπους και τη θρησκεία να είναι συνδεδεμένη ως θεσμός με τις κοινωνίες και τα έθνη (Fuentes, 2019, σ. 122).

Στα τέλη του 19ου αιώνα η θρησκεία διαδραματίζει σημαντικό ρόλο ως μια έννοια που απασχολεί τον κόσμο, κυρίως λόγω της ανάπτυξης του αγνωστικισμού αλλά και του αθεϊσμού. Η θρησκεία η οποία αφορά την πίστη στον Θεό, στον Δυτικό κόσμο αποτέλεσε συνθήκη διασπάσεων και αφορμή διαχωρισμού των ανθρώπων σε θρησκευόμενους και μη θρησκευόμενους (Watts, 2020, σ. 97). Έρευνα της τελευταίας δεκαετίας (Botero, και συν., 2014, σ. 16784) δείχνει ως λόγους που οι άνθρωποι πιστεύουν σε κάποιο Θεό, την οικολογική αβεβαιότητα, την επιβολή κοινωνικών κανόνων και διαμόρφωση της προσωπικότητας,

ορίζοντας έτσι τη θρησκεία σε πίστη σε «υπερφυσικά όντα που θεωρείται ότι δημιούργησαν και κυβερνούν όλη την πραγματικότητα, παρεμβαίνουν στις ανθρώπινες υποθέσεις και επιβάλλουν ή υποστηρίζουν την ανθρώπινη ηθική» (Botero, και συν., 2014, σ. 16784). Βέβαια, δεν μπορεί να διευκρινιστεί με βεβαιότητα πότε και πώς εμφανίστηκαν οι θρησκευτικές ιδέες στον άνθρωπο (Nath, 2015, σ. 83), αφού υπάρχει η υπόθεση ότι κάποια περίοδο της ιστορίας του ανθρώπου, κανένας δεν πίστευε σε κάποιο Θεό (Mercier, Kramer, & Sharif, 2018). Από την άλλη, η πιθανότητα ύπαρξής τους ίσως να βρίσκεται στον τρόπο με τον οποίο λειτουργεί το ανθρώπινο μυαλό (Boyer, 2001, σ. 2), όντας τυχαίο υποπροϊόν των νοητικών συστημάτων του ανθρώπου και μέρος της ανθρώπινης φύσης (Thurrow, 2013, σ. 78). Αυτό οφείλεται επίσης στην ικανότητα του ανθρώπινου μυαλού να αντιλαμβάνεται το υπερφυσικό, μια ικανότητα που ενισχύεται από την έντονη δραστηριότητά του. Η τάση αυτή ενθαρρύνει τη δημιουργία και εξάπλωση των εννοιών του θεού και άλλων θρησκευτικών αντιλήψεων (Barrett, 2004, σ. 31). Ο διάσημος βιολόγος Δαρβίνος εξηγεί ότι η πίστη στον Θεό είναι η πιο βασική διάκριση μεταξύ του ανθρώπου και των ζώων (Darwin, 1981, σ. 394).

Πάντως, η οικοδόμηση της θρησκείας επιτυγχάνεται συνεργατικά κατά τη διάρκεια πολλών γενεών καταλήγοντας στην ανάπτυξη θρησκευτικών παραδόσεων (Startup, 2020). Σύγχρονες θεωρίες υποστηρίζουν ότι η διαμόρφωση της θείκης ύπαρξης είναι αποτέλεσμα φόβου, ψυχολογικής ανασφάλειας ή και κοινωνικού ανταγωνισμού (Ματσούκας, 2016, σ. 61), κάτι που έρχεται σε αμφισβήτηση με τις απόψεις του Durkheim (Durkheim, 1995, σ. 225). Σύμφωνα με τον Hume, για να γίνει κατανοητή η προέλευση της θρησκείας, θα πρέπει να ερευνήσουμε αρχικώς τον πολυθεϊσμό που αποτελεί την πρωτόγονη θρησκεία της ανθρωπότητας (Hume, 2007, σ. 125). Πολλαπλές ενδείξεις όμως δείχνουν ότι η ύπαρξη θρησκευτικών πεποιθήσεων είναι πολύ παλαιότερη από τα επίσημα θρησκευτικά συστήματα, δομές και θεσμούς (Fuentes, 2019, σ. 123).

Όπως αναφέρθηκε, η θρησκεία για κάποιους είναι ένα πολιτισμικό και κοινωνικό προϊόν και για άλλους προϊόν που πηγάζει από τη Θεία Αποκάλυψη. Η θρησκευτικότητα γεννιέται στα άτομα μέσω της κοινωνικής μάθησης και σύμφωνα με τον Bloom (2009, σ. 119) δεν μπορεί να αναχθεί σε γεγονότα σχετικά με τη βιολογία ή την εξέλιξη. Ο Dunbar προτείνει ότι η εξέλιξη της θρησκευτικότητας ξεκίνησε από σαμανικές πρακτικές που ενεργοποιούν το ενδογενές οπιοειδές σύστημα ενισχύοντας έτσι τις κοινωνικές ανάγκες. Προτείνει ότι οι άνθρωποι ξεπέρασαν τους περιορισμούς του μεγέθους των ομάδων που έβλεπαν στα υπόλοιπα πρωτεύοντα όντα, χρησιμοποιώντας έτσι τη θρησκεία για τη δημιουργία μεγαλύτερων κοινοτήτων και εξελίσσοντας άλλους κοινωνικούς μηχανισμούς (Winkelman,

2023, σ. 1; Dunbar, 2022). Η θρησκεία συνέχισε να ενισχύει τη φιλοκοινωνική συμπεριφορά με κοινωνικό προσανατολισμό. Σύμφωνα με τον Dunbar, η κοινωνική ρύθμιση στη σαμανική θρησκεία επιτυγχανόταν μέσω του κοινωνικού δεσμού (Watts, 2020, σ. 90; Dunbar, 2014).

Ο κοινωνιολόγος Peter Ludwig Berger εξηγεί ότι η θρησκεία δημιουργείται από τον άνθρωπο για να αντιμετωπίσει την κατάσταση της «ανομίας» και να εξηγήσει την έννοια της «θεοδικίας» (Hjelm, 2018, σ. 4). Η «ανομία» αναφέρεται στην κατάσταση τρόμου που προκαλεί η αταξία, η οποία απειλεί να καταστήσει την ανθρώπινη ύπαρξη χωρίς νόημα, τόσο σε ατομικό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο. Σύμφωνα με τον Berger, η πιο βασική λειτουργία της κοινωνίας είναι η «νομιμοποίηση», δηλαδή η αναζήτηση νοήματος από τον άνθρωπο, κάτι που είναι τόσο έντονο όσο το ένστικτο. Η θρησκεία, ως «ιερός κόσμος» υπερβαίνει και περιλαμβάνει τον άνθρωπο στην οργάνωση της πραγματικότητας και είναι η «απόλυτη ασπίδα» του ανθρώπου ενάντια του τρόμου της ανομίας (Berger, 2011, σσ. 30-31, 36). Η θρησκεία φαίνεται να παρέχει κάποιο νόημα και τάξη στα άτομα και τις κοινωνίες και ίσως να διαμορφώνει την κοσμοθεωρία των ανθρώπων, παρέχοντας κιόλας την αίσθηση ασφάλειας. Παρόμοια και ο Durkheim φαντάζεται τη θρησκεία ως ένα σύστημα που είναι προσαρμοστικό στο επίπεδο του συνόλου ομάδων, σαν έναν μηχανισμό παροχής εξηγήσεων και κατανόησης (Wilson, 2008, σ. 25). Αποτελεί ένα βαθιά ανθρώπινο γεγονός, με την θρησκευτική πίστη να είναι ένα βιολογικό, συναισθηματικό, κοινωνικό και πολιτισμικό προσαρμοστικό φαινόμενο, που προσφέρει κοινωνικά οφέλη (Cyrulnik, 2023, σ. 63). Υπάρχει στη σκέψη και τα συναισθήματα ενός πιστού αλλά και στις κοινωνικές σκέψεις και συναισθήματα μιας κοινωνικής θρησκευτικής ομάδας. Γι' αυτό η θρησκεία αποτελεί ένα διαδεδομένο γεγονός (Whitehouse, 2006, σ. 113) και φαίνεται να χρονολογείται από το προϊστορικό παρελθόν των πρώτων πολιτισμών, να είναι πανταχού παρούσα και να προκύπτει σε κάθε άνθρωπο και πολιτισμό (McCauley, 2011, σσ. 148-149).

Υπάρχει όμως και η πεποίθηση ότι οι θρησκευτικές ιδέες υπάρχουν έμφυτες στον άνθρωπο όπως αναφέρθηκε και σε προηγούμενη ενότητα. Η πλήρη άγνοια του ανθρώπου για τα ακραία φυσικά και καιρικά φαινόμενα, είχε ως αποτέλεσμα την νοητική δημιουργία ανώτερων και αοράτων δυνάμεων, μεγαλύτερων και ικανότερων του ανθρώπου, οι οποίες παρείχαν βοήθεια, δύναμη και ανακούφιση (Nath, 2015, σ. 83; Hume, 2007, σ. 126), όπως και στις περιπτώσεις αντιμετώπισης του καθημερινού πόνου και θανάτου ή νόσου, μετατρέποντας έτσι τον Θεό σε πρότυπο και ιδανικό του (Δεληκωσταντής, 2007, σσ. 95-96; Terrizzi, 2017, σ. 329). Οι απόψεις αυτές φαίνεται να έρχονται σε αντίθεση με τον φιλόσοφο του 16^{ου} αιώνα, Henry Home, Lord Kames ο οποίος δείχνει να υποστήριζε ότι οι θρησκευτικές πεποιθήσεις

δεν είναι αποτέλεσμα του φόβου για άγνωστες αιτίες. Ο φόβος για αυτά τα άγνωστα αίτια δεν είναι αρκετά πειστικός γι' αυτόν, καθώς τα φαινόμενα αυτά δεν προκαλούν τρόμο σε όλους. Αντίθετα, η προέλευση της θρησκείας, βρίσκεται σε μια φυσική αίσθηση της Θεότητας, η οποία ωριμάζει και γίνεται φανερή καθώς τα έθνη ανά τον κόσμο ωριμάζουν χρονικά (Henry Home, 2005; Kroeker & Lemmens, 2020, σ. 344).

Αντίθετα βέβαια ο φιλόσοφος Hume, στο έργο του «Natural History of Religion», διερευνά τον τρόπο με τον οποίο η θρησκεία ως φυσικό φαινόμενο απορρέει από βασικά χαρακτηριστικά της ανθρώπινης φύσης (Kroeker & Lemmens, 2020, σ. 343). Ο Hume υποστηρίζει ότι οι άνθρωποι δεν έχουν φυσική αίσθηση του Θεού ή της θρησκείας. Αντίθετα, οι θρησκευτικές πεποιθήσεις προκύπτουν όταν οι άνθρωποι αντιμετωπίζουν απρόβλεπτα γεγονότα που δεν μπορούν να εξηγήσουν. Φοβούμενοι αυτά τα γεγονότα, αποδίδουν τις αιτίες τους σε άγνωστες δυνάμεις, τις οποίες προσπαθούν να κατευνάσουν με προσφορές και προσευχές (Hume, 2007, σ. 127; Kroeker & Lemmens, 2020, σ. 343). Σχετικά αντίθετος με τον H.H. Lord Kames είναι και ο Δαρβίνος ο οποίος είναι σκεπτικιστής με το αν η πίστη σε έναν θεό είναι έμφυτη ή ενστικτώδης (Darwin, 1981, σσ. 394-395). Παρόμοια με τον Hume, άλλοι μελετητές της θρησκείας ισχυρίζονται ότι η θρησκεία προέκυψε για να εξηγήσει ή να δώσει νόημα σε φοβερά και τρομακτικά γεγονότα της ιστορίας. Ωστόσο, δυτικοί φιλόσοφοι υποστηρίζουν ότι η ύπαρξη του Θεού είναι η μόνη ή η καλύτερη εξήγηση των γεγονότων για την ύπαρξη του σύμπαντος κόσμου και των λειτουργιών του με τα ασυνήθιστα γεγονότα να οφείλονται σε θεία δραστηριότητα (Jong, 2013, σ. 525). Ο Freud ασχολήθηκε με πάθος όσο αφορά την προέλευση της θρησκείας (Kaye, 2003, σ. 376). Θεωρεί λοιπόν ότι η θρησκεία αποτελεί εργαλείο ικανοποίησης των επιθυμιών του πιστού. Η θρησκεία, όπως φαίνεται, παρέχει ένα μοναδικό σύνολο ικανοποιήσεων σε ορισμένες απαιτήσεις που είναι εγγενείς στην ανθρώπινη εμπειρία, ικανοποιήσεις δηλαδή που υπάρχουν έντονα στην ανθρώπινη ψυχή. Έτσι τονίζει ότι ο άνθρωπος χρησιμοποιεί την θρησκεία για να συμβιβαστεί με τις δυνάμεις της φύσης που απειλούν να τον καταστρέψουν, να συμβιβαστεί με τα ανθρώπινα ένστικτα και να ικανοποιήσει την καθολική λαχτάρα για κάποια πατρική φιγούρα (Palmer, 1997, σσ. 34-35; Freud, 1961; Freud, 1909).

A.4.2. Η θεωρία του Δυϊσμού

Πολλές θρησκευτικές πεποιθήσεις υποστηρίζουν τον δυϊσμό νου-σώματος, ο οποίος αποτελεί μια φυσικά αναπτυσσόμενη διαίσθηση. Αυτή η διαίσθηση οδηγεί στην πίστη σε ασώματες υπερφυσικές δυνάμεις, οι οποίες πιστεύεται ότι επηρεάζουν τον ανθρώπινο νοητικό

κόσμο, τις πεποιθήσεις, τις επιθυμίες και τα συναισθήματα, επιτρέποντας στους πιστούς να έχουν προσωπική σχέση με θεία και υπερφυσικά όντα (Norenzayan, 2013, σ. 16). Ίσως όμως η θρησκεία να αποτελεί μια έμφυτη γνωστική λειτουργία που έχει εξελιχθεί μαζί με όλες τις γνωστικές ικανότητες του ανθρώπου γι' αυτό και μάλλον οι πρώτοι άνθρωποι κατάφεραν να κατανοήσουν και να εξηγήσουν πτυχές της κατάστασης και του περιβάλλοντός τους (Schloss, 2009, σ. 17). Μια διαφορετική περίπτωση θα μπορούσε να είναι και η τελεολογική περίπτωση ή η αίσθηση ότι τα φυσικά γεγονότα και αντικείμενα υπάρχουν για κάποιο σκοπό (Norenzayan, 2013, σ. 16). Έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί σε παιδιά και ενήλικες, δείχνουν ότι το ανθρώπινο μυαλό είναι εγγενώς προσανατολισμένο προς την τελεολογία, αναζητώντας απαντήσεις στο «γιατί;» και «για ποιο σκοπό;». Στις ίδιες μελέτες, παρατηρείται από την παιδική ηλικία έως την τρίτη ηλικία ότι η τελεολογική εξήγηση είναι κυρίαρχη στη ζωή των ανθρώπων (Keleman, 2004; 1999; Kelemen & Rosset, 2009). Άλλοι μελετητές συμπέραναν ότι η τελεολογία λειτουργεί στους ανθρώπους ενστικτωδώς διότι έχουν την ανάγκη να μαθαίνουν γρήγορα πολιτισμικές πληροφορίες, γεγονός που μπορεί να εξηγεί και την φυσική τους τάση να υποθέτουν την ύπαρξη ενός θεού (Green, 2012, σ. 311).

A.4.3. Η εξελικτική θεωρία της θρησκείας

Η εξελικτική θεωρία προσφέρει μια σειρά από σημαντικές υποθέσεις οι οποίες μπορούν να εφαρμοστούν στη μελέτη της θρησκείας. Η θρησκεία ως περισσότερο ένας μηχανισμός εξέλιξης φαίνεται να παίζει ρόλο ως θεσμός επιβίωσης και αναπαραγωγής, σε αντίθεση με άλλα κοινωνικά γεγονότα. Αυτό λειτουργεί σε δύο άξονες: 1) η θρησκεία φαίνεται ως προσαρμοστική και 2) ως μη προσαρμοστική. Στην πρώτη περίπτωση, η θρησκεία μπορεί να λειτουργήσει ως μέρος ομαδικής προσαρμογής ή μέρος ατομικής προσαρμογής. Στη δεύτερη περίπτωση η θρησκεία μπορεί να είναι προσαρμοστική σε μικρές ομάδες συγγενικών ατόμων αλλά όχι σε σύγχρονα κοινωνικά περιβάλλοντα, να είναι υποπροϊόν των χαρακτηριστικών που είναι προσαρμοστικά σε μη θρησκευτικά πλαίσια ή να έχει ουδέτερα χαρακτηριστικά (Wilson, 2008, σ. 24). Οι δαρβινικές θεωρίες την εξηγούν ως ένα βιολογικό χαρακτηριστικό που προέκυψε από τη φυσική επιλογή. Θα μπορούσε να είναι ένα απολίθωμα συμπεριφοράς, χαρακτηριστικό ενός προγονικού περιβάλλοντος που στην αρχή φαινόταν προσαρμοστικό, αλλά αργότερα εξαφανίστηκε (Schloss, 2009, σσ. 17, 20 ; Whitehouse, 2006, σ. 111). Επιπλέον, υπάρχει η θεωρία που προτείνει ότι η θρησκεία μπορεί να λειτουργεί ως μέσο σεξουαλικής επιλογής ή ως ενισχυμένο μέσο προσέλκυσης συντρόφων (Slone, 2008, σσ. 186-187). Στην εξελικτική θεωρία ο εγκέφαλός του ανθρώπου εξελίχθηκε, όπως και όλα τα

υπόλοιπα ζωτικά του όργανά, με την φυσική επιλογή και οι γνωστικές και συμπεριφορικές του τάσεις διαμορφώνονται από διάφορα ερεθίσματα (Jong, 2013, σ. 522).

Ο ίδιος ο Δαρβίνος, αναφέρει ότι το αίσθημα της θρησκευτικής αφοσίωσης είναι πολύ περίπλοκο καθώς αποτελείται από αγάπη, πλήρη υποταγή σε ένα ανώτερο ον, ισχυρό αίσθημα εξάρτησης, φόβου, ευλάβειας, ευγνωμοσύνης, ελπίδας για το μέλλον, και άλλων στοιχείων. Οι υψηλές νοητικές ικανότητες του ανθρώπου, τον οδήγησαν σε πίστη σε αόρατους πνευματικούς φορείς από τον φετιχισμό, στον πολυθεϊσμό και τελικά στον μονοθεϊσμό (Darwin, 1981, σ. 68). Ο συνδυασμός της γνωσιακής και δαρβινικής προσέγγισης έχει ως αποτέλεσμα τις συνεξελικτικές προσεγγίσεις που φαίνονται απαραίτητες αλλά ανεπαρκείς για τη φυσική εξήγηση της θρησκείας. Για τους ανθρώπους δεν είναι μόνο οι έμφυτες γνωστικές κλίσεις ή οι γενετικά επιλεγμένες κεντρικές τάσεις που εξηγούν τη συμπεριφορά, αλλά και οι πολιτισμικά μεταδιδόμενες και άλλες πληροφορίες που δεν μπορούν να αναχθούν ή ακόμη και να περιοριστούν πλήρως σε κάποια από τις παραπάνω προσεγγίσεις (Schloss, 2009, σ. 22).

A.4.4. Η θρησκεία ως ανθρώπινη εξέλιξη

Κατά μία άλλη άποψη, πρώτα υπήρξε η συνειδητοποίηση του θανάτου, στη συνέχεια υπήρξαν οι ιδέες για μια μεταθανάτια ζωή όπως επιβεβαιώνονται από τα όνειρα, η προγονική λατρεία, και, τέλος, η εμφάνιση της πίστης στην ύπαρξη θεών (Torrey, 2017). Σε αυτούς τους θεούς ανατέθηκαν στη συνέχεια δικαστικές, κοινωνικές, οικονομικές και στρατιωτικές αρμοδιότητες (Palombo, 2022, σ. 97; Torrey, 2017). Ο Torrey (2017) υποστηρίζει ότι η γεωργία και η προγονική λατρεία, μια παλαιά μορφή θρησκευτικότητας που χρονολογείται περίπου 11.000 με 12.000 χρόνια πριν, αναπτύχθηκαν μαζί, έχοντας τη μία για λόγους καθημερινής συντήρησης και την άλλη για λόγους ανακούφισης. Οι κυνηγοί-τροφοσυλλέκτες που μετακινούνταν, άφηναν πίσω τους τους νεκρούς τους σε αντίθεση με τους στάσιμους αγρότες, που άρχισαν να θάβουν τους νεκρούς τους σε κοντινές αποστάσεις από αυτούς δημιουργώντας μια σύνδεση με τους άρρωστους συγγενείς τους, οι οποίοι άρχισαν να θεωρούνται ικανοί να βοηθήσουν τους ζωντανούς με ζητήματα που αφορούσαν τη ζωή και τον θάνατο. Αυτό τους οδήγησε στο να φαντάζονται τους αποθανόντες όχι απλώς ως ασώματες ψυχές αλλά ως κατά κάποιο τρόπο θεϊκές οντότητες. Με περαιτέρω ενασχόληση δημιουργήθηκαν και οι ιεραρχίες θεϊκών όντων. Σε άλλες περιπτώσεις, η λατρεία των θεών προσδιορίζεται σε σχέση με τις πρακτικές και υλικές ανάγκες των ανθρώπων (Wollenberg, 2019, σ. 289; Torrey, 2017). Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν οι θρησκευτικές αναπαραστάσεις στη λατρεία των εμπόλεμων θεών ή των θεών της γονιμότητας, των εφέστιων

θεοτήτων ή των θεών της θάλασσας στους οποίους καθρεπτίζονται οι αντιλήψεις των ανθρώπων για τον πόλεμο, τη γεωργία, την αλιεία αλλά και άλλων ανθρωπίνων δραστηριοτήτων (Καραμούζης, 2015, σ. 23). Ανθρωπολογικά λοιπόν, μπορεί να ειπωθεί ότι το θρησκευτικό πιστεύω του ανθρώπου είναι αποτέλεσμα και προϊόν και της εξέλιξης του στην ιστορία (Fuentes, 2019, σ. 45). Οι άνθρωποι είναι θρησκευόμενοι επειδή ελπίζουν σε υπερβατικές δυνάμεις που θα τους βοηθήσουν να πραγματοποιήσουν τις ανθρώπινες ανάγκες τους, να αποφύγουν δύσκολες καταστάσεις και να επιθυμούν να αποκτήσουν διάφορες μορφές ταυτότητας, κοινότητας, νοήματος, έκφρασης, αισθητικής, έκστασης, ελέγχου και νομιμότητας που προσφέρουν οι ασκούμενες θρησκείες (Smith, 2017, σ. 191). Για αυτό και θρησκεύουν σε μεγάλα ή μικρά ποσοστά σύμφωνα με τις ανάγκες τους (Καραμούζης, 2015, σ. 24).

A.4.5. Η θρησκεία ως αποκάλυψη

Η θρησκεία ως αποκάλυψη είναι μια έννοια που συναντάται σε πολλές από τις παγκόσμιες θρησκείες. Συνήθως αναφέρεται σε θεία ομιλία ή σε θείες πράξεις, αλλά μπορεί επίσης να σημαίνει και κάθε μορφή θείας αυτο-αποκάλυψης (Wahlberg, 2020). Συγκεκριμένα, η έννοια της αποκάλυψης, δηλαδή η ιδέα ότι ο Θεός αποκαλύπτει βασικές πτυχές της ύπαρξης, της βούλησης και του έργου του στα ανθρώπινα όντα, έχει θεμελιώδη σημασία σε πολλές θρησκείες, συμπεριλαμβανομένων των μονοθεϊστικών (Schwöbel, 2020, σ. 57). Η θεϊκή αλήθεια αποκαλύπτεται διαφορετικά σε κάθε θρησκεία, με την κάθε θρησκεία να αποκαλύπτει την δική της αλήθεια και γνώση για το θείο και την ζωή (Ματσούκας, 1996, σ. 190; Mezei, 2022). Γι' αυτό μπορεί να ειπωθεί ότι η έννοια της αποκάλυψης μπορεί να εξεταστεί από πολλές οπτικές γωνίες όπως και η έννοια της θρησκείας (Musall, 2020, σ. 1). Όπως και η θρησκεία, η αποκάλυψη της κατανοείται ως ένα θείο δώρο που προορίζεται να ενώσει τους ανθρώπους και όχι να τους χωρίσει (Afsaruddin, 2020, σ. 190). Το θέμα της αποκάλυψης είναι ένα κεντρικό σημείο αναφοράς στη θεολογία αλλά και στη φιλοσοφία (Wahlberg, 2020).

Ξεκινώντας από τον Ιουδαϊσμό, ο όρος αποκάλυψη είναι σχεδόν συνώνυμος με την Τορά και το όρος Σινά (Musall, 2020, σ. 16; Dorff, 1977, σ. 116; Lambert, 2016). Η αποκάλυψη του Θεού στον Ιουδαϊσμό κατανοείται μέσω της αποκάλυψη Του στους προφήτες και ειδικά στον Μωυσή (Jacobs, 1995, σ. 422; Cohn-Sherbok & Cohn-Sherbok, 1997) «ὥς εἴ τις λαλήσει πρὸς τὸν ἑαυτοῦ φίλον»⁶. Την Ελληνιστική περίοδο, η Τορά και οι προφήτες κατανοήθηκαν από τους Εβραίους ως οι αποκαλυφθείσες εκφράσεις της υπέρτατης δύναμης του Θεού, ο οποίος

⁶ Εξ. 33,11

όχι μόνο δημιούργησε όλα όσα υπήρχαν, αλλά και ήταν τελικά υπεύθυνος για όλα (Isenberg, 2004, σ. 25). Κατά την περίοδο σύνταξης του Δευτερονομίου, ως Τωρά εννοείται ο νόμος που έλαβε ο Μωυσής από τον Θεό και στον οποίο πρέπει όλοι να υπακούνε (Ζάρρας, 2012, σ. 31). Ως θεόπνευστο βιβλίο, πρέπει να ερμηνεύεται στενά και να ακολουθείται με ακρίβεια, αφού ο ίδιος ο Θεός υπαγόρευσε το κείμενο, το οποίο καταγράφηκε με ευλάβεια από τον Μωυσή στο όρος Σινά και μεταβιβάστηκε αναλλοίωτο από γενιά σε γενιά (Knopf, 2013, σ. 55). Αποτελεί τις αυθεντικές διδασκαλίες που έδωσε ο Θεός στον Ισραήλ και πιο συγκεκριμένα τις Εντολές που έλαβε ο Μωυσής (Ζάρρας, 2012, σ. 31; Cohn-Sherbok & Cohn-Sherbok, 1997, σ. 15), προέρχεται από τον Παράδεισο και παρουσιάζει το θέλημα του Θεού (Jacobs, 1995, σσ. 422, 562).

Στον Χριστιανισμό ως θεία αποκάλυψη, εννοούνται οι ενέργειες του Θεού μέσω των οποίων ο Θεός αποκαλύπτει στον άνθρωπο τα μυστήρια της ύπαρξης, της φύσης και των προθέσεων Του, με τρόπο που μπορεί να γίνει κατανοητός (Τρεμπέλας, 1997, σ. 78). Η αποκάλυψη του Θεού αρχίζει με την άσαρκη αποκάλυψη του Λόγου του Θεού στην Παλαιά Διαθήκη και συμπληρώνεται με την ενσάρκωση στην Καινή (Μαντζαρίδης, 2009, σ. 172). Ο πεπερασμένος νους του ανθρώπου δεν τον αφήνει να αντιληφθεί τη γνώση της άκτιστης, άπειρης και τέλει ουσίας του Θεού (Δρίτσας, Μπαλιάτσας, & Καραμάτσκος, 2005, σ. 152)⁷, παρά μόνο όσα αποκαλύπτει ο ίδιος ο Θεός σε αυτόν (Τσίγκος, 2017, σ. 82) με τον Θεό να βρίσκεται σε συνεχή επικοινωνία με τον άνθρωπο. Ο Θεός, αποκαλυπτόμενος και ερχόμενος μέσω των ενεργειών Του προς τον άνθρωπο, του γνωστοποιεί Ποιος είναι και πως Αυτός υπάρχει (Τσίγκος, 2017, σ. 88). Φανερώνεται στην κτίση και την ιστορία μέσω της φωτεινής του δόξας. Αυτή η δόξα περιγράφεται τόσο στα Βιβλικά όσο και στα Πατερικά κείμενα (Ματσούκας, 2016). Ως αποκάλυψη του Θεού δεν εννοείται τίποτα άλλο παρά οι θεοφάνειες και η ενανθρώπιση του Λόγου (Ματσούκας, 1996, σ. 190). Έτσι μπορεί να ειπωθεί ότι η αποκάλυψη του Θεού γίνεται στον άνθρωπο με φυσικό και υπερφυσικό τρόπο (Δρίτσας, Μπαλιάτσας, & Καραμάτσκος, 2005, σ. 57; Ματσούκας, 2016, σσ. 68-76). Ως φυσική αποκάλυψη νοείται η αποκάλυψη μέσω της τάξης, της αρμονίας και του κάλλους του φυσικού κόσμου, με αποκορύφωση την αποκάλυψή Του στο εσωτερικό του ανθρώπου, όπως στη συνείδηση, την ροπή προς το θείο και την έμφυτη θρησκευτικότητα του ανθρώπου. Ως υπερφυσικός τρόπος νοείται η έμμεση αποκάλυψη του στην Παλαιά Διαθήκη και η άμεση στην Καινή Διαθήκη στο πρόσωπο του Ιησού Χριστού (Δρίτσας, Μπαλιάτσας, & Καραμάτσκος, 2005, σ. 57; Τσίγκος, 2017, σ. 91). Η αποκάλυψη του Θεού στην Παλαιά

⁷ Πηγή Γνώσεως, PG 94, 529A, 536B

Διαθήκη ερμηνεύτηκε από την Ορθοδοξία ως θεοφάνεια (Ματσούκας, 2016, σσ. 190-191). Οι θεοφάνειες αποτελούν πηγές θεογνωσίας και μέσω αυτών ο Θεός αποκαλύπτεται στην κτίση και την ιστορία (Τσίγκος, 2017, σ. 82; Ματσούκας, 2016, σ. 127). Η ενανθρώπιση του Θεού Λόγου θεωρείται ως οργανική συνέχεια της ιστορίας των θεοφανειών της Παλαιάς Διαθήκης (Ματσούκας, 2016, σ. 192). Η υπερφυσική αυτή αποκάλυψη είναι θέμα πίστεως και ελπίδας αλλά και φωτισμού μέσω του Αγίου Πνεύματος (Δρίτσας, Μπαλιάτσας, & Καραμάτσκος, 2005, σ. 57; Battaglia, 2006): «οὐδεὶς δύναται εἰπεῖν Κύριον Ἰησοῦν εἰ μὴ ἐν Πνεύματι Ἁγίῳ»⁸. Τέλος, η αποκάλυψη του Θεού στον Χριστιανισμό είναι καταγραμμένη και στην Ιερά Παράδοση της, που μαζί με την Αγία Γραφή φυλάσσονται στην Εκκλησία (Δρίτσας, Μπαλιάτσας, & Καραμάτσκος, 2005, σ. 57) όπου η Εκκλησία είναι «στῦλος καὶ ἐδραῖωμα τῆς ἀληθείας»⁹ και ζωντανός οργανισμός που ενώνει τους πιστούς με τον Θεό.

Μεταξύ των θρησκειών του κόσμου, το Ισλάμ έχει μια από τις πιο ανεπτυγμένες αντιλήψεις για την έννοια της αποκάλυψης κατά τον Blackhirst (1994, σ. 71). Συγκεκριμένα, η αποκάλυψη στο Ισλάμ κατανοείται ως επικοινωνία Θεού-ανθρώπου, ως πρόσκληση στην πίστη, ως προφορικό και γραπτό κείμενο με αξία στην απαγγελία, ως αμίμητο κείμενο, ως εκδήλωση θεϊκής ευσπλαχνίας και δικαιοσύνης και ως μήνυμα ελπίδας. Επίσης, λειτουργεί ως υπενθύμιση της σημασίας της πίστης και του θεϊκού θελήματος, γεφυρώνει την ένταση μεταξύ ενσωμάτωσης και αποκλεισμού αναγνωρίζοντας τις διαφορές μεταξύ των θρησκευτικών παραδόσεων, και επιβεβαιώνει τον μονοθεϊσμό ως κοινό έδαφος για Μουσουλμάνους, Χριστιανούς και Εβραίους (Afsaruddin, 2020, σ. 143). Το Ισλάμ ισχυρίζεται ότι είναι η πρώτη και η τελευταία θρησκεία του ανθρώπου, η θρησκεία που παραδίδει στον άνθρωπο μια οριστική και αρχέγονη αποκάλυψη (Blackhirst, 1994, σ. 76), με το Κοράνιο, ως τον Λόγο του Θεού, να συνιστά την αιώνια και μοναδική θεία αποκάλυψη. Αυτή η αποκάλυψη υπήρχε από την αρχή της δημιουργίας και εμφανίζεται ως επανόρθωση όλων των προηγούμενων αποκαλύψεων (Μακρής, 2014, σ. 134; Brînzea & Morcov, 2023, σ. 351; Battaglia, 2006, σσ. 92-96). Στο Ισλάμ το Κοράνιο κατανοείται ως ο προαιώνιος Λόγος του Θεού σε αντίθεση με τον Χριστιανισμό όπου ο Λόγος του Θεού είναι ο ενσαρκωθείς Χριστός (Γιαννουλάτος, 1975, σ. 101). Μέσω της λογικής σκέψης ή της υποταγής στην αποκάλυψη του Κορανίου, ο άνθρωπος δεν χρειάζεται να αναζητά ενεργά την αλήθεια και το καλό, αλλά πρέπει να παραμένει ανοιχτός σε αυτά (Brînzea & Morcov, 2023, σ. 356).

⁸ Α' Κορ. Ιβ', 3

⁹ Α' Τιμ. γ', 15

Κατά μία προσέγγιση, λοιπόν, ο άνθρωπος δημιουργεί τη θρησκεία για να εξηγήσει το άγνωστο. Η θρησκεία εμφανίζεται ως ένας τρόπος εξήγησης των φυσικών φαινομένων και πηγή παρηγοριάς και ανακούφισης σε δύσκολες περιόδους γι' αυτόν, με την πίστη σε μια ανώτερη δύναμη ή σε μια θεϊκή παρέμβαση να προσφέρει κάποιο καθησυχασμό και ανακούφιση. Είναι φυσικό ότι για τους αγνωστικιστές η θρησκεία και οι απαντήσεις της δεν αρκούν. Όμως για τους πιστούς, με τη θρησκεία υπάρχει ευκολότερη κατανόηση του κόσμου, της θέσης του ατόμου σε αυτόν και της σημασίας των γεγονότων της ζωής άρα και την αίσθηση του ανήκειν αφού η ίδια φαίνεται να προάγει την αίσθηση του ανήκειν μεταξύ των ακόλουθων της και φαίνεται να καλύπτει την ανάγκη για ένταξη, ελπίδα, παρηγοριά, και συγχώρεση. Κατά τον Klinger (2012, σ.21) μπορεί να αποτελέσει πηγή έμπνευσης, σκοπού και προσωπικής μεταμόρφωσης και αναζήτησης νοήματος. Είναι σημαντικό επίσης να σημειωθεί ότι συμπερασματικά οι λόγοι αυτοί δεν είναι αποκλειστικοί για κάθε άτομο και θα μπορούσαν κάλλιστα να αποτελούν συνδυασμό όλων των παραπάνω. Οι θρησκείες διαμορφώνουν τη κοινωνική πραγματικότητα που βασίζεται στις προθέσεις του ανθρώπου και στη γλώσσα του και επομένως στους γνωστικούς και εξελικτικούς μηχανισμούς που έχουν διαμορφώσει τον ανθρώπινο νου σε όλη την ιστορία (Stausberg & Tessmann, 2013, σ. 445). Η θρησκεία αποτελεί ισχυρό θεσμό στην ανθρώπινη κοινωνία και ο Θεός είναι απαραίτητος για την ευημερία και την ευτυχία της ανθρωπότητας (Brown, 1960, σ. 259) με την επιμονή της να οφείλεται στα τελετουργικά της, την οργάνωσή της και την ανάπτυξη του δόγματος της. Το τελετουργικό μέρος της είναι η πρακτική έκφραση της θρησκευτικής εμπειρίας, η οργάνωση είναι το σημείο αναφοράς της ζωής του πιστού και το δόγμα είναι η διατύπωση του συστήματος πεποιθήσεων ή της θεολογίας (Moss III, 2011, σ. 25).

Για την Ορθόδοξη Θεολογία η θρησκεία δεν είναι απλώς μια κοινωνική κατασκευή ή σύνολο τελετουργιών και κανόνων, αλλά η βιωματική σχέση του ανθρώπου με τον Θεό (Μακρής, 2024, σ. 177). Αν ο άνθρωπος θέλει να γνωρίσει τον Θεό πρέπει να τον αναζητήσει μέσω της πίστεως (Yannaras, 1991, σ. 13). Η πίστη είναι πρώτη και θεμελιώδης αρετή από την οποία στηρίζονται όλες οι υπόλοιπες αρετές. Ως κορυφαία αρετή νοείται διότι η πίστη βασίζεται στην ελεύθερη βούληση του ανθρώπου (Δημητρόπουλος, 1966, σ. 406). Η χριστιανική πίστη υποδηλώνεται με το μυστήριο της θείας ενανθρώπησης (Μαντζαρίδης, 2015, σ. 166). Στην Αγία Γραφή ως πίστη «Ἔστι δὲ ἐλπίζομένων ὑπόστασις, πραγμάτων ἔλεγχος οὐ βλεπομένων»¹⁰, είναι το φως το οποίο «ἔλαμψεν ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν πρὸς

¹⁰ Εβρ. ια', 1

φωτισμὸν τῆς γνώσεως τῆς δόξης τοῦ Θεοῦ ἐν προσώπῳ Ἰησοῦ Χριστοῦ»¹¹, με τον ίδιο τον Υἱό και Λόγο του Θεοῦ να εἶναι «τὸ φῶς τὸ ἀληθινόν, ὃ φωτίζει πάντα ἄνθρωπον ἐρχόμενον εἰς τὸν κόσμον»¹². Ἡ πίστη εἶναι ἡ ἀπόλυτη ἐμπιστοσύνη στο θέλημα του Θεοῦ ο οποίος μέσω της Γραφῆς «λέγει; ἐγγύς σου τὸ ῥῆμά ἐστιν, ἐν τῷ στόματί σου καὶ ἐν τῇ καρδίᾳ σου· τοῦτ' ἐστι τὸ ῥῆμα τῆς πίστεως ὃ κηρύσσομεν»¹³. Για τους Χριστιανούς ἡ πίστη εἶναι μια «εἰς Κύριος, μία πίστις, ἐν βάπτισμα»¹⁴ και ἀπευθύνεται πρὸς τα μέλη της Εκκλησίας του Χριστοῦ¹⁵. Ἡ πίστη εἶναι ἡ ἀπόλυτη βεβαιότητα της διδασκαλίας της Εκκλησίας. Ο πιστός δεν ἀμφιβάλλει, οὔτε ἀμφιταλαντεύεται ἀλλὰ «πιστεύει ἐξ ὅλης τῆς καρδίας»¹⁶ και χωρίς αὐτή «ἀδύνατον σωθῆναι· πιστεῖ γὰρ πάντα, τὰ τε ἀνθρώπινα τὰ τε πνευματικά, συνίσταται»¹⁷, ἐνῶ μόνο «ὁ πιστεύσας καὶ βαπτισθεὶς σωθήσεται»¹⁸. Εξ' ἄλλου ἡ πίστη των ἀνθρώπων στον Χριστό εἶναι ἡ προϋπόθεση σωτηρίας τους¹⁹. Ο ἴδιος ο Ἀπόστολος Παῦλος ἀναφέρει ὅτι ἡ παραδοχὴ της δημιουργίας του κόσμου ἀπὸ τον Θεό εἶναι ἀποτέλεσμα της πίστεως «πίστει νοοῦμεν κατηρτίσθαι τοὺς αἰῶνας ῥήματι Θεοῦ, εἰς τὸ μὴ ἐκ φαινομένων τὰ βλεπόμενα γεγονέναι»²⁰. Γι' αὐτό και ἡ πίστη για τους Χριστιανούς εἶναι «σωζούσα δύναμις» (Δημητρόπουλος, 1966, σ. 408). Στους Πατέρες της Εκκλησίας, ο Μέγας Ἀθανάσιος κάνοντας λόγο για την πίστη, ομολογεί ὅτι «ἐξ ἀρχῆς παράδοσιν καὶ διδασκαλίαν καὶ πίστιν τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας, ἣν ὁ μὲν Κύριος ἔδωκεν, οἱ δὲ ἀπόστολοι ἐκήρυξαν, καὶ οἱ πατέρες ἐφύλαξαν. Ἐν ταύτῃ γὰρ ἡ Ἐκκλησία τεθεμελιώται, καὶ ὁ ταύτης ἐκπίπτων οὔτ' ἂν εἴη, οὔτ' ἂν ἔτι λέγοιτο Χριστιανός»²¹. Για τον Ἰωάννη τον Δαμασκηνό ὑπάρχει πίστη «ἐξ' ἀκοῆς» και πίστη ως προσωπικὴ κοινωνία. Ἡ πρώτη ἐξαρτάται ἀπὸ την προαίρεση του ἀνθρώπου και ἡ δευτέρη ἀποτελεῖ δωρεά του Θεοῦ πρὸς τον ἀνθρώπο²².

Ἡ πίστη δεν περιορίζεται στην ἀποδοχὴ ὀρισμένων θρησκευτικῶν ἀξιών ἀλλὰ ἐπεκτείνεται και στη βίωση της ἐν Χριστῷ φανερώσεως του Θεοῦ (Μαντζαρίδης, 2015, σσ. 163-164). Ἡ χριστιανικὴ πίστη δεν εἶναι μια ἀπλὴ θεωρητικὴ γνώση ἢ πεποίθηση (Δρίτσας, Μπαλιάτσας, & Καραμάτσκος, 2005, σ. 268). Ξεκινάει με την πίστη στον Χριστό και

¹¹ Β' Κορ. δ', 6

¹² Ιω. α', 9

¹³ Ρω. ι', 8

¹⁴ Εφ. δ', 5

¹⁵ Γα. στ', 10

¹⁶ Πρ. Απ. η', 37

¹⁷ Ἐκδοσις ἀκριβῆς της Ορθοδόξου Πίστεως, PG 94, 1128C

¹⁸ Μαρκ. ιστ', 16

¹⁹ Ματθ. θ', 22

²⁰ Εβρ. ια', 3

²¹ Ἐπιστολὴ πρὸς Σεραπίωνα, PG 26, 593D

²² Ἐκδοσις ἀκριβῆς της Ορθοδόξου Πίστεως, PG 94, 1125C-1128A

ολοκληρώνεται με την κοινωνία και ένωσή του ανθρώπου με Αυτόν (Μαντζαρίδης, 2015, σ. 164). Στην Καινή Διαθήκη, δεν αποκλείεται και το γεγονός της επιλογής των μαθητών από τον Χριστό ή της μεταστροφής του αποστόλου Παύλου. Ο Παύλος δεν προχώρησε με μια σταδιακή διαδικασία καλλιέργειας της πίστης ως πολέμιος των Χριστιανών, αλλά υπέστη μια άμεση και δραματική εμπειρία αποκάλυψης στον δρόμο προς τη Δαμασκό²³. Παρομοίως, η κλήση των μαθητών περιελάμβανε μια άμεση ανταπόκριση στο κάλεσμα του Χριστού, χωρίς να απαιτείται προηγούμενη πίστη ή κατανόηση της θεότητας Του²⁴. Η πίστη για τον Χριστιανό είναι μια συνάντηση και προσωπική σχέση του με τον Θεό (Δρίτσας, Μπαλιάτσας, & Καραμάτσκος, 2005, σ. 268), είναι η οντολογική κοινωνία του με τον Θεό (Λόσσκυ, 1962, σ. 72). Αποτελεί υπαρξιακή ανάγκη του ανθρώπου (Μαντζαρίδης, 2015, σ. 163) ο οποίος διαμέσου αυτής ανοίγει την καρδιά του προς τον Θεό και ο Θεός κοινωνεί μυστηριωδώς με αυτόν (Δημητρόπουλος, 1966, σ. 406).

Γι' αυτό και η πίστη στον Θεό δεν βασίζεται σε θεωρητικές αρχές ή εγγυήσεις θεσμών, αλλά προκύπτει από την ύπαρξη του Θεού και τις παρεμβάσεις Του στην ιστορία, οι οποίες καλλιεργούν την εμπιστοσύνη και επιθυμία του ανθρώπου για μια σχέση μαζί Του (Yannaras, 1991, σ. 12). Η ενανθρώπιση του Λόγου του Θεού ανακαλεί τον άνθρωπο πίσω στη πραγματική του φύση, γνωρίζοντας ξανά και βιώνοντας τον Χριστό (Μαντζαρίδης, 2009, σ. 74). Ο άνθρωπος ως «κατ' εικόνα Θεού» και ως πρόσωπο βρίσκει τον αληθινό του εαυτό με την πίστη του στον Θεό (Μαντζαρίδης, 2015, σ. 164). Η ίδια η Εκκλησία όταν καλεί τον άνθρωπο δεν τον καλεί σε θεωρητικές θέσεις και γνώσεις. Τον καλεί σε μια προσωπική σχέση, σε έναν νέο τρόπο ζωής ο οποίος καλλιεργεί τη σχέση ανθρώπου και Θεού και μεταμορφώνει την ατομική ζωή του πρώτου σε κοινωνική. Το κοινωνικό σώμα της Εκκλησίας δένει τους ανθρώπους με αγάπη εξαιτίας της κεφαλής της που είναι ο Χριστός. Αποδεχόμενος αυτό, ο άνθρωπος συμπεριλαμβάνεται σε ένα σώμα αγάπης το οποίο αποτελείται από εμπιστοσύνη στον Θεό (Yannaras, 1991, σ. 14). Οι πιστοί ζουν «αυτόπιστα» γεγονότα εφόσον μετέχουν στο κοινωνικό σώμα της Εκκλησίας. Η πίστη εντός της Εκκλησίας έχει δυναμική και προοδευτική βεβαιότητα (Ματσούκας, 2016, σσ. 153-154). Και η παραμονή όμως στην Εκκλησία χωρίς την έμπρακτη συμμετοχή του πιστού, δεν εξασφαλίζει την σωτηρία του, καθώς ακόμα «καὶ τὰ δαιμόνια πιστεύουσι καὶ φρίσσουσιν»²⁵. Ο ίδιος ο Χριστός θέτει ως προϋπόθεση ότι «ὅστις θέλει ὀπίσω μου ἀκολουθεῖν, ἀπαρνησάσθω ἑαυτὸν καὶ ἀράτω τὸν σταυρὸν αὐτοῦ, καὶ

²³ Πρ. Απ. θ', 1-19

²⁴ Ματθ. δ', 18-22

²⁵ Ιακ. β', 19

ἀκολουθείτω μοι»²⁶, καλώντας τον άνθρωπο να κάνει κέντρο της ζωής του την ζωή του. Η απλή και θεωρητική πίστη είναι πίστη άνευ ζωής, «ὥσπερ γὰρ τὸ σῶμα χωρὶς πνεύματος νεκρὸν ἐστίν, οὕτω καὶ ἡ πίστις χωρὶς τῶν ἔργων νεκρά ἐστι»²⁷. Η Ορθόδοξη Θεολογία ξεχωρίζει διότι έχει ορθή πίστη, πίστη απεριόριστη στον Θεό και πίστη η οποία δεν περιορίζεται σε ένα σύνολο δογμάτων και διατυπώσεων, αλλά είναι σύμφωνη με της διδασκαλίες της Γραφής και της Παράδοσης της Ορθοδόξου Εκκλησίας (Μουστάκης, 1966, σ. 412).

A.5. Σύνοψη

Το παρόν μέρος, πραγματεύεται τον ορισμό της θρησκείας καθώς και την εννοιολογική της προέλευση, την προσέγγισή της στις επιστήμες της φιλοσοφίας, ανθρωπολογίας, κοινωνιολογίας και φιλοσοφίας, καθώς και το νόημα που έχει για την Ορθόδοξη πίστη και τον Χριστιανισμό, όπου η θρησκεία παύει να είναι μια έννοια με πολλαπλούς ορισμούς αλλά μια κατάσταση βίου, λόγου, πράξης και θεωρίας, οδού και ζωής που ενώνει ουσιαστικά τον άνθρωπο με τον Θεό. Μετέπειτα εξετάστηκαν οι περιπτώσεις προέλευσής της από τις αρχές του κόσμου και η εξέλιξη της στον άνθρωπο και την ίδια ως αποκάλυψη στις Αβρααμικές θρησκείες, καταλήγοντας στα βασικά της σημεία αλλά και στην σημασία της για την Ορθόδοξη Θεολογία.

²⁶ Μαρκ. η', 34

²⁷ Ιακ. β', 26

B. Νέες Μορφές Θρησκευτικότητας

Εισαγωγή

Το δεύτερο κεφάλαιο της εργασίας επικεντρώνεται στη μελέτη της νέας θρησκευτικότητας και των νέων θρησκευτικών κινημάτων. Αναλύεται ο ορισμός τους, η σύνδεσή τους με παραδοσιακές θρησκείες και η παρουσία τους ως "σέκτες", ενώ εξετάζονται οι προϋποθέσεις ύπαρξής τους και οι περιπτώσεις ακραίου φανατισμού και πλύσης εγκεφάλου σε αυτά. Επιπλέον, το κεφάλαιο διερευνά τη λαϊκή κουλτούρα, τα χαρακτηριστικά της και τη σύνδεσή της με θρησκευτικά φαινόμενα, όπως τα fandoms, την περίπτωση του τζενταϊσμού, το φαινόμενο λατρείας των διασημοτήτων και τον αθλητισμό. Τέλος, εξετάζεται το αρχέτυπο του ήρωα, με έμφαση στον "Πόλεμο των Άστρων". Ο σκοπός του κεφαλαίου είναι να κατανοηθεί πώς οι νέες μορφές θρησκευτικότητας αλληλεπιδρούν με τη σύγχρονη κουλτούρα και πώς αναδεικνύουν νέα θρησκευτικά φαινόμενα.

B.1. Νέα θρησκευτικότητα και νέα θρησκευτικά κινήματα

Έπειτα από ανάλυση των ορισμών της θρησκείας αλλά και της ανάγκης δημιουργίας της και πρακτικής της από τον άνθρωπο, στο παρόν μέρος εξετάζεται η ανάδυση των νέων θρησκευτικών κινημάτων και της νέας θρησκευτικότητας, τα νέα συστήματα που διακρίνονται από τις παραδοσιακές θρησκείες, με κοινά χαρακτηριστικά, έχοντας όμως τις επιρροές τους ή ρίζες τους στις θρησκείες, αλλά προχωρώντας σε μία νέα σύνθεση με διαφορετικά νοήματα και πιστεύω. Τα νέα θρησκευτικά κινήματα προέρχονται από θρησκευτικές ή πνευματικές ομάδες που εμφανίστηκαν στη σύγχρονη εποχή αναπτύσσοντας και νέες μορφές θρησκευτικότητας. Με τον όρο νέα θρησκευτικότητα αναφερόμαστε σε μορφές θρησκευτικότητας μη παραδοσιακές. Ως νέα νοούνται διότι εμφανίζονται στη νεωτερικότητα και την ύστερη νεωτερικότητα, εξελίσσονται κατά τις αρχές του «νέου» και του «μοντέρνου» και επειδή διαφέρουν από τις παραδοσιακές θρησκείες. Τα νέα θρησκευτικά κινήματα κινούνται ανάμεσα στα κενά που εμφανίζουν οι ήδη υπάρχουσες παραδοσιακές θρησκείες (Ξυδάκης, 2018, σσ. 31-32) και συχνά μπορεί να έχουν καινοτόμες πεποιθήσεις, πρακτικές και οργανωτικές δομές. Παρομοιάζονται ως «ζωντανοί οργανισμοί που εξελίσσονται» και αναδύονται ως «ξεχωριστές οντότητες» στο θρησκευτικό τοπίο, όταν υπάρχουν χαρισματικοί ηγέτες ή κάποια ομάδα ανθρώπων εγκαταλείπει τη μητρική της θρησκεία (Hammer & Rothstein, 2012, σ. 1). Η μελέτη των νέας θρησκευτικότητας παρουσιάζει αύξηση σε σχέση με την προηγούμενη δεκαετία και έχει φέρει επανάσταση στον ευρύτερο τομέα των Θρησκευτικών Σπουδών (Cusack & Norman, 2012, σ. 1).

B.1.1. Οι νέες μορφές θρησκευτικότητας ως «σέκτες»

Οι κοινωνικοί επιστήμονες συνήθως χρησιμοποιούν τους όρους «αίρεση» και «σέκτα» ως τεχνικούς όρους για να αναφερθούν στις νέες θρησκευτικές ομάδες. Μετά όμως από το 1970, οι όροι αυτοί έπαψαν να είναι σε χρήση από την επιστημονική κοινότητα λόγω της αρνητικής τους χροιάς και έτσι υιοθετήθηκε ο όρος «νέες μορφές θρησκευτικότητας» (Barker, 2011, σ. 199). Η λέξη «σέκτα» έχει μια μακρά ιστορία διαφορετικών σημασιών και ορισμών (Hexham & Poewe, 1997, σ. 30; Peretz & Fox, 2021, σ. 416) και διάφοροι θεολόγοι του δέκατου ένατου αιώνα, χρησιμοποιούσαν τον όρο για να περιγράψουν τελετουργικές πρακτικές που συνδέονται με θρησκευτικά κέντρα (Hexham & Poewe, 1997, σ. 30). Πολλές φορές η λέξη «σέκτα» συναντιέται ως μια έννοια η οποία περιλαμβάνει ομάδες που θεωρούνται παράξενες, νέες και σε ορισμένες περιπτώσεις επικίνδυνες (Peretz & Fox, 2021, σ. 417). Μπορεί επίσης να θεωρείται συνυφασμένη με αρκετά νέα θρησκευτικά κινήματα, αλλά υπάρχουν και περιπτώσεις που η λέξη δεν είναι συνδεδεμένη απαραίτητα με τη θρησκευτικότητα και τη θρησκεία (Bradshaw, 2015, σ. 8) και πολλές θρησκείες αν και έχουν κοινά χαρακτηριστικά με μια «σέκτα» δεν θεωρούνται ως μια τέτοια (Peretz & Fox, 2021, σ. 417). Επίσης, η χρήση της έννοιας των «εφευρεμένων θρησκειών» από ερευνητές αποτελεί διασταλτικό όρο, καθώς έρχεται σε αντίθεση με την κατανόηση της θρησκείας ως φαινομένου που εντοπίζει τις ρίζες του στη θεία αποκάλυψη, όπως φαίνεται στον Ιουδαϊσμό, στον Χριστιανισμό και στο Ισλάμ, και υποστηρίζει ότι οι διδασκαλίες δεν είναι μόνο νέες, αλλά και προϊόντα της ανθρώπινης φαντασίας (Cusack, 2010, σ. 1). Ο όρος «νέες μορφές θρησκευτικότητας» ή «νέα θρησκευτικά κινήματα» φαίνεται να προτιμάται περισσότερο. Ωστόσο αυτή η νοηματοδότηση του όρου δεν σταμάτησε τις παραπάνω αντιστίξεις μεταξύ πραγματικών θρησκειών και δημιουργημάτων του ανθρώπινου νου (Pratezina, 2019). Ο όρος «κοσμοθεωρίες» δεν αποκλείεται και στην βιβλιογραφία (Jackson, 2016), και για αυτό θα αναλυθεί διεξοδικά παρακάτω.

Οι νέες μορφές θρησκευτικότητας, στρέφονται ενάντια στην Εκκλησία ή και την κοινωνία, ενώ οι πιο σύγχρονες από αυτές φαίνονται πιο ανεκτικές. Δηλώνουν ότι επιδιώκουν να μεταμορφώσουν τον κόσμο, προωθώντας τον ατομικισμό και τον καταναλωτισμό (Clarke, 2006, σ. ix). Καθώς η έννοια της θρησκείας προσλαμβάνει ποικίλες διαστάσεις στην εποχή μας θα πρέπει να επιδεικνύεται ιδιαίτερη προσοχή στο τι μπορεί να θεωρείται ως θρησκεία. Αυτό που μπορεί να ειπωθεί είναι ότι οι «επινοημένες νέες θρησκείες» μπορούν να εκληφθούν ως πρόσθετες περιπτώσεις για τη μελέτη περί «θρησκείας» (Taira, 2013, σ. 477).

B.1.2. Η εμφάνιση των νέων μορφών θρησκευτικότητας

Ο σύγχρονος πολιτισμός και οι καθημερινές συνήθειες επιδρούν στις παραδόσεις, τα έθιμα και τις αντιλήψεις των περισσότερων σύγχρονων εθνικών κοινοτήτων. Ακόμη και αν η κουλτούρα των ανθρώπων παραμένει παραδοσιακή, διαποτίζεται και επηρεάζεται από το υπόβαθρο που την περιτριγυρίζει (Gerlein, 2019, σ. 1). Πέραν λοιπόν των ήδη υπαρχουσών κλασικών και παραδοσιακών ανά τους αιώνες θρησκειών, εμφανίζονται και νέα θρησκευτικά κινήματα οι οποίες χρονολογούνται πολύ κοντά στο σήμερα. Πάνω από 100.000 θρησκείες είναι εγγεγραμμένες στις Ηνωμένες Πολιτείες μόνο. Ένας αριθμός ο οποίος έχει αυξηθεί ιδιαίτερα από τη δεκαετία του 1960, ενώ ακόμη φαίνεται ότι είναι περισσότεροι εκείνοι οι οποίοι ασπάζονται μια προσωπική «πνευματικότητα» και «κοσμοθεωρία» παρά μια αναγνωρισμένη θρησκεία (Packer, 2016, σ. 465), όπως στις περιπτώσεις του νεοπαγανισμού, μιας νέας εκδοχής του παγανισμού, που είναι γνωστός ανά τους αιώνες (Παπαλεξανδρόπουλος, 1999, σ. 23) και με νέες αντιλήψεις για το σύγχρονο πνευματικό τοπίο να εμφανίζονται στην επιφάνεια (Mäkelä & Petsche, 2013, σ. 414). Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι οι δυτικές θρησκείες ήταν οι πρώτες θρησκείες οι οποίες υιοθέτησαν τον όρο «πνευματικότητα» και έδωσαν τα φώτα στις πιο σύγχρονες θρησκείες για την υιοθέτηση του όρου (Παπαλεξανδρόπουλος, 1993, σ. 42), επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον τους περισσότερο στον μυστικισμό, τον αποκρυφισμό και τις σχετικές εναλλακτικές μορφές πνευματικότητας (Mäkelä & Petsche, 2013, σ. 414). Κατά τη διάρκεια της ίδιας δεκαετίας, πολλοί νέοι και νέες παγκοσμίως, εντάσσονται σε νέες μορφές θρησκευτικότητας, όπως η «Σαηεντολογία», η «Εκκλησία της Ενοποίησης» και τα «Παιδιά του Θεού», ή σε θρησκείες που ήταν νέες για τη Δύση, όπως ο Βουδισμός, ο Ινδουισμός και ο Ταοϊσμός (Cusack, 2011, σ. 411), τις ομάδες της Νέας Εποχής, τις θρησκείες UFO, τη Θεοσοφία και τον Εσωτερισμό (Zeller, 2011, σ. 7), τον Ρασταφαρισμό, τον Μοντέρνο Παγανισμό – Γουίκκα (Wicca), τη Διεθνή Κοινότητα Κρίσνα ή Hare Krishnas, την πίστη Baha'i (Ferguson, 2021, σ. 78), αλλά και πολύ περισσότερα κινήματα που θα μελετηθούν διεξοδικά παρακάτω. Σε αυτό το σημείο πρέπει να αναφερθεί ότι και η «Νέα Εποχή» χαρακτηρίζεται ως ένα κίνημα πολλών μορφών νέας θρησκευτικότητας. Ως ένα αρχικώς «αποκαλυπτικό» φαινόμενο, πλέον μπορεί να φορέσει την ετικέτα του «πνευματικού» ιδιώματος» (Sutcliffe, 2003, σ. 29). Στις σημερινές εποχές παρατηρείται, ούτως ή άλλως, η αποχή από τις παραδοσιακές θρησκείες και η αναζήτηση εναλλακτικών μεθόδων θρησκευτικότητας. Αυτό μπορεί να στην εμφάνιση νέων κοινωνικών και πολιτισμικών τάσεων, στις αλλαγές της παγκόσμιας οικονομίας και των νέων διάφορων ιδεολογιών που πλέον δεν ανταποκρίνονται στις ανάγκες των ανθρώπων (Latsone & Iliško, 2021, σ. 134). Στην

Αμερική βέβαια αυτή η άνθιση των νέων μορφών θρησκευτικότητας και της κοινωνικής και θρησκευτικής αναταραχής φαίνεται να ξεκινάει εκατό και παραπάνω χρόνια πριν, από το 1820 και 1860 με το γνωστό φαινόμενο ως «Δεύτερη Μεγάλη Αφύπνιση» (Pritchard, 1976, σ. 297).

Δεδομένου ότι πολλά νέα θρησκευτικά κινήματα προέρχονται από άλλες θρησκευτικές παραδόσεις και συγκεκριμένα τον Χριστιανισμό και πολλές ασιατικές και αφρικανικές δοξασίες (Zeller, 2011, σ. 7), ένα άτομο με νέα θρησκευτική συνείδηση δεν είναι σε θέση να αποστασιοποιηθεί πλήρως από τα υπαρκτά και παραδοσιακά θρησκευτικά στοιχεία, γιατί παντού μπορεί να δει την αποκάλυψη του Θεού ή των θεών, όπως αποκαλύπτει πρόσφατη έρευνα (Gerlein, 2019, σ. 2). Λαμβάνεται επίσης υπόψιν ότι οι νέες μορφές θρησκευτικότητας δεν αποτελούν μόνο προϊόντα της Δύσης, αλλά απ' ότι φαίνεται η εμφάνιση τους αποτελεί ένα παγκόσμιο φαινόμενο που απασχολεί την ερευνητική κοινότητα μέχρι και την τελευταία δεκαετία (Παπαλεξανδρόπουλος, 1993, σ. 35; Introvigne, 2014, σ. 303). Νέες μορφές θρησκευτικότητας παρατηρούνται και στην Ανατολή όπως στην Ιαπωνία το 1980 (Winter, 2018; Mateen, 2016), όπου αν και διατηρούν χαμηλό επίπεδο μελών και θεσμικής οργάνωσης, μερικές από αυτές επεκτάθηκαν και κατάφεραν να αποκτήσουν σημαντική επιρροή. Υπολογίζεται ότι τα νέα θρησκευτικά κινήματα στην Ιαπωνία κυμαίνονται στα 300 με 400 (Winter, 2018, σσ. 17-18). Στα τέλη του 1960 νέα θρησκευτικά κινήματα κάνουν την εμφάνισή τους και στην Κορέα, ενώ υπάρχουν αναφορές για την ύπαρξή τους από το 1930, με θρησκευτικές βάσεις τον Χριστιανισμό, τον Βουδισμό και τον Ταοϊσμό (Pokorny, 2018, σσ. 231-237). Εμφανίσεις νέων κινήματων υπάρχουν στην Κίνα και την Ταιβάν γύρω στο 1970 (Irons, 2018, σσ. 403-426) και τέλος στο Βιετνάμ, όπου αναγνωρίζονται 30 νέα θρησκευτικά κινήματα από την βιετναμέζικη κυβέρνηση (Blagon, 2018, σσ. 547-548).

B.1.3. Προϋποθέσεις ύπαρξης των νέων μορφών θρησκευτικότητας

Για τη δημιουργία αυτών των νέων θρησκευτικών κινήματων χρειάζονται δύο παράγοντες. Αρχικώς η γέννηση νέων θρησκευτικών ιδεών και δεύτερον η κοινωνική αποδοχή αυτών των ιδεών τουλάχιστον από μια μικρή ομάδα ανθρώπων (Bainbridge & Stark, 2003, σ. 59). Η στροφή προς τις νέες μορφές θρησκευτικότητας είναι αποτέλεσμα των ραγδαίων κοινωνικών και πολιτισμικών αλλαγών των παραδόσεων με αποτέλεσμα ο σημερινός άνθρωπος να βιώνει αυξημένα επίπεδα αβεβαιότητας αλλά και αυξημένη προσωπική αυτονομία και ελευθερία (Coates, 2013, σ. 1066). Αυτό φαίνεται και σε έρευνες οι οποίες αναφέρουν ότι αυτοί που εντάσσονται σε νέα θρησκευτικά κινήματα, συνήθως αναζητούν εναλλακτικές ιδέες και θέλουν περισσότερα από τη ζωή απ' όσα φαινόταν διαθέσιμα στο

οικογενειακό τους περιβάλλον, καθώς και την ένταξη σε μια ομάδα για λόγους όπως: α) για να αποκτήσουν φιλικές σχέσεις και νόημα ζωής (Coates, 2012, σσ. 172, 179), β) λόγω κρίσης ταυτότητας (Clarke, 2006, σ. xi), γ) για πολιτικούς λόγους, όπως απελευθέρωση ή φυλετική αναγνώριση (Trompf, 2012, σσ. 73-76), δ) λόγω άλλων διαδικασιών προσέλευσης, όπως ενδεχομένως το φαγητό ή η ενδυμασία των συμμετεχόντων, η υποστήριξη κοινών «πιστεύω» και εξηγήσεις φαινομένων μεταφυσικής εμπειρίας (Healy, 2011, σσ. 8-11). Συνολικά, υπάρχει ποικιλία όσον αφορά τη συμμετοχή μελών στις νέες μορφές θρησκευτικότητας. Υπάρχουν μέλη τα οποία αφιερώνουν τη ζωή τους στο κίνημα ή μέλη που συμμετέχουν απλά στις διοργανώσεις και τελετές του (Barker, 1999, σ. 19). Η μεταστροφή σε ένα νέο θρησκευτικό κίνημα είναι μια επαναστατική επιλογή και απαιτεί μεγάλη προσωπική και συναισθηματική προσπάθεια ένταξης από την πλευρά του/της συμμετέχοντα/συμμετέχουσας (Cardano & Pannofino, 2018, σ. 435). Ακόμη, οι οπαδοί αυτών των κινήματων μπορεί να φαίνονται συχνά μοναχικοί, προερχόμενοι από διαλυμένα οικογενειακά περιβάλλοντα διάφορων παραδόσεων. Έτσι, η αναζήτηση συναισθηματικής υποστήριξης είναι ακόμη ένα μέσο ένταξης σε αυτά τα κινήματα (Moss III, 2011, σ. 24).

Όπως φαίνεται και στα νέα θρησκευτικά κινήματα εντάσσονται οι άνθρωποι για τους ίδιους λόγους που εντάσσονται και στις θρησκείες, σύμφωνα με την έρευνα του 2013 που αναλύθηκε παραπάνω (Coates, 2013) Σύμφωνα λοιπόν με την έρευνα, τα νέα θρησκευτικά κινήματα δίνουν το αίσθημα του ανήκειν, καλύπτουν την ανάγκη του ανθρώπου για καθοδήγηση, κατεύθυνση και βεβαιότητα, αφού ο/η συμμετέχων/συμμετέχουσα μπορεί να αισθανθεί ότι βρήκε μια νέα οικογένεια με τα ίδια πιστεύω (Coates, 2013, σσ. 1072-1074). Όπως φαίνεται ο ορισμός τη «θρησκείας» ως κοινωνικό φαινόμενο του Durkheim επιβεβαιώνεται από όσα έχουν αναφερθεί προς το παρόν για τις νέες μορφές θρησκευτικότητας (Hanegraaff, 1999, σ. 145). Οι «επινοημένες θρησκείες» αποτελούν κοινωνικά φαινόμενα και μπορούν να μελετηθούν ως αλληλεπιδράσεις της νεωτερικότητας με τη θρησκεία, αναδεικνύοντας έτσι τέσσερα πιθανά μελλοντικά σενάρια: 1) της παρακμής του κινήματος, 2) της προσαρμογής ή επανερμηνείας του, 3) της διατήρησης και 4) της καινοτομίας του (Lambert, 1999, σ. 311). Εκείνα τα σενάρια που είναι πιο σημαντικά για την ανάπτυξη των νέων θρησκειών, δηλαδή τα σενάρια της επανερμηνείας και της καινοτομίας, τείνουν να παρουσιάζουν τα χαρακτηριστικά όπως κοσμικότητα, απουσία ιεραρχίας, μη επιστημονικές ή επιστημονικής φαντασίας πεποιθήσεις, χαλαρή οργανωτική δομή (Sutcliffe & Cusack, 2013, σ. 355; Lambert, 1999, σ. 323), χαρακτηριστικά πλουραλισμού και σχετικισμού ως αποτελέσματα της παγκοσμιοποίησης και της ελεύθερης πνευματικής ευελιξίας που επιτρέπει

στους πιστούς να εξερευνούν και να υιοθετούν διαφορετικές θρησκευτικές διδασκαλίες και πρακτικές, χωρίς να δεσμεύονται από μια μόνο θρησκεία (Lambert, 1999, σ. 323). Έπειτα από έρευνες που έγιναν μετά το 1970 για την εμφάνιση των νέων μορφών θρησκευτικότητας στην Αμερική, οι ερευνητές συμπεραίνουν ότι η εμφάνιση τους σαφώς παίζει ρόλο και στη σκοτεινή περίοδο που η Αμερική αντιμετωπίζει από το 1960 και λόγω κοινωνικών δρώμενων, κάνοντας τον ωφελμιστικό ατομικισμό που προσφέρουν οι νέες μορφές θρησκευτικότητας περισσότερο αρεστό και οικείο στους/στις συμμετέχοντες/συμμετέχουσες, παρά την επιμονή και πίστη σε παραδοσιακές θρησκείες (Bellah, 1976, σσ. 333-352). Ωστόσο η εμφάνιση νέων θρησκειών δεν περιορίστηκε μόνο στην Αμερική, αλλά επεκτάθηκε και στην Ευρώπη, καθώς και στον υπόλοιπο κόσμο κατά τις ίδιες χρονικές περιόδους (Stark, 1993; Hammer & Rothstein, 2012). Το φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης δείχνει να επηρεάζει τις νέες μορφές θρησκευτικότητας σε όλους τους τομείς. Κινήματα που προέρχονται από τη Δύση έχουν αποκτήσει διεθνή συμμετοχή και αναγνώριση και φαίνεται να αναδύονται σε περιβάλλοντα εκτός της Βορείου Αμερικής και της Δυτικής Ευρώπης (Hammer & Rothstein, 2012, σ. 5; Clarke, 2006, σ. 3; Beckford, 2004, σσ. 206-213; Lambert, 1999, σ. 320). Τη δεκαετία του 1960, παρατηρείται η ανάπτυξη νέων μορφών θρησκευτικότητας στο Ηνωμένο Βασίλειο, με επιρροές τόσο από την Ανατολή όσο και από τη Δύση (Barker, 2004, σ. 22). Στην Ευρώπη, η εμφάνισή τους οδήγησε την κυβέρνηση της Δανίας να αναγνωρίσει επίσημα αυτές τις θρησκείες το 1969 (Geertz & Rothstein, 2004, σσ. 29-33). Η Ιταλία προσέφερε ευνοϊκό περιβάλλον για την ανάπτυξη και την εγκαθίδρυση αυτών των θρησκειών, παρά την αντίδραση των «anticult» κινημάτων (Introvinne, 2004, σσ. 60-67). Νέα θρησκευτικά κινήματα εμφανίστηκαν και στο Ισραήλ έως το 1970 (Beit-Hallahmi, 1992), στην Ιαπωνία τη δεκαετία του 1980 (Mateen, 2016) και μετά το 1990 στη Ρωσία, όπου παρά τις πολιτικές προσπάθειες για το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας, υπήρξε έντονη αρνητική ρητορική απέναντι στις νέες μορφές θρησκευτικότητας (Shterin, 2004, σσ. 79-94) καθώς και σε άλλες χώρες της Ανατολής όπως περιεγράφηκαν σε προηγούμενη παράγραφο.

B.1.4. Στόχοι των νέων θρησκευτικών κινήματων

Τα νέα θρησκευτικά κινήματα φαίνεται να έχουν ως σκοπό τους την επίτευξη της αλήθειας μέσω της εμπειρίας (Clarke, 2006, σ. x). Τα μέλη των νέων θρησκευτικών κινήματων μοιράζονται συνήθως την αίσθηση ότι οι δραστηριότητές τους είναι κρίσιμες για την ανθρώπινη ιστορία, το μέλλον, ακόμη και για τους έσχατους καιρούς. Παρόλο που οι επιρροές από τον Χριστιανισμό είναι εμφανείς, η σχέση μαζί του είναι περίπλοκη. Αν και αναγνωρίζουν τη σημασία του Ιησού και της χριστιανικής διδασκαλίας, πιστεύουν ότι η «Αλήθεια» που

δίδαξε ο Ιησούς έχει χαθεί ή αλλοιωθεί με την πάροδο του χρόνου. Ωστόσο, συνεχίζουν να διδάσκουν θέματα σωτηρίας και λύτρωσης, υποστηρίζοντας ότι ο Θεός εξακολουθεί να καθοδηγεί τους ανθρώπους μέσα από την ιστορία, προσφέροντας τη δυνατότητα αποκατάστασης της αληθινής θρησκευτικής πορείας (Trompf, 2012, σσ. 63-65). Αυτό που μπορεί να κάνει τις νέες μορφές θρησκευτικότητας να ξεχωρίζουν από τις παραδοσιακές θρησκείες είναι η «λογικότητα» που πολλές φορές παρουσιάζουν με την προβολή μιας «αλήθειας» που πιστοποιείται εμπειρικά, αφού αυτή βασίζεται σε ήδη υπάρχουσες πραγματικότητες (Παπαλεξανδρόπουλος, 1993, σ. 44), παρ' όλο που μερικές από αυτές διακατέχονται από έναν αέρα παρωδίας όπως θα αναλυθεί παρακάτω. Τα χαρακτηριστικά που υπάρχουν και σε αυτά τα κινήματα είναι ότι το άτομο μπορεί να απολαύσει τα οφέλη της αυτοπραγμάτωσης χωρίς να βρίσκεται κοινωνικά απομονωμένο, με τις περισσότερες νέες θρησκευτικότητες να μεταδίδουν μηνύματα παγκόσμιας αγάπης και σεβασμού για όλα τα πράγματα, οδηγώντας το άτομο σε μια ασφαλή και επιθυμητή αυτοέκφραση (Hexham & Roewe, 1997, σσ. 148, 155), αυτοβελτίωση (Heelas, 1999, σ. 53) και προσωποκεντρική πνευματικότητα και/ή τη δυνατότητα ατομικής ανάπτυξης (Barker, 1999, σ. 19) καθώς και την αυξημένη πίστη σε παραφυσικά φαινόμενα που σχετίζονται με το πνεύμα, τα υψηλά επίπεδα πίστης και σε πολλά άλλα παραφυσικά φαινόμενα, αλλά όχι στις δεισιδαιμονίες σε σχέση με αυτούς που πιστεύουν σε μια παραδοσιακή θρησκεία (Wilson, Bulbulia, & Sibley, 2014, σ. 115).

B.1.5. Σύνδεση νέων θρησκευτικών κινήματων με τις υπάρχουσες θρησκείες

Και στα νέα θρησκευτικά κινήματα μπορούμε να δούμε τα χαρακτηριστικά τρία στάδια της θρησκείας, την ενσώματη πρακτική, την εμπειρία και τη πίστη, στοιχεία που συναντώνται στην γενική εξέλιξη της θρησκείας (Watts, 2020, σ. 97). Αυτό που πρέπει αρχικώς να ειπωθεί είναι ότι, όπως η κάθε αναγνωρισμένη ή παραδοσιακή θρησκεία, έτσι και οι νέες μορφές θρησκευτικότητας έχουν η κάθε μια τη δική τους σύσταση, τα δικά τους πιστεύω, άρα και τις δικές τους πρακτικές, ενώ παρατηρούνται ομοιότητες ή επιρροές με τις παραδοσιακές θρησκείες. Τα νέα θρησκευτικά κινήματα διαθέτουν βασικά συστατικά που συναντώνται και στις παραδοσιακές θρησκείες, όπως οι χαρισματικοί ηγέτες, οι οποίοι είτε εν ζωή είτε μετά τον θάνατό τους παρουσιάζονται ως εξυψωμένες μορφές με εξαιρετικές ηγετικές ικανότητες. Σύμφωνα με ορισμένους ερευνητές, αυτοί οι ηγέτες χρησιμοποιούν μεθόδους «πλύσης εγκεφάλου» για να προωθήσουν την ιδεολογία τους, καταπνίγοντας τη λογική σκέψη και ενισχύοντας την υπακοή των πιστών τους, σε σημείο που οι ιδεολογίες αυτές να χαρακτηρίζονται συχνά ως ολοκληρωτικές (Hammer & Rothstein, 2012, σσ. 5-6; Peretz &

Fox, 2021, σ. 417). Αυτές οι αφηγήσεις που τοποθετούν το κίνημα, τον ηγέτη του και ό,τι αυτό εκφράζει, αποτελούν χαρακτηριστικό στοιχείο πολλών νέων θρησκειών, με ορισμένες από αυτές να θεωρούνται ως η κορύφωση ή η τελειοποίηση όλων των προηγούμενων θρησκειών στην ιστορία. Τέλος, σε αυτά τα νέα κινήματα παρατηρείται συγκρητισμός, δηλαδή δανεισμός θρησκευτικών στοιχείων από διάφορες παραδόσεις, με τη δυνατότητα αξιοποίησης μιας τεράστιας γκάμας επιρροών, και η τελική ενσωμάτωση αυτών των νέων στοιχείων στον σύγχρονο πολιτισμό (Hammer & Rothstein, 2012, σσ. 6-8). Έτσι φαίνεται και η τάση της επανάληψης δοξασιών του παρελθόντος, η επανερμηνεία και ο επαναπροσδιορισμός τους στον σύγχρονο κόσμο (Ξυδάκης, 2018, σ. 31). Πολλές από τις νέες θρησκευτικότητες που ήταν αρχικά άγνωστες ακόμη και στους μελετητές της θρησκείας προήλθαν από τις μικρότερες ή λιγότερο γνωστές παγκόσμιες θρησκευτικές παραδόσεις (Melton, 2004, σ. 77). Έτσι κι αλλιώς, άτομα που είναι συνδεδεμένα με νέες μορφές θρησκευτικότητας, παραδέχονται ότι η «θρησκεία» τους ή είναι επινοημένη από το μηδέν ή επηρεασμένη από κάποια άλλη, καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι οι νέες αυτές θρησκείες έχουν επινοηθεί σκόπιμα (Taira, 2013, σ. 478). Σε νέα θρησκευτικά κινήματα στην Ιρλανδία εμφανίζονται επιρροές από εξελίξεις όπως οι θεωρίες της Νέας Εποχής για τους αγγέλους, την οικειοποίηση βουδιστικών τεχνικών διαλογισμού, την οικειοποίηση αόριστων πεποιθήσεων για την μετενσάρκωση, την αστρολογία ή τη μαγεία (Cox, 2010, σ. 101). Σε κινήματα τις Ιαπωνίας υπάρχουν αρκετά από τα χαρακτηριστικά που αναφέρθηκαν προηγουμένως με τις πρακτικές και τα δόγματά τους να μην είναι εντελώς διαφορετικά από εκείνα που συναντώνται στους βουδιστικούς ναούς (Baffelli, 2023, σ. 225).

B.1.6. Περιπτώσεις ακραίου φανατισμού σε κύκλους νέων θρησκευτικών κινήματων

Φυσικά απ' όλα αυτά δε γίνεται να μην προκύπτουν προβλήματα τα οποία αφορούν τις νέες μορφές θρησκευτικότητας και την κοινωνική τους προβολή. Επειδή θεωρούνται νέα και διαφορετικά, συχνά τα μέλη τους παρεξηγούνται ως άτομα που ακολουθούν επικίνδυνες πρακτικές και συμπεριφορές, καθώς και ότι έχουν αντίθετες πεποιθήσεις με την ιδεολογία της επικρατούσας θρησκείας (Peretz & Fox, 2021, σσ. 423-424). Έτσι εμφανίζονται περιπτώσεις που τα νέα θρησκευτικά κινήματα φαίνονται επικίνδυνα και απειλητικά (Lewis, 2013, σ. 99), ακόμη και όταν δεν είναι. Φυσικά ανάμεσά τους υπάρχουν και επικίνδυνες μορφές για τον άνθρωπο και την κοινωνία. Αλλά η στερεοτυπική γενίκευση οδηγεί πολλούς να θεωρούν ότι όλα γενικά αποτελούν σοβαρό κοινωνικό πρόβλημα. Αυτό οφείλεται στις ασυνήθιστες πρακτικές και πιστεύω τους που μπορεί να φαίνονται ελκυστικά, απειλητικά ή και απωθητικά για τον υπόλοιπο κόσμο (Barker, 2011, σ. 199; Harvey, 2012, σ. 97). Άλλωστε, διάφοροι

κλινικοί ψυχολόγοι και κοινωνιολόγοι χαρακτηρίζουν τα νέα θρησκευτικά κινήματα ως επικίνδυνα και φαίνεται να τάσσονται κατά τους (Introigne, 2014, σ. 303). Σύμφωνα με άλλους, ο βαθμός επικινδυνότητας τους μπορεί να ποικίλει και έτσι βρίσκονται περιστατικά που έχουν να κάνουν με επιβολή πεποιθήσεων, πολιτικές ίντριγκες, κακοποίηση παιδιών, εγκληματική δραστηριότητα, οικονομικές παρατυπίες, διάλυση οικογενειών, σεξουαλική διαστροφή, λανθασμένες ιατρικές πρακτικές (Barker, 2011, σ. 198). Γεγονότα όμως που συνδέονται με τα νέα θρησκευτικά κινήματα στον πρόσφατο παρελθόν δείχνουν σε ένα βαθμό την ακραία επικινδυνότητα τους. Η τραγωδία του 1978 στο Τζόουνς Τάουν της Γουιάνα όπου πάνω από 900 άτομα πέθαναν σε μια δολοφονία-αυτοκτονία του κινήματος «Peoples Temple²⁸» (Breslauer, 2023), η τραγωδία – πολυήμερη πολιορκία του Γουάκο στο Τέξας το 1993 μεταξύ αστυνομικών δυνάμεων και μελών του θρησκευτικού κινήματος «Branch Davidians²⁹» με αποτέλεσμα τους 86 νεκρούς (Mechling, 2023), την επίθεση με θανατηφόρα αέρια το 1995 από την μέλη του κινήματος των «Aum Shinrikyo³⁰» στο μετρό του Τόκιο που σκότωσε 14 άτομα και τραυμάτισε πάνω από 6.000 (The Japan Times, 2023), αλλά και τις αυτοκτονίες 48 μελών του θρησκευτικού κινήματος «Το Τάγμα του Ναού του Ήλιου»³¹ στην Ελβετία το 1994 σε δύο ελβετικά χωριά (Swissinfo.ch, 2014). Αυτό που διαπιστώνεται και σήμερα είναι ότι οι μεγαλύτερες και πιο διαδεδομένες νέες μορφές θρησκευτικότητας, όπως «Η Οικογένεια³²», το «Ενοποιητικό Κίνημα³³», η «Εκκλησία της Σαηεντολογίας³⁴» και η

²⁸ Το κίνημα «People's Temple» ήταν ένα νέο θρησκευτικό κίνημα που συνδύαζε αριστερόστροφο ακτιβισμό με πεντηκοστιανές αντιλήψεις. Ο ιδρυτής Jim Jones θεωρούταν από τους πιο χαρισματικούς πάστορες της Εκκλησίας των Μεθοδιστών (Dein, 2004)

²⁹ Οι Branch Davidians είναι ένα νέο θρησκευτικό κίνημα, κυρίως γνωστό για την επιδρομή τους στο Γουάκο του Τέξας, που αποτελεί την συνέχεια του κινήματος «Adventist». Όπως και οι «Adventist», οι Branch Davidians στηρίζουν τα πιστεύω τους κυρίως στο βιβλίο της Αποκάλυψης και τη Δευτέρα Παρουσία του Ιησού (Gallagher, 2014)

³⁰ Η Aum Shinrikyo ξεκίνησε ως ένα μικρό κέντρο γιόγκα και εξελίχθηκε σε μια πολύπλοκη οργάνωση επηρεασμένη από βουδιστικές διδασκαλίες και καταστροφικές χλιαστικές δοξασίες αντιλήψεις (Baffelli, 2018, σσ. 193-210)

³¹ Η «The Order of the Solar Temple» ήταν ένα νέο θρησκευτικό κίνημα που υποστήριζε ότι ήταν η συνέχεια των Ναϊτών Ιπποτών και ότι αποτελούταν από Ορθόδοξους Χριστιανούς. Με τα χρόνια αποκαλύφθηκε ως μια μυστική οργάνωση που ασχολούνταν με τον εσωτερισμό και τη μαγεία (Lewis, 2006)

³² Το κίνημα «The Family International» πρόκειται για μια διαδίκτυακή θρησκεία Χριστιανικού χαρακτήρα που ~~επιδιώκει την διάδοση της αγάπης του Θεού σε όλο τον κόσμο και την πνευματική ανανέωση του~~ ανθρώπου μέσω του Ιησού Χριστού από το 2010 όπως φαίνεται στην επίσημη ιστοσελίδα τους:

<https://www.thefamilyinternational.org/en/about/>

³³ Το «Unification Movement» πλέον γνωστό ως «Family Federation» είναι μια νέα μορφή θρησκευτικότητας Χριστιανικού χαρακτήρα το οποίο υποστηρίζει ότι είναι ένα παγκόσμιο κίνημα αγάπης με κεντρικό τους στόχο την ένωση των ανθρώπων μέσω της οικογένειας «όπως την θέλει ο Θεός». Αυτό επιτυγχάνεται από τα μυστήρια του «Γάμου» και των «Ευλογιών», όπως φαίνεται στην επίσημη ιστοσελίδα τους:

<https://familyfed.org/about-us>

³⁴ Η «Σαηεντολογία» είναι μια νέα μορφή θρησκευτικότητας του 1952 που υποστηρίζει ότι προσφέρει έναν σαφή και ακριβή δρόμο για να κατανοήσει κάποιος την πραγματική πνευματική του φύση. Αυτή η κατανόηση περιλαμβάνει τη σχέση του ατόμου με τον εαυτό του, τον κοινωνικό του περίγυρο, το υλικό και πνευματικό

«ISKCON³⁵» ή αλλιώς «Διεθνής Κοινωνία Συνείδησης Κρίσνα» δεν φαίνεται να είναι βίαιες. Αντιθέτως, οι σχετικά μικρές και σε μεγάλο βαθμό άγνωστες ομάδες όπως οι «Πύλες του Παραδείσου³⁶» ή οι «Branch Davidians» φαίνονται περισσότερο υποψήφιοι βίαιων περιστατικών (Bromley, 2004, σ. 156), αν και η φήμη της πασίγνωστης «Εκκλησίας της Σαηεντολογίας» φαίνεται να είναι πολύπλευρη, αφού υπήρξε η υποψία ότι στους κύκλους της υπήρξε χρήση επιθετικών νομικών και εξωθεσμικών τακτικών για την αντιμετώπιση των επικριτών τους, καθώς και για την υπεράσπιση της πολύπλοκης μυστικότητάς τους (Urban, 2011, σ. 2). Αναφορές στο μακρινό παρελθόν περιγράφουν τη σύσταση «ψυχεδελικών θρησκειών», οι οποίες κατά κύριο λόγο φαίνεται να αναπτύχθηκαν στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής και να είχαν απήχηση κυρίως σε μορφωμένους λευκούς νέους της μεσαίας τάξης. Αυτές οι θρησκείες χρησιμοποιούσαν ψυχεδελικές ουσίες, όπως το LSD, για τη θρησκευτική εμπειρία. Ωστόσο, δέχτηκαν εκτεταμένη αρνητική κάλυψη από τα μεγάλα μέσα ενημέρωσης και αντιμετώπισαν αντίσταση από τη νομοθεσία που αφορούσε θρησκευτικές κοινότητες, γεγονός που οδήγησε στην τελική τους εξάλειψη τη δεκαετία του 1970 (Lander, 2011, σ. 65). Φυσικά υπάρχουν και οι περιπτώσεις όπου υπάρχουν ακραία και παραπλανητικά νέα κινήματα τα οποία ξεφεύγουν από ένα υγιές περιβάλλον λατρείας ή θαυμασμού. Αυτές οι περιπτώσεις χαρακτηρίζονται και «θρησκείες ψευδαισθήσεων», με πιστεύω που έχουν να κάνουν με δαιμονικά «τζίνι», μαγικούς ανθρώπους που ελέγχουν τις ζωές των ανθρώπων και περιπτώσεις αυτοτραυματισμών και επικίνδυνων πρακτικών (McKay & Ross, 2021). Σε αντίθεση με την επικινδυνότητα των νέων θρησκευτικών κινήματων, υπάρχουν και απόψεις που υποστηρίζουν ότι αυτά δεν αποτελούν κοινωνικό πρόβλημα αν απλά ασκούν τα πιστεύω τους χωρίς κάποια κοινωνική ενόχληση (Barker, 2011, σ. 199).

σύμπαν, καθώς και με το Υπέρτατο Ον, όπως φαίνεται από την επίσημη ιστοσελίδα τους:

<https://www.scientology.org/what-is-scientology/#slide3>

³⁵ Η «ISKCON» ή αλλιώς «Διεθνής Κοινωνία Συνείδησης Κρίσνα» ή και κίνημα «Hare Krishna» είναι μια νέα μορφή θρησκευτικότητας από το 1966 μονοθεϊστικού χαρακτήρα και βασίζεται στον Ινδουισμό. Ο σκοπός τους είναι η «αφύπνιση της αγάπης προς Θεό ή τον Κύριο Κρίσνα όλων των έμβιων όντων», μέσω της γιόγκα στον προσωπικό χώρο ή στον ναό για μια καλύτερη πνευματική ζωή και σύνδεση με τον Κρίσνα, όπως φαίνεται από την επίσημη ιστοσελίδα τους: <https://www.iskcon.org/about-us/what-is-iskcon.php> και <https://www.iskcon.org/about-us/mission.php>

³⁶ Οι «Heaven's Gate» ήταν ένα νέο θρησκευτικό κίνημα, το οποίο δημιουργήθηκε το 1970, το οποίο συνδύαζε τον Χριστιανισμό μαζί με την πίστη σε εξωγήινους και υποστήριζε την ύπαρξη ζωής σε άλλους πλανήτες η οποία επισκέπτεται και την Γη και συναναστρέφεται με τους ανθρώπους. Οι σχέσεις εξωγήινων και ανθρώπων καταγράφονται στην Βίβλο. Το κίνημα δεν άντεξε στον χρόνο και διαλύθηκε το 1997 (Zeller B. , 2010; Dein, 2004)

B.1.7. Η περίπτωση της «πλύσης εγκεφάλου»

Όπως αναφέρθηκε, τα νέα θρησκευτικά κινήματα κατηγορούνται και για πλύση εγκεφάλου του κοινού τους, όχι μόνο για να τους προσηλυτίσουν αλλά και για να διασφαλίσουν ότι τα νέα μέλη της ομάδας τους θα μείνουν και θα ακολουθούν πιστά τον ηγέτη τους, τις εντολές του και τα υπόλοιπα μέλη.

Η έννοια της «πλύσης εγκεφάλου» αναπτύχθηκε αρχικά κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου για να εξηγήσει μεταστροφή των ανθρώπων στον κομμουνισμό, σταδιακά όμως η θεωρία της πλύσης εγκεφάλου εφαρμόστηκε από τον κομμουνισμό και τις θρησκείες γενικότερα (Introvigne, 2014, σ. 304). Στα τέλη της δεκαετίας του 1960 και στις αρχές της δεκαετίας του 1970, υπήρξαν αντιδράσεις από «Anticult Κινήματα», παράλληλα με την ανάπτυξη των νέων μορφών θρησκευτικότητας (Healy, 2011, σ. 4), που οικογενειακές οργανώσεις και άτομα που ενώνονται ενάντια των «σεκτών-cults» και προέβαλαν την επικινδυνότητά τους (Olson, 2006, σ. 98). Κάποιοι επιστήμονες στο παρελθόν δεν δίστασαν να περιγράψουν την ένταξη ατόμων σε νέες θρησκευτικές ομάδες ως αποτέλεσμα «ασθένειας» και «επιδημίας», ενώ ο όρος «πλύση εγκεφάλου» δεν φαίνεται να ήταν αρκετός για να εξηγηθεί η ένταξη των ανθρώπων στα κινήματα (West, 1989, σσ. 180, 188). Έτσι, υποστηρίζεται ότι για την ενσωμάτωση των νέων μελών σε ένα κίνημα, χρειάζονται σίγουρα δύο διαδικασίες: η «στρατολόγηση» των υποψηφίων και ο ψυχολογικός τους έλεγχος. Και οι δύο διαδικασίες αναπτύσσονται με τη διαδικασία της πλύσης εγκεφάλου και έχουν ως αποτέλεσμα τις άλλες δύο παραμέτρους: 1) την εγκαθίδρυση των ορίων, που προστατεύει τη λατρεία από επικίνδυνους ξένους με την έκθεση των συμμετεχόντων/συμμετεχουσών σε νέα οράματα για τον κόσμο και 2) την τελική τους αποδέσμευση από την κοινωνία. Αυτά επιτυγχάνονται με την επαναλαμβανόμενη απομόνωση του ατόμου από το περιβάλλον του, τόσο σωματικά όσο και ψυχολογικά, με την συνολική εμπειρία του ατόμου να συνδέεται με θετικά συναισθήματα, όπως τη φιλία και το αίσθημα του ανήκειν στις νέες ομάδες (Gaub, 2016, σσ. 118-119). Το φαινόμενο της «στρατολόγησης», βέβαια, έχει να κάνει και με το προφίλ του θρησκευτικού κινήματος το οποίο σαφώς πρέπει να είναι και γνωστό και να υπάρχει ήδη ένας σημαντικός αριθμός μελών σε αυτό. Ανάλογα με τον όγκο μελών, είναι λογικό το συγκεκριμένο κίνημα να προσελκύει περισσότερο αριθμό ή λιγότερο αριθμό υποψηφίων μελών, με μερικούς/μερικές από αυτούς/αυτές να είναι ενεργοί στο κίνημα (Wuthnow, 1976, σ. 269). Οι κατηγορίες βέβαια περί «πλύσης εγκεφάλου» σίγουρα δεν ευσταθούν σε όλες τις περιπτώσεις. Μπορεί να διακρίνεται κάποιο είδος «πλύσης εγκεφάλου» στις περιπτώσεις ακραίου φανατισμού όπως σε περιπτώσεις θρησκευτικού εξτρεμισμού και φονταμενταλισμού, με σοβαρό κοινωνικό

αντίκτυπο. Άλλωστε ο φανατισμός και ο φονταμενταλισμός ενυπάρχει και στις μεγάλες μονοθεϊστικές θρησκείες που υπάρχουν και στον σημερινό κόσμο. Για παράδειγμα, τα γεγονότα τις 11/9/2001 στους Δίδυμους Πύργους της Αμερικής. Τέλος, οι νέες μορφές θρησκευτικότητας δεν προσδιορίζονται από τα χαρακτηριστικά που μοιράζονται, αλλά από την στάση τους για τις άλλες μορφές θρησκευτικής ζωής που αντιπροσωπεύονται από γνωστές και κυρίαρχες θρησκείες στον κόσμο και χαρακτηρίζονται ως «απαράδεκτες» (Melton, 2004, σ. 81).

Συμπερασματικά, είναι σημαντικό η κατά περίπτωση και αντικειμενική, όσο γίνεται, προσέγγιση, αφού φαίνεται να υπάρχει ποικιλία θρησκευτικότητων με τις εμπειρίες των ανθρώπων να ποικίλλουν σε μεγάλο βαθμό. Στα νέα θρησκευτικά κινήματα, αν και φαίνονται αρκετά γνώριμα λόγω των επαναληπτικών τους τάσεων και τον δανεισμό πρακτικών και πιστεύω από μεγάλες υπάρχουσες θρησκείες είτε μονοθεϊστικής είτε πολυθεϊστικής φύσεως, ορισμένα άτομα φαίνεται να βρίσκουν νόημα, κοινότητα και προσωπική ανάπτυξη μέσα σε αυτά περισσότερο απ' ότι θα τους έδινε κάποια αναγνωρισμένη θρησκεία, ενώ άλλοι φαίνεται να έχουν αρνητικές εμπειρίες, να τα θεωρούν επικίνδυνα ή να τα αντιλαμβάνονται ως αμφιλεγόμενα. Σίγουρα όμως υπάρχει και μια έλλειψη ικανοποίησης από την καθημερινότητα, την οποία ο άνθρωπος προσπαθεί να κάνει πιο ενδιαφέρουσα μέρα με τη μέρα, με τελικό του στόχο την ικανοποίηση του εγώ και την ατομιστική τελείωση κάτι που όπως αναφέρθηκε παραπάνω σε κάποιες περιπτώσεις το καλύπτει η ένταξη σε κάποιο νέο θρησκευτικό κίνημα. Όσον αφορά την επικινδυνότητα βέβαια και αν κάποιο νέο θρησκευτικό κίνημα αποτελεί λόγο ανησυχίας ή όχι, εξαρτάται από τη συγκεκριμένη ομάδα και το πλαίσιο στο οποίο δραστηριοποιείται. Η έλλειψη πληροφορίας στο ευρύ κοινό και οι λανθασμένες πληροφορίες για την ύπαρξη των νέων μορφών θρησκευτικότητας, μετατρέπουν τα νέα θρησκευτικά κινήματα σε κάτι άγνωστο και επικίνδυνο (Laycock, 2013, σ. 82), κάτι που εξακολουθεί να υφίσταται ακόμη και σήμερα.

Απαιτείται, ωστόσο, στο σημείο αυτό να αναφερθεί ότι η ελευθερία της θρησκείας και των πεποιθήσεων αποτελεί ένα από τα θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα και τα άτομα έχουν το δικαίωμα να επιλέγουν τις θρησκευτικές ή πνευματικές τους σχέσεις και εμπειρίες, αφού πλέον πολλά από τα νέα θρησκευτικά κινήματα που αναφέρθηκαν παραπάνω είναι αναγνωρισμένα. Ως αναγνωρισμένα θρησκευτικά, χρειάζεται να αναφερθεί ότι συμπεριλαμβάνονται και στην Οικουμενική Διακήρυξη για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα. Συγκεκριμένα, στα άρθρα 2 και 18 αναφέρεται το δικαίωμα στη θρησκευτική ελευθερία, το οποίο πρέπει να ασκείται με κατανόηση, ανεκτικότητα και σεβασμό (ΟΗΕ, 1948). Αλλά και

σε περιπτώσεις που δεν είναι αναγνωρισμένα, πρέπει να υπάρχει ο σχετικός σεβασμός στο πλαίσιο του δημοκρατικού πολιτισμού (Council of Europe, 2018). Ταυτόχρονα, είναι επίσης σημαντικό η μελέτη και η αξιολόγηση των νέων μορφών θρησκευτικότητας να γίνεται με κριτική σκέψη, λαμβάνοντας υπόψη τους πιθανούς κινδύνους και τον αντίκτυπο στα άτομα και την κοινωνία.

B.2. Η έννοια «Pop Culture» – «Λαϊκή Κουλτούρα»

Ο 21^{ος} αιώνας χαρακτηρίζεται από τη ραγδαία πρόοδό του. Ο σύγχρονος κόσμος αναπτύσσεται τόσο γρήγορα που δεν μπορούμε πάντα να παρακολουθούμε όλες τις αλλαγές του. Νέες τεχνολογίες και νέες τάσεις δημιουργούνται για να απλοποιηθεί η ζωή του ανθρώπου. Σήμερα, ο 21ος αιώνας αποκαλείται η εποχή της τεχνολογίας και της πληροφορίας. Στον 21^ο αιώνα αυτές οι τεράστιες κοινωνικές αλλαγές, που χαρακτηρίζουν και επηρεάζουν την καθημερινότητα των ανθρώπων. Μια από αυτές τις σημαντικές επιρροές του είναι και η ανάδυση της λαϊκής κουλτούρας. Η «popular culture» ή αλλιώς «pop culture» αποτελεί ένα στοιχείο που τον 21^ο αιώνα επιδρά πολλούς τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας και σκέψης. Η λαϊκή κουλτούρα σχετίζεται με τις ανθρώπινες συνήθειες, τη μουσική, τον κινηματογράφο ακόμα και το ντύσιμο, τη διατροφή, τη λογοτεχνία, τον αθλητισμό και την θρησκεία. Η λαϊκή κουλτούρα εξελίσσεται συνεχώς και συχνά επηρεάζεται από διάφορους παράγοντες, όπως την τεχνολογία, τις κοινωνικές τάσεις και τα ιστορικά γεγονότα αλλά και επηρεάζει αυτούς τους παράγοντες, ανάμεσά τους και την θρησκεία.

B.2.1. Το φαινόμενο της λαϊκής κουλτούρας

Όπως και με τον ορισμό της θρησκείας, οι επιστήμονες δυσκολεύονται να ορίσουν με ακρίβεια τη λαϊκή κουλτούρα (Clark, 2012, σ. 6; Williams, 2018, σ. 904; Parker, 2011, σ. 147; McKee, 2022, σ. 20). Ωστόσο κάποιοι ερευνητές υποστηρίζουν ότι η «ποπ κουλτούρα» είναι στην πραγματικότητα μια κενή εννοιολογική κατηγορία που μπορεί να κατανοηθεί ανάλογα με τον τρόπο που χρησιμοποιείται (Storey, 2015, σ. 14). Ιστορικοί υποστηρίζουν ότι το φαινόμενο της λαϊκής κουλτούρας χρονολογείται από τη Βιομηχανική Επανάσταση και ίσως να προκλήθηκε και από αυτή (Parker, 2011, σ. 148). Ο John Storey προτείνει έξι ερμηνείες του. 1) Η λαϊκή κουλτούρα είναι απλώς η κουλτούρα που είναι ευρέως αρεστή σε ένα μεγάλο ποσοστό του πληθυσμού. Αυτό διαπιστώνεται σε πολλά μέσα διασκέδασης, βιβλία, αθλητισμό, τηλεόραση κ.ά. 2) Η λαϊκή κουλτούρα, είναι μια υπολειμματική κατηγορία που υπάρχει για να φιλοξενήσει κείμενα και πρακτικές που δεν πληρούν τα απαιτούμενα πρότυπα για να χαρακτηριστούν ως «υψηλή κουλτούρα», μια κουλτούρα που φαίνεται να είναι

κατώτερης αξίας από άλλες. Έτσι η λαϊκή κουλτούρα καταλήγει να φαίνεται ως μια εμπορική κουλτούρα, ενώ η υψηλή κουλτούρα είναι ατομικό αποτέλεσμα. 3) Η λαϊκή κουλτούρα ερμηνεύεται και ως «μαζική κουλτούρα». Έτσι, αυτή φαίνεται να παρουσιάζεται ως δημιούργημα για τις μάζες και τον καταναλωτισμό και είναι τυποποιημένη, χειραγωγική και παθητική. 4) Η λαϊκή κουλτούρα είναι η κουλτούρα που προέρχεται από «τον λαό», όπως άλλωστε και κάθε κουλτούρα, και υποδηλώνει μια «αυθεντική» κουλτούρα του «λαού». 5) Η λαϊκή κουλτούρα μπορεί να είναι μια κουλτούρα που βασίζεται ιδιαίτερα στην ανάπτυξη της έννοιας της ηγεμονίας και είναι πεδίο αντιπαράθεσης μεταξύ των ομάδων που αντιστέκονται κοινωνικά. Η θεωρία αυτή της ηγεμονίας μπορεί επίσης να περιγράφει συγκρούσεις που αφορούν την εθνικότητα, τη φυλή, το φύλο, τη γενιά, τη σεξουαλικότητα ή την αναπηρία. 6) Η έκτη μορφή της λαϊκής κουλτούρας είναι η κουλτούρα που βασίζεται στον μεταμοντερνισμό όπου η μεταμοντέρνα κουλτούρα είναι μια κουλτούρα που δεν διακρίνει υψηλή και λαϊκή κουλτούρα (Storey, 2015, σσ. 5-12). Σύμφωνα με τον Ray Browne, ένα βασικό πρόσωπο στο «Popular Culture Association» και της «American Culture Association» η λαϊκή κουλτούρα αποτελεί τον ευρύ «τρόπο ζωής ενός λαού» που «υπάρχει από τους πιο πρωτόγονους χρόνους», με άλλα λόγια, ακόμη και πριν από την εμφάνιση του τυπογραφείου και των μέσων μαζικής ενημέρωσης (Forbes, 2017, σσ. 1-4). Συγκεκριμένα, η λαϊκή κουλτούρα μπορεί να βρεθεί στα τέλη του 18ου αιώνα σε πνευματικές αφηγήσεις του «λαϊκού» πολιτισμού όταν η όπερα, τα μυθιστορήματα, τα πρώτα κόμιξ στις εφημερίδες, η γοτθική λογοτεχνία και η το αστυνομικό μυθιστόρημα αναδύθηκαν ως τάσεις μαζικής κουλτούρας (Storey, 2003, σ. 11; Danesi, 2019, σ. 5) και στις πρώτες δεκαετίες του 20ου ως αντίδραση στην περιοριστικές κοινωνικές παραδόσεις της αποικιακής Αμερικής (Danesi, 2019, σ. 1). Η έννοια της δεν χρησιμοποιήθηκε από τους καταναλωτές της ίδιας της λαϊκής κουλτούρας, αλλά από ανθρώπους που δεν ήταν εξοικειωμένοι και δεν την κατανοούσαν πλήρως. Ο όρος «ποπ μουσική» είναι το πιο τρανταχτό παράδειγμα λαϊκής κουλτούρας που χρησιμοποιείται (McKee, 2022, σσ. 24,22). Και αυτό διότι η «ποπ μουσική» είναι ένα από τα διασημότερα είδη μουσικής στην καθημερινότητα του ανθρώπου. Συγκεκριμένα, απευθύνεται στο ευρύ κοινό, διαμορφώνεται από τις τάσεις της εποχής και συχνά κυριαρχεί στα μέσα μαζικής ενημέρωσης επηρεάζοντας την ζωή του ανθρώπου.

B.2.2. Χαρακτηριστικά της λαϊκής κουλτούρας

Στην προέλευσή της, η λαϊκή κουλτούρα δεν είναι συνδεδεμένη με καμία συγκεκριμένη λαϊκή παράδοση, αλλά προσαρμόζει παραδόσεις σε ένα νέο μοτίβο, αναπαράγοντας έργα διαχρονικής αξίας στη μουσική, τον κινηματογράφο, τη συγγραφή και άλλους καλλιτεχνικούς

τομείς (Danesi, 2019, σσ. 2-3). Είναι γεμάτη από ιστορίες με μυθικούς και απρόσιτους χαρακτήρες, υπεράνθρωπους ή και εξωγήινους (Friedrich, Corson, & Hollman, 2021, σ. 97).

Ένας μέρος αυτής της κουλτούρας είναι γεμάτο μοτίβα της καθημερινότητας, καθώς και με διάφορες συμπεριφορές των ανθρώπων. Για τον/την αναγνώστη/ακροατή, αποτελεί πηγή πληροφοριών σχετικά με τις επιλογές στη ζωή του/της και τον/την επηρεάζει ή κατευθύνει σε αυτές τις επιλογές (Fisher & Salmon, 2012, σ. 105), όπως για παράδειγμα μερικές περιπτώσεις τουρισμού όπου η λαϊκή κουλτούρα λειτουργεί ως ισχυρός παράγοντας τουριστικών επιλογών (Lee & Bai, 2016, σ. 161; Lee, Song, Lee, & Petrick, 2017, σ. 697). Σε μία άλλη εκδοχή η λαϊκή κουλτούρα αποτελεί σημείο αναφοράς για περιπτώσεις εξασφάλισης συντρόφων, ανατροφής παιδιών, επιβίωσης και κοινωνικής διαβίωσης (Fisher & Salmon, 2012, σ. 106). Εν κατακλείδι, η λαϊκή κουλτούρα επηρεάζει τις στάσεις του ατόμου απέναντι σε ορισμένα θέματα και ως αποτέλεσμα αυτού, έχει επιπτώσεις στη ζωή των νέων και στην κοινωνική τους ανάπτυξη. Με την βοήθεια της λαϊκής κουλτούρας ενισχύονται οι αλληλεπιδράσεις μεταξύ ανθρώπων με τις ίδιες προτιμήσεις και αντιπάθειες, επεκτείνεται η δημιουργικότητά τους και αποτελεί πηγή της προσωπικής ταυτότητας του καθενός (Vyomakesisri, Sonu, & Srikanth, 2020, σ. 12; Forbes, 2017, σ. 4) Τέλος, στη λαϊκή κουλτούρα διαπιστώνονται παρακλάδια και λειτουργίες που συνδέονται με την θρησκεία: α) Τη θρησκεία μέσα στην λαϊκή κουλτούρα, β) τη λαϊκή κουλτούρα μέσα στη θρησκεία, γ) τη λαϊκή κουλτούρα ως θρησκεία και δ) τη θρησκεία και τη λαϊκή κουλτούρα σε διάλογο (Forbes, 2017, σσ. 14-19). Στη συνάφεια της παρούσας εργασίας θα αναπτυχθεί η τρίτη περίπτωση, την περίπτωση που η λαϊκή κουλτούρα αρχίζει να θεωρείται θρησκεία, γιατί αφορά το ερώτημα της έρευνας.

B.3. Η «Λαϊκή Κουλτούρα» ως Θρησκεία

Στο παρόν μέρος θα αναπτυχθεί κυρίως η σχέση της λαϊκής κουλτούρας με τη θρησκεία και τα νέα θρησκευτικά κινήματα. Σχετίζεται η λαϊκή κουλτούρα με τη θρησκεία, κι αν ναι, πως αυτή επηρεάζει τους ανθρώπους; Αποτελεί μήπως κι αυτή ένα μέρος των νέων θρησκευτικών κινήματων;

B.3.1. Η λαϊκή κουλτούρα και η σύνδεση της με τη θρησκεία

Η λαϊκή κουλτούρα βρίσκεται στην πρώτη γραμμή των μέσων μαζικής ενημέρωσης όσο αφορά τη μετάδοση του θρησκευτικού νοήματος, του σκοπού του και της κοινοτικής εμπειρίας (Beavis, Dunbar, & Klassen, 2013, σ. 421). Η θρησκεία και η θρησκευτικότητα μεταλλάσσονται, και μερικές φορές ακόμη και μεταμορφώνονται στον σύγχρονο κόσμο

(Lyon, 2000, σ. 148). Η θρησκεία και η λαϊκή κουλτούρα συνυπάρχουν στενά και δεν μπορούν να θεωρηθούν απλά ως μια σχέση αιτίας και αποτελέσματος (Possamai, 2005, σ. 20). Για αυτό και η θρησκεία δεν εμφανίζεται μόνο σε εκκλησίες, συναγωγές, τζαμιά ή ναούς, εμφανίζεται και στη λαϊκή κουλτούρα, μέσω άπειρων ταινιών, σειρών, κόμιξ και τραγουδιών. Μερικές φορές εκφάνσεις της λαϊκής κουλτούρας μοιάζουν να μετατρέπονται σε θρησκεία. Αν και η λαϊκή κουλτούρα φαίνεται ως απλά ένα μέρος «απλής ψυχαγωγίας», επιστήμονες θεωρούν ότι αυτή αποτελεί σημαντικό επίκεντρο προσοχής και ανάλυσης (Forbes, 2017, σ. 2). Για τους ανθρώπους που είναι γεννημένοι τις χρονολογίες 1965 – 1980 (δηλαδή την λεγόμενη Generation X ή Gen X), η λαϊκή κουλτούρα είναι ένα σημαντικό σύστημα εύρεσης νοήματος, καθώς αποτελεί μια γενιά που την έχει ζήσει και εκφράζει μεταξύ άλλων σε κάποιες περιπτώσεις και τα θρησκευτικά της ενδιαφέροντα μέσω αυτής (Cox, 1998, σ. xiv). Η λαϊκή κουλτούρα μπορεί να είναι ένα μέσο για τον πνευματικό αυτοπροσδιορισμό και ίσως αποτελεί μια μορφή διαφυγής από την «αγχώδη» ή και «κρυφή» πραγματικότητά της καθημερινότητας (Possamai, 2005, σ. 20).

Για να δημιουργηθεί μια θρησκεία και να αποκτήσει μορφή, πρέπει πρώτα να υπάρχουν δύο προϋποθέσεις. Η μια είναι οι άνθρωποι να τη θυμούνται και η άλλη είναι η ύπαρξη ενός κινήτρου μετάδοσης αντιλήψεων ή τελετουργιών (Whitehouse, 2006, σ. 178). Στις μέρες μας, οι δυο αυτές προϋποθέσεις υφίστανται πολύ εύκολα εξαιτίας των μέσων μαζικής ενημέρωσης και των μέσων κοινωνικής δικτύωσης και επικοινωνίας. Οι νέες και αναδυόμενες τεχνολογίες μέσων ενημέρωσης συνεχίζουν να μεταμορφώνουν την επικοινωνία και την κατανάλωση σε όλο τον κόσμο (Kiamu & Musa, 2021, σ. 139). Πρόσφατα γεγονότα στην ιστορία επιτρέπουν την εικασία ότι η λαϊκή κουλτούρα εισχωρεί στη θρησκεία και το αντίστροφο. Περιστατικά διασημοτήτων να βρίσκονται ως εκπρόσωποι νέων θρησκευτικών κινήματων, τραγουδιστές να ασπάζονται και να προωθούν θρησκευτικές ιδέες, αλλά και ένας αυξανόμενος αριθμός δημοφιλών τηλεοπτικών και κινηματογραφικών ταινιών και εκπομπών επιστημονικής φαντασίας, μαγείας, θρησκείας και πνευματικότητας, καθώς και διαμάχες σχετικά με την θρησκεία (Hoover, 2006, σ. 1), έχουν ως αποτέλεσμα ο διαχωρισμός θρησκείας και λαϊκής κουλτούρας να είναι σε κάποιες περιπτώσεις δύσκολος. Μπορεί η λαϊκή κουλτούρα να φαίνεται ως ένα πλαίσιο ψυχαγωγίας και χαλάρωσης, αλλά μπορεί κάλλιστα να αποτελεί και πλαίσιο έμπνευσης δημιουργίας μιας θρησκείας (Possamai, 2005, σ. 20) ή και προώθησης ιδεών για την ύπαρξη και ανάπτυξη νέων μορφών θρησκευτικότητας (Coleman, 2017, σ. 370). Οι νέες μορφές θρησκευτικότητας μπορεί να αντιμετωπίζονταν με καχυποψία από την κοινωνία όπως αναφέρθηκε, αλλά διαπιστώνεται η εμφάνιση μιας δεύτερης γενιάς «νέων

θρησκειών» βασισμένων σε μέρη της καθημερινότητας, όπως ταινίες, μυθιστορήματα, μουσική, παιχνίδια και κόμικς, που δεν παρουσιάζουν επικινδυνότητα. Τα γνωστά νέα θρησκευτικά κινήματα που αναδύθηκαν τις προηγούμενες δεκαετίες εμφανίζονταν πλέον σχεδόν παραδοσιακά και συντηρητικά σε σύγκριση με τις παρωδιακές, πειραματικές, βασισμένες στη μυθοπλασία, επινοημένες και υπερ-πραγματικές εν τέλει «θρησκείες». Με βάση τους τη λαϊκή κουλτούρα οι θρησκείες αυτές παρουσιάζονται και ως «σύγχρονα νέες» (Cusack & Kosnác, 2017, σ. 2).

B.3.2. Η περίπτωση των fandoms

Μια πτυχή της λαϊκής κουλτούρας φαίνεται να διαθέτει χαρακτηριστικά θρησκείας και να παίζει αυτόν τον ρόλο για πολλούς ανθρώπους. Ένα από τα πιο κοινά παραδείγματα που μπορεί να εξεταστεί είναι οι κοινότητες «fandoms». Πρόκειται για υποκουλτούρες θαυμαστών που σχηματίζονται στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης ή και σε δια ζώσης μέρη για να μοιραστούν τον ενθουσιασμό και τις εμπειρίες τους με θεματικές ενδυμασίες, νέες ιστορίες και βίντεο, λεπτομερή τεχνογνωσία, αναπαραστάσεις και άλλα (Forbes, 2017, σ. 17; Cusack & Kosnác, 2017, σ. 2). Βλέποντας λοιπόν την ετοιμολογία της λέξης «fandom», μια μελέτη υποστηρίζει ότι η λέξη αποτελείται από το «fan» όπου η ρίζα της στην λατινική οδηγεί σε νέες υποθέσεις. Στην αγγλική γλώσσα, η λέξη fan που σημαίνει φανατικός (από τη λέξη fanatic), προέρχεται από το λατινικό «fanaticus», που μεταφράζεται ως «από το ναό». Έτσι ο φανατικός θαυμαστής είναι κάποιος που είναι υπερβολικά ενθουσιώδης ή γεμάτος με ζήλο που συνήθως συνδέεται με τη θρησκευτική ζέση (Cashmore, 2006, σ. 79). Όντας ένα μέσο ισχυρής ταυτοποίησης και επιρροής, το fandom αποτελεί μια εύκολη πηγή πληροφοριών και μέρος ομοϊδεατών, όπου μπορούν να βρεθούν υποστηρικτικά περιβάλλοντα που μερικές φορές φιλοξενούν και θρησκευτικές ιδέες με αποτέλεσμα μερικά από τα θέματά του να ταυτίζονται ως ιερά και να διαδίδονται (Alderton, 2014, σ. 221). Μελέτες στο πρόσφατο παρελθόν έχουν δείξει ότι το «fandom» μπορεί να θεωρηθεί ως μια μορφή ειδωλολατρίας κυρίως στον Χριστιανισμό (Crome, 2019, σ. 130). Έτσι εξαιτίας αυτού του φανατικού θαυμασμού δημιουργείται μια νέα μορφή θρησκευτικότητας και σε κάποιο βαθμό νέα θρησκεία. Υπάρχουν «fandoms» τα οποία λειτουργούν ως παραθρησκευτικές ομάδες, με τεράστια απήχηση στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και πολύ εύκολα προσβάσιμα (Cashmore, 2006, σ. 79). Έχει ούτως ή άλλως υποστηριχθεί ότι το «fandom» λειτουργεί ως μια μορφή κοσμικής θρησκείας, αντικαθιστώντας την παραδοσιακή θρησκευτικότητα (Crome, 2019, σ. 131) ή και υποκατάστατη μορφή θρησκείας (Crome, 2014, σ. 413) ή και «ψευδοθρησκεία», ιδιαίτερα στις αναφορές των μέσων ενημέρωσης (Crome, 2015, σ. 130).

Σε κάθε περίπτωση, η εμμονή ενός οπαδού θεωρείται ότι πηγάζει από το συναίσθημα και, επομένως, μπορεί να κρίνεται επικίνδυνη. Τα συναισθήματα συνδέονται με το υποκειμενικό, το φανταστικό και το παράλογο, οδηγώντας σε σύγχυση μεταξύ φαντασίας και πραγματικότητας, σε αντίθεση με την εμμονή που βασίζεται στη λογική (Jenson, 1992, σ. 21). Σαφώς δεν μπορεί να συγκριθεί ο απλός θαυμαστής μιας θεματολογίας με έναν φανατικό θαυμαστή - οπαδό και να ταυτιστούν, καθώς όλοι έχουν κάτι για το οποίο δηλώνουν θαυμασμό ή τουλάχιστον γνωρίζουν κάποιον που να είναι θαυμαστής μιας κατηγορίας που έχει σχέση με την σύγχρονη λαϊκή κουλτούρα. Ωστόσο, αυτές οι «υπερ-πραγματικές» νέες μορφές θρησκευτικότητας αμφισβητούν τις έννοιες του θείου επιλέγοντας ένα μέρος της σύγχρονης λαϊκής κουλτούρας ως έμπνευση και συχνά ως βάση για τις νέες διδασκαλίες και πρακτικές τους (Cusack & Kosnác, 2017, σ. 3). Έτσι υφίσταται η γέννηση μιας νέας θρησκευτικότητας και θρησκείας, της λεγόμενης «λαϊκής θρησκείας» (popular religion) η οποία φυσικά ζει εκτός οποιασδήποτε Εκκλησίας και υποβοηθείται από το φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης όσο αφορά την εξάπλωσή της (Possamai, 2015, σσ. 8-9).

Συμπερασματικά, η λαϊκή κουλτούρα και η θρησκεία είναι διακριτά και ξεχωριστά φαινόμενα, αλλά φαίνεται να μοιράζονται κάποιες ομοιότητες. Οι ομοιότητες αυτές βέβαια δεν σημαίνουν ότι οι δύο έννοιες ταυτίζονται ή ότι η μια μπορεί να αντικαταστήσει την άλλη, αλλά μάλλον ότι και οι δύο διαδραματίζουν κάποιο ρόλο στη διαμόρφωση της κοινωνίας και της ζωής των ατόμων. Κραυγαλέα ομοιότητα και κοινό χαρακτηριστικό είναι το αίσθημα του ανήκειν, πράγμα το οποίο διαπιστώνεται και στις νέες μορφές θρησκευτικότητας αλλά και στους κοινωνικούς ορισμούς της θρησκείας. Οι οπαδοί μιας για παράδειγμα συγκεκριμένης τηλεοπτικής σειράς, ενός μουσικού είδους ή ενός καλλιτέχνη μπορούν να σχηματίσουν κοινότητες (fandoms) που παρέχουν μια αίσθηση ταυτότητας και κοινών ενδιαφερόντων. Ομοίως, οι νέες θρησκευτικές κοινότητες προσφέρουν μια αίσθηση του ανήκειν και κοινής πνευματικότητας. Η λαϊκή κουλτούρα και η θρησκεία μπορούν να επηρεάσουν την ταυτότητα των ατόμων. Οι άνθρωποι μπορεί να ταυτίζονται έντονα με κάποια συγκεκριμένη θρησκευτική πίστη ή με έναν τομέα/ κατηγορία της λαϊκής κουλτούρας καθώς και τα δύο παρέχουν καθοδήγηση, έμπνευση ή και νόημα (Forbes, 2017, σ. 19). Παρά τις ομοιότητες αυτές όμως, η θρησκεία με την λαϊκή κουλτούρα δεν παύουν να είναι δυο τελείως διαφορετικά πράγματα. Η θρησκεία σχετίζεται με την πίστη, την πνευματικότητα και το υπερβατικό, σε σχέση με την λαϊκή κουλτούρα που είναι πρωτίστως μια μορφή ψυχαγωγίας και έκφρασης που ενίοτε δανείζεται στοιχεία θρησκευτικότητας, ακόμη και χωρίς Θεό (Davie, 1994), και παρουσιάζει νέες εκδοχές της.

B.4. «Λαϊκή Κουλτούρα» και νέες μορφές θρησκευτικότητας

Ο αριθμός και η ποικιλομορφία των θρησκευτικών ομάδων στις περισσότερες δυτικές κοινωνίες δείχνει να αυξάνεται (Bromley & Melton, 2012, σ. 104). Τάσεις τα προηγούμενα έτη μαρτυρούν ότι στις δυτικές κοινωνίες υπήρχε απομάκρυνση από τους παραδοσιακούς θεσμούς, συμπεριλαμβανομένων των κυρίαρχων θρησκειών και εκκλησιών και την αναζήτηση μιας διαφορετικής πνευματικότητας. Σε αυτή την νέα εποχή, οι άνθρωποι αντλούν στοιχεία από διάφορες θρησκευτικές πηγές, όπως προσευχή και διαλογισμό, διάβασμα καρτών ταρό ή εμπιστοσύνη σε κρυστάλλους και εικόνες. Νόημα όμως μπορεί να βρεθεί και μέσα από τη λαϊκή κουλτούρα (Possamai, 2005, σ. 21).

Επειδή αυτή περιβάλλει τον άνθρωπο, φαίνεται λογικό να ειπωθεί ότι τα μηνύματα και τα διακριτικά θέματά της τον επηρεάζουν. Επιπλέον, πολλά άτομα έχουν τις δικές τους μοναδικές και προσωπικές θρησκευτικές πεποιθήσεις και πρακτικές που δεν συνάδουν με οποιαδήποτε συγκεκριμένη θρησκευτική ομάδα. Έτσι η ετικέτα «πνευματικότητα» φαίνεται να εισχωρεί στην καθημερινότητα αυτών των πεποιθήσεων και αναφέρεται σε γενικές κινήσεις και ιδιωτικές εκφράσεις με την επικράτηση αυτής της φράσης και όχι της θρησκείας (Forbes, 2017, σ. 10). Νέες πεποιθήσεις εκφράζουν την πίστη στη δύναμη της ανθρωπότητας και την κυριαρχία της στο περιβάλλον, είτε μέσω της επιστήμης ή μέσω οιονεί επιστημονικών ή μυστικιστικών φιλοσοφιών. Αυτές οι σύγχρονες πεποιθήσεις εκφράζονται σε πολλούς τομείς του πολιτισμού, συμπεριλαμβανομένης και της λαϊκής κουλτούρας (Jindra, 2017, σ. 227). Με βάση τα παραπάνω θα επιχειρηθεί να μελετηθούν νέα θρησκευτικά κινήματα και μορφές θρησκευτικότητας που σχετίζονται με την φαντασία, τα μουσικά είδωλα αλλά και τον φανατισμό που οδηγεί σε έναν τύπο θρησκευτικότητας στον σύγχρονο αθλητισμό και καταναλωτισμό, γιατί αφορούν πολύ τη νεανική κουλτούρα. Έχει υποστηριχθεί ότι η αύξηση των νέων μορφών αλλά και τα δίκτυα που τα συνοδεύουν, αποτελούν μέρος των κοινωνικών αλλαγών που προσδιορίζονται ως «κρίση της νεωτερικότητας» στην οποία εμπεριέχονται η απογοήτευση τόσο από την οργανωμένη θρησκεία όσο και την ίδια τη νεωτερικότητα (Possamai & Lee, 2011, σ. 228). Σε προηγούμενες έρευνες υποστηρίχθηκε ότι η θρησκεία έχει την ανεξάντλητη ικανότητα να εκπλήσσει το κοινό που ασχολείται με αυτή (Introvigne, 2004, σ. 989). Αυτό μπορεί να υποστηριχθεί από τα στοιχεία που θα παρουσιασθούν παρακάτω αλλά και τα στοιχεία που παρατέθηκαν παραπάνω για τα χαρακτηριστικά των νέων μορφών θρησκευτικότητας.

B.4.1. Η θρησκεία στον κόσμο του φανταστικού

Αν και η θρησκεία με τη μυθοπλασία κατανοούνται ως διαφορετικές έννοιες, σε ορισμένες περιπτώσεις η μυθοπλασία όχι μόνο εμπνέει την πίστη, αλλά και ωθεί τους αναγνώστες και τους θεατές της εμπλέκοντάς τους σε θρησκευτικές πρακτικές που ενσωματώνονται στην καθημερινότητά τους (Davidsen, 2016, σ. 490). Μέσα στα χρόνια διαπιστώνεται μια σειρά από θρησκευτικά φαινόμενα και νέες θρησκευτικές μορφές που σχετίζονται με τη φανταστική λογοτεχνία (Feldt, 2016, σ. 101; Davidsen, 2016, σ. 521), όπως τον «Άρχοντα των Δαχτυλιδιών» του J. R.R.R. Tolkien, τον «Ξένο σε μια Ξένη Χώρα» του Robert Heinlein, τη σειρά ταινιών *Star Wars* του George Lucas (Cusack, 2010, σ. 114) και άλλες ακόμη που θα αναλυθούν σε επόμενες υποενότητες. Ο κόσμος της φαντασίας, με τους διαφορετικούς κόσμους, τη μαγεία και τους υπεράνθρωπους χαρακτήρες, είναι εξαιρετικά δημοφιλής στη σύγχρονη Δυτική λαϊκή κουλτούρα (Feldt, 2016, σ. 550) και η έρευνα της αποτελεί μια πρόσφατη εξέλιξη στη μελέτη της θρησκείας (Cusack, 2016, σ. 575).

Η συγγραφή και η ανάγνωση μυθιστορημάτων αποτελεί μέρος του ανθρώπινου πολιτισμού από την εφεύρεση των γραπτών κειμένων. Έτσι, πνευματικές πεποιθήσεις μπορούν να βρεθούν στον κόσμο του φανταστικού, την λεγόμενη επιστημονική φαντασία ή την λογοτεχνία του φανταστικού, ιστορίες που συνδέονται με γεγονότα που δεν υπάρχουν στην πραγματικότητα σε αυτόν τον κόσμο αλλά σε κάποιον επινοημένο κόσμο στον οποίο κυριαρχούν μαγικά, υπερφυσικά και μη υπαρκτά όντα και πλάσματα. Οι πεποιθήσεις που αντλούνται από τέτοιες φανταστικές πηγές αποτελούν ένα μικρό στοιχείο της σύγχρονης «αποκρυφιστικής κουλτούρας» (occults) και φαίνονται να αποτελούν πηγές διαμόρφωσης προσωπικών πεποιθήσεων αλλά και πρακτικών με αξίες που ασχολούνται με τη μυθοπλαστική αφήγηση (Kirby, 2013, σσ. 396-397), που στο τέλος δείχνουν ότι η υπερφυσική μυθοπλασία αποτελεί κυρίαρχο πηγή έμπνευσης δημιουργίας νέων θρησκευτικοτήτων (Davidsen, 2016, σ. 521). Στη Δύση βέβαια, το μυθιστόρημα εκτόπισε τα θρησκευτικά κείμενα, όπως τη Βίβλο, τα κηρύγματα και τις πνευματικές αυτοβιογραφίες και προτιμήθηκε ως μια μορφή ψυχαγωγίας ήδη από τον 18ο αιώνα. Η εκτόπιση των βασικών θρησκειών δείχνει ότι αυτές οι νέες μορφές θρησκευτικότητας μοιάζουν λιγότερο με τις παραδοσιακές θρησκείες όπως τον Ιουδαϊσμό ή τον Χριστιανισμό (Cusack, 2016, σ. 578), χωρίς αυτό όμως να σημαίνει ότι και οι νέες μορφές θρησκευτικότητας δεν αντλούν κάποιο από το υλικό τους από τις παραπάνω μονοθεϊστικές θρησκείες ή από διάφορες κοσμογονίες και πάνθεα (Sutcliffe, 2013, σ. 425).

B.4.2. Θρησκευτικά κινήματα της λαϊκής κουλτούρας

Σε αυτές τις νέες μορφές θρησκευτικότητας συναντάμε αρκετά κινήματα όπως τη «Θρησκεία της Διχόνοιας» (Discodianism), την «Εκκλησία όλων των Κόσμων», την «Εκκλησία των SubGenius», την «Εκκλησία του Ιπτάμενου Μακαρονοτέρατος», την «Ιεραποστολική Εκκλησία του Κομμουνισμού», τον «Ματριξισμό» από τις γνωστές ταινίες «Μάτριξ», τον «Τζενταϊσμό» από τις ταινίες «Πόλεμος των Άστρων» (Cusack, 2013, σ. 362; Taira, 2013, σ. 477; Possamai & Lee, 2011, σ. 229), θρησκεία βασισμένη στις κινηματογραφικές ταινίες «Star Trek» (Jindra, 2017, σ. 226) και «Avatar», τις τηλεοπτικές σειρές «Μάγισσες» και «Μπάφι, την Φόνισσα των Βρυκολάκων» αλλά και την Κοινότητα των Ξωτικών από τις κινηματογραφικές ταινίες και τα μυθιστορήματα του «Άρχοντα των Δακτυλιδιών», ενώ δημιουργούνται και θρησκείες που βασίζονται σε άλλα γνωστά μυθιστορήματα όπως τις «Ομίχλες της Άβαλον», τον «Κώδικα του Ντα Βίντζί» (Davidsen, 2013, σσ. 378-379; Possamai & Lee, 2011, σ. 229) και τον «Σνεϊπισμό» από το γνωστό μυθιστόρημα και αργότερα κινηματογραφική επιτυχία «Harry Potter» (Alderton, 2014, σ. 2019; Possamai & Lee, 2011, σ. 229) και πολλές ακόμα. Σε ορισμένες από αυτές τις περιπτώσεις οι συγγραφείς ή οι σκηνοθέτες σκοπεύουν να μεταδώσουν συγκεκριμένες θρησκευτικές ιδέες ή μια θρησκευτική ιδέα γενικού περιεχομένου, ενώ άλλοι απλώς χρησιμοποιούν εναλλακτικά θρησκευτικά μοτίβα (Davidsen, 2016, σ. 379). Η επιστημονική κοινότητα ονομάζει τις παραπάνω νέες μορφές θρησκευτικότητας που πηγάζουν από την λαϊκή κουλτούρα «επινοημένες θρησκείες» (Cusack, 2010), «θρησκείες που βασίζονται στη φαντασία» (Davidsen, 2013) ή και «υπερ-πραγματικές θρησκείες» (Possamai, 2005), όρους που έχουν χρησιμοποιηθεί και σε προηγούμενες παραγράφους οι οποίοι είναι κυρίως αφιερωμένοι στα συγκεκριμένα θρησκευτικά κινήματα. Οι οπαδοί αυτών των κινήματων διοργανώνουν και συντονίζουν θρησκευτικά κινήματα (ό.π.) τα οποίες βασίζονται καθαρά στον κόσμο της φαντασίας και είναι εύκολα προσβάσιμα, μέσω της τηλεόρασης, του ραδιοφώνου, του κινηματογράφου και του διαδικτύου. Σύμφωνα με τον κοινωνιολόγο Adam Possamai (2011), οι «υπερ-πραγματικές θρησκείες» είναι οι νέες μορφές θρησκευτικότητας που ακριβώς είναι καινοτόμες και αναμειγνύουν στοιχεία θρησκευτικών παραδόσεων με τη λαϊκή κουλτούρα. Ο ίδιος υποστηρίζει ότι αυτές οι «υπερ-πραγματικές θρησκείες» είναι ένα ομοίωμα μιας «παραδοσιακής» θρησκείας που δημιουργήθηκε εν μέρει από τη λαϊκή κουλτούρα με διάφορα σύμβολα και αφηγήσεις. Αν και οι υπερ-πραγματικές θρησκείες υπάρχουν τουλάχιστον από το 1960, το διαδίκτυο συνέβαλε σημαντικά στην ανάπτυξη αυτού του φαινομένου (Possamai, 2012, σ. 1). Η αφοσιωμένη - οπαδική αυτή συμπεριφορά που

μετατρέπει και καθορίζει τη ζωή των ανθρώπων γύρω από μια ταινία, μια τηλεοπτική σειρά ή ένα μυθιστόρημα, δείχνει σίγουρα μια θρησκευτική δραστηριότητα. Ειδικότερα, οι ταινίες και οι τηλεοπτικές σειρές που ανήκουν στα είδη της φαντασίας και της επιστημονικής φαντασίας φαίνονται να δημιουργούν αφοσιωμένους θαυμαστές (Istoft, 2011, σ. 395). Η κύρια έμπνευση των «επινοημένων θρησκειών» (ό.π.) είναι οι φανταστικές αφηγήσεις που δεν βασίζονται στον πραγματικό κόσμο και στο τέλος δημιουργούν τον δικό τους φανταστικό κόσμο (Davidsen, 2013, σ. 378). Οι νέες μορφές θρησκευτικότητας που αναφέρονται στη παραπάνω παράγραφο σε σχέση με τις προηγούμενες νέες μορφές θρησκευτικότητας που αναφέρθηκαν σε προηγούμενο κεφάλαιο, απορρίπτουν την περίπτωση επιρροής τους από άλλες θρησκείες του κόσμου (Cusack, 2010, σ. 1) και θεωρούν τις μυθοπλασίες, το λογοπαίγνιο και το θεατρικό παιχνίδι ως νόμιμες πηγές απώτερου νοήματος (Cusack, 2013, σ. 371).

Η εμφάνιση των «φανταστικών θρησκειών» μπορεί να χρονολογηθεί από το 1957, όταν και ιδρύθηκε μια θρησκεία-παρωδία που λάτρευε την ελληνική θεά του χάους, την Έριδα. Η «Θρησκεία της Διχόνοιας» (Discodianism) ξεκίνησε ως θρησκεία-παρωδία, αλλά τόσο οι ιδρυτές όσο και ορισμένοι από τους συμμετέχοντες τους άρχισαν να εκτιμούν την «πραγματικότητα» του άλλου κόσμου που είχαν δημιουργήσει (Cusack, 2016, σ. 578). Μάλιστα, στις αρχές του 1980 η συγκεκριμένη θρησκεία κατάφερε να ξεφύγει από το fandom της επιστημονικής φαντασίας και να εξαπλωθεί και στον υπόλοιπο κόσμο, έχοντας πλέον διακριθεί ως ψυχεδελική θρησκεία (Greer, 2017, σ. 188). Άλλες μελέτες παρακολουθούν φαινόμενα θρησκευτικότητας που έχουν βάση τους το διαδίκτυο και που υποστηρίζουν ότι κάποιοι άνθρωποι είναι, είτε εν μέρει είτε εντελώς μη-ανθρώπινοι (Otherkin). Οι μη ανθρώπινες οντότητες περιλαμβάνουν δράκους, ξωτικά, βαμπίρ, λυκάνθρωπους, νεράιδες και αγγέλους, όντα που προέρχονται από τη λαϊκή κουλτούρα, αλλά και είδη που είναι δημιουργίες των ίδιων των συμμετεχόντων (Kirby, 2014, σ. 40). Ο Βαμπιρισμός θεωρείται μια ακόμα νέα μορφή θρησκευτικότητας κι ως υπήρξαν ομάδες οι οποίες αρνήθηκαν τη θρησκευτικότητά τους. Παρ' όλα αυτά η ύπαρξη του «Ναού του Βαμπίρ» ή η «Ένωση των Βαμπίρ της Ατλάντα» υποδηλώνουν ότι ο βαμπιρισμός δεν είναι απλά μια θεματολογία φαντασίας και ενασχόλησης με αυτή σαν χόμπυ, αλλά ένας θρησκευτικός τρόπος ζωής που υιοθετεί πρακτικές παγανιστικών θρησκειών (Laycock, 2012, σσ. 141, 161). Ως «διαδικτυακές θρησκείες» θεωρούνται και η «Εκκλησία του Ιπτάμενου Μακαρονοτέρατος», η «Εκκλησία των SubGenius», η «Εκκλησία του Μου», η «Εικονική Εκκλησία του Τυφλού Τσιουάουα», το «Ιερό Κίνημα του Λεμονιού» και άλλες που ως επί το πλείστον θεωρούνται ψεύτικες ή και θρησκείες παρωδίες. Συγκεκριμένα η «Εκκλησία του Ιπτάμενου Μακαρονοτέρατος» ξεκίνησε

ως μια παρωδία το 2005 που εξελίχθηκε και αυτή στον υπόλοιπο κόσμο εκτός του fandom της με τους ακόλουθους της να παραποιούν το όνομα των Ρασταφάροι και να ονομάζονται «πάσταφαροι» από την λέξη «pasta» (= ζυμαρικό-μακαρόνι) το οποίο είναι το βασικό συστατικό του θεού Μακαρονοτέρατος. Η ενδυμασία τους συγκεκριμένα είναι πειρατική και συνήθως φέρουν κατσαρόλες ως καπέλα (Obadia, 2015, σσ. 120-122).

Το fandom του «Star Trek» αποτελεί ένα από τα μεγαλύτερα συστήματα θρησκευτικού κινήματος στη λαϊκή κουλτούρα, με σύστημα πεποιθήσεων και όραμα για το μέλλον, αλλά και με τις δραστηριότητες των οπαδών τους να είναι προσανατολισμένες στην υλοποίηση αυτών των πεποιθήσεων, με θαυμαστές να δημιουργούν διάφορες κοινότητες-οργανισμούς ανά τον κόσμο και ανθρώπους να μαρτυρούν ότι έχουν βοηθηθεί στη ζωή και το μέλλον τους (Jindra, 2017, σσ. 227, 230). Οι μυθικές ιστορίες και οι φανταστικοί κόσμοι του διάσημου J. R.R.R. Tolkien αποτελούν θρησκευτικά κείμενα για μερικούς θαυμαστές του αν και δεν αναφέρει ποτέ τον όρο 'θεός' στα κείμενά του. Αυτά τα κείμενα, τα οποία αναφέρονται συλλογικά ως «Legendarium», περιλαμβάνουν διάσημα έργα του συγγραφέα όπως το «Χόμπιτ», τον «Άρχοντα των Δαχτυλιδιών» και το «Σιλμαρίλιον» το οποίο παρέχει το μυθολογικό υπόβαθρο των φανταστικού κόσμου του Tolkien. Ακραίοι θαυμαστές του J. R.R.R. Tolkien μελετούν λεπτομερέστατα τη δωδεκάτομη σειρά «Ιστορία της Μέσης Γης», η οποία είναι μια συλλογή από προσχέδια του «Σιλμαρίλιον» (Davidsen, 2012, σ. 186). Συγκεκριμένα, η δημοσίευση του «Σιλμαρίλιον» οδήγησε στην εμφάνιση ομάδων που ενσωματώνουν στοιχεία από τον φανταστικό κόσμο του J. R.R.R. Tolkien στις τελετουργίες τους. Μια από τις μεγαλύτερες νεοπαγανιστικές μορφές θρησκευτικότητας που δημιουργήθηκαν με αφορμή το «Σιλμαρίλιον» λέγεται «Tribunal of the Sidhe» το 1984 (Davidsen, 2017, σ. 17). Ο Ματριξισμός, άλλη μια θρησκεία που βασίζεται σε κινηματογραφικές επιτυχίες, που φαίνεται να υπάρχει από το 2004, με την ίδια τη θρησκεία να υποστηρίζει ότι αυτή υπάρχει από το 1911 και συνδέεται με την πίστη του Bahá'í, ένα νέο θρησκευτικό κίνημα μονοθεϊστικού χαρακτήρα που συμβάλει στην ενότητα της ανθρωπότητας και της ελευθερίας του ανθρώπου ³⁷. Έτσι ο Ματριξισμός αποτελεί την συνέχεια της πίστης Baha'i, όπως ο Χριστιανισμός για τον Ινδουισμό. Οι τρεις από τις «Τέσσερις Αρχές του Ματριξισμού» όμως είναι παρμένες καθαρά από τις κινηματογραφικές ταινίες. Η χρήση ψυχεδελικών είναι μια από τις τελετές του κινήματος μαζί με το χάκινγκ (hacking) των ηλεκτρονικών υπολογιστών. Το σύμβολο της θρησκείας τους βασίζεται στο Ιαπωνικό γράμμα του συστήματος kanji, 赤 (= aka) που

³⁷ Όπως φαίνεται στην επίσημη ιστοσελίδα τους <https://www.bahai.org/beliefs>

μεταφράζεται ως «κόκκινο» (akai) και συμβολίζει το κόκκινο χάπι των ταινιών όπου ο πρωταγωνιστής με την κατάποσή του βλέπει την πραγματικότητα (Morehead, 2012, σσ. 112-114). Τέλος, τα μυθιστορήματα και αργότερα οι κινηματογραφικές επιτυχίες του Harry Potter, γεννούν θρησκευτικά κινήματα με ένα από αυτά αφιερωμένο σε έναν από τους βασικούς χαρακτήρες του μύθου, Severus Snape. Όπως και με τις προηγούμενες περιπτώσεις, έτσι και ο Σνεϊπισμός αποτελεί ένα κομμάτι του fandom του Harry Potter, με ομολογίες πίστεως για την ύπαρξη του χαρακτήρα, που δεν άντεξε όμως στον χρόνο (Alderton, 2014, σσ. 220, 230, 256). Ενδιαφέρον πάντως δείχνει το γεγονός ότι ναι μεν η φαντασία χρησιμοποιείται από αυτές τις νέες μορφές θρησκευτικότητας, χρησιμοποιείται όμως επίσης και από ευρύτερες παγανιστικές-μαγικές κοινότητες, όπου πραγματοποιούνται μαγικές τελετές για επίκληση ξωτικών όντων από το τη μυθολογία του John Ronald Reuel Tolkien ή τελετές που επικαλούνται τα όντα Teletubbies (Cusack, 2013, σ. 374) και επίσης παρόμοιες μαγικές τελετές στην «Εκκλησία όλων των Κόσμων», στην «Χαοτική Μαγεία (Chaos Magic)», στην «Εκκλησία του SubGenius» και στη κοινότητα του «Συγχρονομυστικισμού (Synchromysticism)» (Kirby, 2013).

B.4.3. Η περίπτωση του τζενταϊσμού.

Συνήθως το πρώτο πράγμα που φαντάζεται κανείς όταν ακούει για τον Πόλεμο των Άστρων είναι εικόνες επικών γαλαξιακών μαχών, φωτόσπαθα, διαστημόπλοια και εξωγήινα πλάσματα. Αν εμβαθύνει όμως περισσότερο θα ανακαλύψει ότι η θρησκεία ή τουλάχιστον η πνευματικότητα, αποτελεί κεντρικό και αναπόσπαστο στοιχείο αυτού του φανταστικού κόσμου (Guillon, 2019, σ. 44). Ένα από αυτά τα κινήματα το οποίο δείχνει ξεχωριστό ενδιαφέρον και βασίζεται σε αυτές της κινηματογραφικές επιτυχίες είναι το κίνημα του «τζενταϊσμού». Λέγεται βέβαια ότι το θρησκευτικό κίνημα (ό.π.) του «Πολέμου των Άστρων» είναι ίσως το μεγαλύτερο θρησκευτικό κίνημα που υπήρξε από αυτές που γέννησε η λαϊκή κουλτούρα (Lyden, 2012, σ. 775).

Η σειρά ταινιών «Πόλεμος των Άστρων» υπήρξε μια από τις μεγαλύτερες κινηματογραφικές επιτυχίες στην ιστορία του κινηματογράφου και είχε τεράστιο πολιτιστικό αντίκτυπο (Feichtinger, 2014, σ. 28), με την δημιουργία κοινοτήτων «jedi³⁸» ήδη από το 1977 (Davidsen, 2017, σ. 10). Σε απογραφή του 2001, περισσότερα από 500.000 άτομα στη Μεγάλη Βρετανία, την Αυστραλία, τη Νέα Ζηλανδία και τον Καναδά ισχυρίστηκαν ότι ανήκουν στη

³⁸ Οι «τζενταί» (jedi) είναι μια φανταστική ομάδα ιπποτών που εντοπίζονται στις ταινίες «Πόλεμος των Άστρων» και αποτελούν τους πρωταγωνιστές των ταινιών του George Lucas.

«θρησκεία» των Τζεντάι (Possamai, 2005, σσ. 72-73; Cusack, 2010, σσ. 124-125; Lyden, 2012, σ. 775; Bainbridge., 2017, σ. 121). Συστηματικές έρευνες αργότερα έδειξαν ότι η απογραφή αυτή ήταν σε μεγάλο βαθμό μια φάρσα (Davidsen, 2013, σ. 379), ενώ μέλη του κινήματος φαίνεται να αναρωτιόντουσαν αν όντως αποτελούν αληθινή θρησκεία (Cusack, 2010, σ. 126). Πιο πρόσφατη έρευνα για το φαινόμενο αναφέρει ότι το προϊόν φάρσας ήταν μάλλον αποτέλεσμα διαμαρτυρίας για τη σχέση μεταξύ εκκλησίας και κράτους. Ωστόσο μέσα σε αυτόν τον τεράστιο αριθμό φαίνεται να υπήρχαν ομάδες ανθρώπων που δήλωναν σοβαρά οπαδοί της νέας αυτής μορφής θρησκευτικότητας (Bainbridge, 2017, σ. 121; Possamai, 2005, σ. 126). Απογραφή του 2011 στην Αγγλία και την Ουαλία μέτρησε επίσης τους τζενταϊστές ως θρησκεία, αλλά τους κατέταξε ως υποκατηγορία της κατηγορίας «χωρίς θρησκεία», με το ποσοστό τους να φτάνει τους 176.632 ακόλουθους. Όπως δείχνουν τα στοιχεία για την Αγγλία και την Ουαλία, η μόδα των τζεντάι έχει μειωθεί αλλά δεν έχει εξαφανιστεί από την ίδρυσή της, πέφτοντας από το αρχικό νούμερο των 390.127 ακόλουθων σε 176.632 (Bainbridge, 2017, σ. 129). Ο George Lucas, σκηνοθέτης των ταινιών, φαίνεται να βλέπει τη μυθολογία του «Πολέμου των Άστρων» ως μια έμπνευση για τους νέους ανθρώπους να αναστοχαστούν πνευματικά ζητήματα, ενώ ταυτόχρονα η ίδια δεν προορίζεται ως πνευματικός οδηγός ή ως κάτι περισσότερο από λαϊκή μυθοπλασία (Ehlers, 2019, σ. 15). Συγκεκριμένα, σε συνεντευξή του το 1999, ο George Lucas αναφέρει ότι δεν ήθελε να εφεύρει μια θρησκεία, αλλά να προσπαθήσει να εξηγήσει με διαφορετικό τρόπο τις θρησκείες που έχουν ήδη υπάρξει και υπάρχουν³⁹.

Ο τζενταϊσμός όπως και άλλες παρόμοιες θρησκείες φαίνεται να αποτελεί κι αυτή μια θρησκεία του διαδικτύου (McCormick, 2012, σ. 179). Οι άνθρωποι που αυτοπροσδιορίζονται ως Τζεντάι όπως οι ήρωες των ταινιών. Προσπαθούν να ζήσουν τη ζωή τους σύμφωνα με το παράδειγμα των «Ιπποτών Τζεντάι» (Ehlers, 2019, σ. 1) και πιστεύουν στην ύπαρξη της Δύναμης (Force). Ακριβώς όπως στις κινηματογραφικές ταινίες, βλέπουν τη Δύναμη ως μια σχεδόν επιστημονική ενέργεια που μπορεί να μετρηθεί, να διοχετευτεί και να χρησιμοποιηθεί, μετατρέποντας την έτσι σε μια θεϊκή δύναμη που έχει τη δική της θέληση, σκοπό και καλοσύνη και μέσω του διαλογισμού, παρόμοια με τις κινηματογραφικές ταινίες, υποστηρίζουν ότι έρχονται σε επαφή με αυτή ταυτίζοντας τους εαυτούς τους με τους «Ιππότες Τζεντάι» (Davidsen, 2011, σ. 24). Στην ταινία «A New Hope», ο Obi Wan Kenobi, ως Ben πλέον, εξηγεί στον νεαρό Luke Skywalker, ότι «η Δύναμη είναι αυτό που δίνει σε έναν Τζεντάι τη δύναμή

³⁹ Η συνέντευξη μπορεί να βρεθεί αναλυτικά στην ιστοσελίδα του Bill Moyers: <https://billmoyers.com/content/mythology-of-star-wars-george-lucas/>

του. Είναι ένα ενεργειακό πεδίο που δημιουργείται από όλα τα έμβια όντα. Είναι αυτή που μας περιβάλλει και μας διαπερνά. Συνδέει τον γαλαξία μεταξύ του»⁴⁰. Η Δύναμη βρίσκεται πάνω από κάθε ον και είναι υπερβατική. Όσον αφορά το σωτηριολογικό τους περιεχόμενο, οι τζενταϊστές διαχωρίζουν τη Δύναμη σε δύο πλευρές, την Φωτεινή Πλευρά και την Σκοτεινή Πλευρά. Αυτές βέβαια δεν δείχνουν με πλήρη σαφήνεια κάποιο στόχο (Lužný, 2021, σσ. 1168, 1170). Η λατρεία της Δύναμης ως το «υπέρτατο ον» στην τζενταϊστική θρησκεία, φαίνεται ότι κάνει πλήρη διαχωρισμό των μελών του κινήματος από τις ταινίες και τον δημιουργό τους. Βέβαια, ο διαχωρισμός αυτός ίσως οφείλεται και στα πνευματικά δικαιώματα της LucasFilms (Cheung, 2019, σ. 361). Ωστόσο μπορούμε να πούμε ότι ως «ιερά βιβλία» και «ιερά κείμενα» του νέου αυτού θρησκευτικού κινήματος θα μπορούσαν εύκολα να θεωρηθούν οι ταινίες του George Lucas, καθώς οι ταινίες καθρεπτίζουν ακριβώς τα πιστεύω των Τζενταϊ Ιπποτών, το σκεπτικό και την δράση τους αλλά και ότι χωρίς αυτό το σενάριο, δε θα υπήρχε καμία αφορμή ύπαρξης της νέας θρησκείας. Ιστότοποι του τζενταϊσμού έχουν προσπαθήσει να συνδέσουν την προέλευση της Δύναμης με πιο γνωστές θρησκείες, σε μια προσπάθεια αξιοπιστίας ώστε να αποφευχθούν ισχυρισμοί περί ψεύτικων και φανταστικών θρησκειών (McCormick, 2012, σ. 178). Επιπρόσθετα, οι τζενταϊστές φαίνεται να εστιάζουν το ενδιαφέρον τους και στον Χριστιανισμό, τον Ινδουισμό και τον Βουδισμό και σε άλλες ακόμη θρησκείες, με τις δύο πρώτες όταν έρχονται σε συνδυασμό να αντιπροσωπεύουν αυτό που οι υποστηρικτές του κινήματος ονομάζουν Δύναμη (Force) (Davidsen, 2017, σ. 8).

Πολλοί ιστότοποι τζενταϊσμού ξεκίνησαν με υψηλές προσδοκίες που όμως δεν κατάφεραν να υλοποιηθούν. Κάποιοι από αυτούς όμως πέτυχαν τους στόχους τους και έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην εδραίωση των πεποιθήσεων και την ανάπτυξη αυτής της κοινότητας. Οι δικτυακοί τόποι του τζενταϊσμού μπορούν να κατηγοριοποιηθούν σε ιστότοπους εκμάθησης και διδασκαλίας της πρακτικής του τζενταϊσμού, ανάπτυξης και διατήρησης της κοινότητας αλλά και θεμελίωσης της φιλοσοφίας τους (McCormick, 2012, σ. 172). Επίσημες ιστοσελίδες τζενταϊσμού υπάρχουν προσβάσιμες μέχρι και σήμερα και μάλιστα εμφανίζονται πρώτες σε αναζητήσεις στο διαδίκτυο, με τις πιο γνωστές από αυτές να είναι «Ο Ναός του Κινήματος των Τζενταϊ»⁴¹, «Η Εκκλησία του Τζενταϊσμού»⁴² και «Η Εκκλησία των Τζενταϊ»⁴³ οι οποίες φαίνεται να δραστηριοποιούνται με τις δικές τους ομολογίες πίστεως, κανόνες και πρακτικές. Μάλιστα, η «Εκκλησία του Τζενταϊσμού» ισχυρίζεται στην ιστοσελίδα της ότι έχει πάνω από

⁴⁰ Όπως φαίνεται αναλυτικά στις αρχές του σεναρίου <https://imsdb.com/scripts/Star-Wars-A-New-Hope.html>

⁴¹ <https://www.templeofthejediorder.org/>

⁴² <https://www.becometheforce.com/>

⁴³ <https://www.jedichurch.org/>

500.000 συμμετέχοντες στη θρησκεία της σε όλον τον κόσμο⁴⁴. Όπως και στις ταινίες «Πόλεμος των Άστρων», διαπιστώνεται ότι όσοι είναι ενταγμένοι στο κίνημα του «τζενταϊσμού» υιοθετούν βουδιστικές πρακτικές όπως ο διαλογισμός. Ο σκηνοθέτης των ταινιών George Lucas, υιοθετεί βουδιστικά σύμβολα, αξίες και ιδέες για το τάγμα των τζεντάι, αλλά και την πνευματικότητά τους. Σε αυτές περιλαμβάνονται ο καθιστικός διαλογισμός, η ενσυνειδητότητα, η συμπόνια, η αλληλεξάρτηση και η υπέρβαση της προσκόλλησης. Έτσι, ο «Πόλεμος των Άστρων» εμφανίζει και προάγει βουδιστικά στοιχεία, χωρίς όμως η θρησκεία αυτή να συμπεριλαμβάνεται στο κινηματογραφικό σύμπαν του George Lucas (Feichtinger, 2014, σ. 28). Ενδιαφέρον δείχνει το γεγονός ότι η θρησκεία των τζεντάι αναφέρεται τρεις φορές στην πρώτη ταινία των κινηματογραφικών επιτυχιών (Bainbridge., 2017, σ. 123), στις οποίες φαίνεται να παρουσιάζεται με αρνητική χρειά⁴⁵. Ο τζενταϊσμός ως θρησκευτικό κίνημα μπορεί να ήταν αμφισβητήσιμος και οι απογραφές που έχουν γίνει μπορεί να εμφανίζονται ως μεμονωμένα γεγονότα, ωστόσο η συνεχής αποστροφή από τις παραδοσιακές θρησκείες και ο πολλαπλασιασμός των νέων θρησκευτικών κινήματων, δείχνουν να έχει δημιουργηθεί ένα περιβάλλον που ευνοεί την ανάπτυξη κι άλλων διαδικτυακών θρησκευτικών κινήματων που αργότερα έχουν απασχολήσει επιστήμονες και ερευνητές, θρησκευτικές οργανώσεις και κυβερνήσεις (McCormick, 2012, σ. 181).

Από τα παραπάνω συμπαίρνεται ότι, τα fandoms γύρω από αυτές τις θεματικές της λαϊκής κουλτούρας δεν διστάζουν να δημιουργούν νέες μορφές θρησκευτικότητας πέρα από αυτές που αναφέρθηκαν σε προηγούμενα κεφάλαια, έχοντας πλέον προχωρήσει σε νέα και εναλλακτικά μονοπάτια θρησκευτικότητας. Όπως αναφέρει ο Henry Jenkins (1992, σ. 27) αυτού του είδους οι κοινότητες αποτελούν «ένα πολιτιστικό είδος μέσω του οποίου οι αναγνώστες κατακερματίζουν τα κείμενα και συναρμολογούν τα σπασμένα θραύσματα σύμφωνα με τα δικά τους σχέδια», εννώντας έτσι τα σημερινά fandoms. Με άλλα λόγια οι οπαδοί της λαϊκής κουλτούρας την χρησιμοποιούν ως πηγή δικής τους έμπνευσης. Η διαδικασία αυτή φαίνεται σε τρία επίπεδα, με το πρώτο και βασικό επίπεδο, τη συνδημιουργία «λαϊκού νοήματος» που έχει ως σκοπό να δώσει λύσεις σε διάφορες καταστάσεις και να δημιουργήσει σχέσεις και προσδοκίες στη ζωή του κάθε μέλους. Το δεύτερο επίπεδο επιτυγχάνεται όταν οι οπαδοί σχηματίζουν εναλλακτικές κοινότητες, οργανώνουν συλλογικές

⁴⁴ Ο αριθμός αυτός μπορεί να βρεθεί στο τέλος της ιστοσελίδας όπου γίνεται αναφορά και στο βιβλίο του ιδρυτή της νέας θρησκείας.

⁴⁵ Συγκεκριμένα, αποκαλείται «αρχαία θρησκεία», «θρησκεία που δεν έχει νόημα» και «εξαφανισμένη θρησκεία» από τους χαρακτήρες Motti, Han Solo και Darth Vader <https://imsdb.com/scripts/Star-Wars-A-New-Hope.html>

λαϊκές πρακτικές και παράγουν πολιτιστικές εκδηλώσεις, με τελικό και τρίτο επίπεδο την δημιουργία ταυτοτήτων, κοσμοθεωριών και πνευματικοτήτων με τα μέλη τους να ισχυρίζονται ότι αυτές οι ιδέες είναι κατά κάποιο τρόπο πιο αληθινές ή γνήσιες (Davidsen, 2017, σσ. 7-8). Αν και τα κινήματα αυτά μπορεί να μην έχουν το ίδιο θεσμικό επίπεδο ή κάποιο ιστορικό βάθος σε σχέση με τις παραδοσιακές κυρίαρχες θρησκείες ή τα πιο δημοφιλή νέα θρησκευτικά κινήματα στα οποία έγινε διεξοδική αναφορά, η απλή μέθοδος χρήσης της φαντασίας σίγουρα μαγνητίζει άτομα, τα οποία μπορούν να βρουν πνευματικό ή φιλοσοφικό νόημα στη λαϊκή κουλτούρα.

Με τη διερεύνηση των παραπάνω κινήματων θρησκευτικού χαρακτήρα, συμπεραίνεται ξανά ότι κι αυτά τα θρησκευτικά κινήματα δημιουργούν το αίσθημα του ανήκειν, που τόσο έχει ανάγκη ο άνθρωπος. Τα κινήματα που βασίζονται στο διαδίκτυο φαίνονται ότι στηρίζονται στη βαθιά διάδοση και επιρροή που έχει το διαδίκτυο κι έτσι οδηγούν στον σχηματισμό κοινοτήτων-fandoms όπου ομοϊδεάτες μπορούν να «συγκεντρώνονται», ενισχύοντας έτσι την αίσθηση του ανήκειν και της κοινής ταυτότητας. Ο δανεισμός και συνδιασμός θρησκευτικών στοιχείων από τον Ταοϊσμό, Ινδουισμό, Βουδισμό (McCormick, 2012, σ. 177) αλλά και τον Χριστιανισμό (Davidsen, 2017, σ. 11) στην περίπτωση του τζενταϊσμού, αλλά και η χρήση άλλων θρησκευτικών στοιχείων από τις ήδη γνωστές θρησκείες του κόσμου και των παγανιστικών κινήματων, που παραμένουν μέχρι και σήμερα στις σύγχρονες κοινωνίες, καθιστούν τα κινήματα αυτά ως μιμήδια, μονάδες ή ιδέες που αντιγράφουν κάποια άλλη, εξαπλώνονται, πολλαπλασιάζονται και μεταδίδονται «από εγκέφαλο σε εγκέφαλο» (Dawkins, 2016, σ. 249). Μια τέτοια μονάδα ή ιδέα μπορεί να είναι για κάποιους επιστήμονες, που δεν πιστεύουν στην ύπαρξή του και η ιδέα του Θεού (Whitehouse, 2006, σ. 37). Τελικά φαίνεται ότι και η λαϊκή κουλτούρα και συγκεκριμένα η φαντασία προωθεί μια σύγχρονη πνευματικότητα, όπου τα άτομα βρίσκουν έμπνευση, νόημα και καθοδήγηση από τα θέματα και τις αφηγήσεις των φανταστικών κόσμων και αντιπροσωπεύει μια πτυχή της σύγχρονης πνευματικότητας.

B.4.4. Το φαινόμενο της λατρείας των διασημοτήτων

Σήμερα, επιπλέον, διαπιστώνεται το φαινόμενο οι σύγχρονοι διάσημοι, τραγουδιστές, ηθοποιοί και άλλα πρόσωπα της σύγχρονης λαϊκής κουλτούρας να λατρεύονται ως θεοί, ξεπερνώντας έτσι τον απλό θαυμασμό. Συγκεκριμένα, η «λατρεία των διασημοτήτων» μπορεί να θεωρηθεί ως ένα λαϊκό φαινόμενο που περιλαμβάνει έντονο θαυμασμό για διάσημες προσωπικότητες της λαϊκής κουλτούρας, συχνά σε σημείο ειδωλοποίησης. Ως διασημότητες

βεβαιώς εννοούμε τους γνωστούς ανθρώπους, που λαμβάνουν εκτεταμένη προσοχή από το κοινό και τα μέσα μαζικής ενημέρωσης (Brown & Tiggemann, 2022, σ. 1233). Σε αυτές τις περιπτώσεις παρουσιάζεται μία δυναμική της θρησκευτικής αφοσίωσης. Το φαινόμενο αυτό δείχνει την εμμονική προσκόληση των θαυμαστών-οπαδών σε μία ή περισσότερες διασημότητες, με αποτέλεσμα γι' αυτούς να γίνει επίκεντρο της ζωής τους. Είναι γνωστό και ως «λατρεία διασημοτήτων» (Maltby, Houran, & McCutcheon, 2003, σ. 25) με τους ανθρώπους να είναι πρόθυμοι να ξεπεράσουν τον εαυτό τους γι' αυτούς (Xia, Qin, & Hu, 2021, σ. 721). Ορισμένες φορές χαρακτηρίζεται και ως «λατρεία ειδώλων» (Liu, 2013, σ. 2). Έτσι, αυτό το φαινόμενο δείχνει να είναι κάτι παραπάνω από απλός θαυμασμός (Sansone & Sansone, 2014), ενώ φαίνεται να αποτελεί παγκόσμιο γεγονός με τεράστια απήχηση (Ang & Chan, 2018, σ. 140), με κοινωνικό και ψυχολογικό υπόβαθρο, και δείχνει να έχει ξεπεράσει τα όρια και να έχει αυξηθεί τα τελευταία 20 χρόνια (McCutcheon & Aruguete, 2021, σ. 71).

Η «κουλτούρα των διασημοτήτων» άρχισε να αναδύεται τον 20ο αιώνα, επηρεάζοντας βαθιά την κοινωνία. Τα τελευταία χρόνια έρευνες εστιάζουν περισσότερο σε ανθρώπους που είναι ενθουσιασμένοι με τις διασημότητες, συχνά σε σημείο εμμονής, αποκαλούμενοι «λάτρεις των διασημοτήτων» (Brooks, 2021, σ. 864), με το παραπάνω φαινόμενο να αποτελεί αιτία σημαντικών μελετών (Xia, Qin, & Hu, 2021, σ. 715). Σημαντικά μέσα προσέλκυσης της προσοχής των ανθρώπων αποτελούν σίγουρα τα έντυπα και ηλεκτρονικά μέσα ενημέρωσης και διασκέδασης (Turner G. , 2010, σ. 11). Σε αυτά οι σύγχρονες διασημότητες προβάλλονται ως εικόνες κάλλους, αθωότητας, ηρωισμού, ομορφιάς και αρρενωπότητας ή και ως προβολές του κακού (Hackley & Hackley, 2016, σ. 273). Οι διασημότητες μπορούν να ανήκουν σε πολλές διαφορετικές κατηγορίες, αλλά έρευνες δείχνουν ότι οι ηθοποιοί, οι μουσικοί ή οι αθλητές σε ποσοστά 75-80% φαίνονται περισσότερο ως άτομα που έχουν «θαυμαστές» (McCutcheon, Gillen, Browne, Murtagh, & Collisson, 2016). Όπως και στην προηγούμενη περίπτωση της φαντασίας, έτσι και εδώ, ο όρος «fan» (θαυμαστής) παίζει σημαντικό ρόλο και χρησιμοποιείται αρκετά και σε αυτή την περίπτωση (Stever, 2011, σ. 1356). Αναλυτικά, με τον όρο λατρεία εκφράζεται η αφοσίωση, δέσμευση και αγάπη προς ένα πρόσωπο στα μέσα ενημέρωσης ή τη συμμετοχή σε ένα γεγονός των μέσων ενημέρωσης, η οποία αρχίζει με την ανάπτυξη έντονων συναισθημάτων αφοσίωσης προς τη διασημότητα και χαρακτηρίζεται από έντονη αφοσίωση σε αυτή και προθυμία αξιοποίησης του προσωπικού χρόνου του, την δέσμευση των οικονομικών του πόρων και την προσωπική του ελευθερία για την επιτυχή λατρεία ενός προσώπου (Brown, 2015, σ. 276).

Σε προηγούμενες δεκαετίες έγιναν αναλύσεις όσον αφορά τη νέα αυτή εμμονή και νέα μορφή θρησκευτικότητας όπου σημειώνονται διάφορα επίπεδα λατρείας, ενώ η εστίαση ενός ατόμου σε μια διασημότητα μπορεί να χαρακτηριστεί ως συμπεριφορά με θρησκευτικά χαρακτηριστικά είτε από τις ίδιες τις διασημότητες που βιώνουν αυτή τη συμπεριφορά είτε για τον ακραίο τρόπο έκφρασης των θαυμαστών τους (Heinich, 2014, σ. 71). Για την βασική ψυχολογία τουλάχιστον, η λατρεία των διασημοτήτων μοιάζει να είναι μια ανώμαλη συμπεριφορά που παίρνει τη μορφή θρησκευτικού φανατισμού τόσο σε επίπεδα ανορθολογισμού όσο και σε δυνητική επικινδυνότητα (Lucas, 2020, σ. 290). Τα χαμηλά επίπεδα λατρείας έχουν ψυχαγωγική-κοινωνική αξία και περιλαμβάνουν συμπεριφορές όπως συζητήσεις γύρω από μια αγαπημένη προσωπικότητα και γνώση της καθημερινότητά της. Η πιο ακραία έκφραση της «λατρείας των διασημοτήτων» χαρακτηρίζεται ως οριακή-παθολογική, όπως αποδεικνύεται από συμπεριφορές θαυμαστών που δηλώνουν ότι θα αποκτούσαν στην κατοχή τους προσωπικά αντικείμενα της αγαπημένης τους διασημότητας ή θα παρανομούσαν για χάρη της. Αυτές οι περιπτώσεις δείχνουν ξεκάθαρα τις κοινωνικές και παθολογικές στάσεις και συμπεριφορές ενός ατόμου που λατρεύει μια διασημότητα (Maltby, και συν., 2004, σ. 412). Τέλος, η επιστημονική κοινότητα έχει βοηθήσει με σχετικές έρευνες (Green, Griffith, Aruguete, Edman, & McCutcheon, 2014, σ. 33; McCutcheon, Lange, & Houran, 2002; Sansone & Sansone, 2014) το φαινόμενο της λατρείας των διασημοτήτων χρησιμοποιώντας το «Celebrity Worship Scale (CWS)» το οποίο αποτελείται από τρεις υποκλίμακες λατρείας των διασημοτήτων, οι οποίες εξελίσσονται σε χαμηλή ένταση (ψυχαγωγία-κοινωνική), μέτρια (έντονη-προσωπική) και τέλος υψηλή (παθολογική) (McCutcheon, Lange, & Houran, 2002) δείχνοντας έτσι τα ποσοστά λατρείας ανά περίπτωση. Στη παρούσα διπλωματική εργασία, οι περιπτώσεις στις οποίες θα γίνει αναφορά σε επόμενες παραγράφους κρίνεται ως υψηλή (παθολογική).

Σύμφωνα με πιο πρόσφατες έρευνες, η συναισθηματική προσκόλληση σε διασημότητες είναι κάτι σύνηθες, είτε αυτά τα πρόσωπα είναι υπαρκτά είτε φανταστικοί χαρακτήρες (Brown, 2015, σ. 259; Stever, 2017, σ. 100). Η εξέλιξη της τεχνολογίας και η επιρροή της παγκοσμίως τα τελευταία 50 χρόνια έχει καταστήσει τόσο πραγματικούς ανθρώπους όσο και φανταστικούς χαρακτήρες, ισχυρούς παράγοντες κοινωνικής αλλαγής (Brown, 2015, σ. 259), πόσο μάλλον όταν τα τελευταία χρόνια τα κοινωνικά δίκτυα και τα μέσα μαζικής ενημέρωσης προωθούν τις διασημότητες ως κοινωνικά πρότυπα (Brooks, 2021, σ. 865; Xia, Qin, & Hu, 2021, σ. 715). Αυτό σίγουρα έχει ως αποτέλεσμα η «κουλτούρα των διασημοτήτων» να έχει εισχωρήσει ακόμα περισσότερο και στην πολιτική, τον αθλητισμό και τις επιχειρήσεις (Turner, 2010, σ.

12). Εδώ πρέπει να διευκρινιστεί ξανά ότι ο απλός fan (θαυμαστής) έχει τεράστια διαφορά από κάποιον ο οποίος χαρακτηρίζεται ως «λάτρης διασημοτήτων» (Stever, 2011, σσ. 1365-1367). Η λατρεία των διασημοτήτων φαίνεται να είναι το άλλο άκρο, το οποίο αγγίζει ψυχοπαθολογικά όρια (Sansone & Sansone, 2014, σ. 40).

Ένας από τους πιο προφανείς χώρους διασημοτήτων είναι αυτός της μουσικής. Η μουσική αποτελεί ίσως το μεγαλύτερο μέσω ψυχαγωγίας σήμερα, καθώς βρίσκεται σε οποιαδήποτε φάση της ζωής του ανθρώπου. Οι μελέτες της σχέσης μεταξύ θρησκείας και μουσικής που εμπίπτουν στην περιοχή της «λαϊκής κουλτούρας ως θρησκεία» υποστήριξαν ότι σε διαφορετικές δημοφιλείς μουσικές επιλογές και οι γύρω τους πολιτισμοί, υποκουλτούρες ή σκηνές έχουν καταλήξει οι ίδιες να αποτελούν «θρησκείες» ή υποκατάστατα θρησκειών (Moberg, 2012, σ. 115). Βασικός παράγοντας σίγουρα αποτελεί η αυξανόμενη εμμονή στα κοινωνικά δίκτυα που εστιάζουν στις διασημότητες ενώ οι άνθρωποι κατακλύζονται συνεχώς από εικόνες φήμης και διασημότητας (Southard & Zeigler-Hill, 2016; Ang & Chan, 2018, σ. 139). Οι τραγουδιστές της ποπ μουσικής συνήθως αναφέρονται ως πρότυπα ή είδωλα. Αυτή η «θρησκευτική κατάσταση» φαίνεται συνηθισμένη μεταξύ των μουσικών και των θαυμαστών τους και αποτελεί μέρος της λατρείας οποιασδήποτε διασημότητας του χώρου. (Ward, 2017, σ. 315). Έτσι, οι κουλτούρες γύρω από τη μουσική αποτελούν μια κοινή μορφή λαϊκής ή σιωπηρής θρησκείας. Ορισμένες μελέτες πάνω σε αυτή την περίπτωση προτιμούν τον όρο «σέκτες» παρά τον «όρο νέα μορφή θρησκευτικότητας». Αυτό διότι, συνήθως σε αυτούς τους χώρους, η λατρεία επικεντρώνεται γύρω από μια συγκεκριμένη μορφή ή σε μια ομάδα μορφών που αντιμετωπίζονται ως ιδιαίτερες ή περισσότερο σημαντικές από οποιονδήποτε άλλον φηγούρες και συχνά θεοποιούνται. Επίσης, αναγνωρίζονται ως ανώτερα όντα από τους υπόλοιπους ανθρώπου με μαγικές ικανότητες που κατέχουν. Τέλος, με τον θάνατό τους, οι καλλιτέχνες της μουσικής βιομηχανίας εξιδανικεύονται από τους θαυμαστές τους και η ιδιότητά τους συχνά περιγράφεται ως θρυλική και υπεράνθρωπη (Till, 2010, σ. 7). Παρατηρώντας σύγχρονες περιπτώσεις λατρείας διασημοτήτων αναδεικνύεται το φαινόμενο της «μπιμπερομάνιας» με θαυμαστές του γνωστού μουσικού Justin Bieber, γνωστοί και ως «beliebers» όρος που έχει υιοθετηθεί για να περιγράψει την αφοσίωσή τους στον Καναδό τραγουδιστή. Ένας «Belieber» είναι κάποιος που «πιστεύει στον Τζάστιν, ένας «Bieberholic» κάποιος που είναι εθισμένος στο «Bieb» (Ward, 2017, σσ. 313-314). Παλαιότερη μελέτη με την μέθοδο της τριγωνοποίησης δείχνει ότι οι θαυμαστές του Cliff Richard εξαρτώνται από τη μουσική του, έχοντας την ως παρηγοριά στην καθημερινή ρουτίνα, καθώς και ανάγκη παρακολούθησης ζωντανών συναυλιών του κ.ά. Έτσι,

η ερευνήτρια αναφέρει ότι διαμορφώνονται τρία στάδια στους θαυμαστές. Το πρώτο είναι το στάδιο της «ειδικής τελετής», όπου οι θαυμαστές παρακολουθούν το είδωλο τους ή επιδιώκουν κάποια προσωπική γνωριμία μαζί του. Το δεύτερο στάδιο της «τελετουργικής αλληλεπίδρασης», όπου η διασημότητα δεν είναι απαραίτητο να είναι παρόν/ούσα, αλλά δημιουργούνται διάφοροι σύλλογοι θαυμαστών, γνωστά και ως «fan clubs». Και τέλος το στάδιο της «ατομικής λατρείας», όπου δεν υπάρχουν άλλα άτομα ή το πρόσωπο που λατρεύεται παρόντα (Lobert, 2012, σσ. 129-131). Σε άλλες περιπτώσεις, ο γνωστός σταρ της εποχής Prince, κατάφερε να υιοθετήσει τεχνικές που παραπέμπουν σε θρησκευτικά περιβάλλοντα με τον ίδιο να δημιουργεί ένα τύπου νέο θρησκευτικό κίνημα, με τον εαυτό του ως κεντρικό συγγραφέα, κείμενο και ερμηνευτή (Till, 2010), ως αποτέλεσμα μάλιστα του marketing. Ίσως το ίδιο να πέτυχε και η πασίγνωστη περσόνα της ποπ μουσικής Madonna, που για εκατομμύρια νέους είχε γίνει σαν «θρησκεία» και ζούσαν, ντύνονταν και συμπεριφέρονταν σύμφωνα με τους άγραφους κανόνες της (Τσιάκκας, 2002, σ. 911). Ακόμα και το fandom γύρω από τον τραγουδιστή – ηθοποιό Ted Neeley συσπειρώνεται γύρω του και τον ταυτίζει με τον Ιησού Χριστό, εξαιτίας της ερμηνείας του στο δημοφιλές «Jesus Christ Superstar». Η πρόσφατη έρευνα για την περίπτωσή καταλήγει στο ότι υπάρχουν κάποια ίχνη λατρείας διασημότητας, όπου ο Neeley κατανοήθηκε περισσότερο ως θρησκευτική φιγούρα με διάφορες ιδιότητες όπως την ιδιότητα να ευλογεί, να θεραπεύει και να φέρνει τους ανθρώπους σε επαφή με μια πνευματική πραγματικότητα με θεϊκές ικανότητες που όντως πιστευόταν ότι παραπέμπουν στον Ιησού Χριστό. Αυτό και μόνο βέβαια μαρτυρεί ότι το φαινόμενο της «λατρείας των διασημοτήτων» είναι ξεκάθαρο και σε αυτή την περίπτωση (Roeland & IJzerman, 2019). Ακόμη και στην σκηνή της metal μουσικής, γίνονται αντιληπτά τα θρησκευτικά θέματα και οι συμβολισμοί στους στίχους, τις εικόνες και την αισθητική της έχοντας ως αποτέλεσμα αυτή να θεωρείται από μερικούς ερευνητές θρησκεία για τους αφοσιωμένους οπαδούς της (Moberg, 2012, σ. 117).

Βεβαίως, όλες αυτές οι εκφράσεις ακραίου θαυμασμού παραπέμπουν σε ένα άλλο είδος θρησκευτικότητας, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω. Προχωρώντας λοιπόν, ξεδιπλώνονται κάποια λειτουργικά χαρακτηριστικά που δείχνουν τη θρησκευτικότητα όσον αφορά τη «λατρεία των διασημοτήτων». Το πρώτο σε αυτές τις περιπτώσεις είναι η «ιεροποίηση των διασημοτήτων», που βρίσκεται στο επίκεντρο των συμπεριφορών των θαυμαστών μαζί με τον χαρισματικό χαρακτήρα που εκπέμπουν οι περισσότερες διασημότητες. Η δημιουργία της «κοινότητας» υλοποιείται μέσω των λεσχών – fan clubs που δημιουργούν οι οπαδοί και τις συγκεντρώσεις για μια συναυλία ή μια τελετή. Αυτό το χαρακτηριστικό διαπιστώνεται και στις

υπόλοιπες μορφές θρησκευτικότητας, κυρίως σε αυτές που συνδέονται με τα fandoms. Ως επόμενο έρχεται το χαρακτηριστικό της λατρείας, που σύμφωνα με αυτό οι θαυμαστές ή προσκυνητές σε αυτή την περίπτωση, επιδεικνύουν την προσήλωση τους με διάφορες κινήσεις, όπως αναφέρθηκε. Συνοδεία των δυο τελευταίων χαρακτηριστικών είναι το χαρακτηριστικό της εικονοποίησης, χαρακτηριστικό που υπάρχει σε αρκετές θρησκείες του κόσμου. Ως είδωλα και πρότυπα της ζωής μερικών ανθρώπων λατρεύεται η εικόνα τους, αλλά και η ηθική που προβάλλει, που συνήθως παρουσιάζει στοιχεία βοήθειας, υποστήριξης και παρηγοριάς για τους θαυμαστές – προσκυνητές. Το τελετουργικό χαρακτηριστικό, που υφίσταται σε συγκεκριμένες περιπτώσεις, καθώς και το θυσιαστικό, το οποίο φαίνεται ως ακραία περίπτωση όταν ένας θαυμαστής αφιερώνει όλους τους πόρους, τον χρόνο και την ενέργειά του σε προσκυνήματα ή στην αγορά αντικειμένων που σχετίζονται με το είδωλό του/της είναι ακόμα κάποια από τα χαρακτηρίστηκα της «λατρείας των διασημοτήτων» (Heinich, 2014, σσ. 78-80).

Οι συμπεριφορές και οι επιθυμίες των ακραίων θαυμαστών να προβάλουν την αγαπημένη τους διασημότητα με τους παραπάνω τρόπους, μπορεί ορισμένες φορές να αντανakλά κάποιο πνευματικό ναρκισσισμό που υπάρχει σε ένα βαθμό στις μονοθεϊστικές θρησκευτικές παραδόσεις, όσο αφορά την ατομική σωτηρία μέσω της κοινωνίας με τον Θεό (Hackley & Hackley, 2016, σ. 271). Έννοιες που αναφέρονται σε θρησκευτικούς όρους όπως «είδωλα» ή «εικόνες» έχουν χρησιμοποιηθεί σε μεγάλη ένταση σε προηγούμενες έρευνες όσον αφορά τις διασημότητες (Alexander, 2010; Hackley & Hackley, 2016). Η θεοποίηση και η λατρεία των διασημοτήτων, σύμφωνα με τους Roeland και Ijerman (2019, σ. 75), φέρει ως αποτέλεσμα την ειδωλολατρία όπου η «λατρεία των διασημοτήτων» φαίνεται να έχει όντως την υπόσταση μιας νέας μορφής θρησκείας ή θρησκευτικότητας που έχει αποσπαστεί από τη χριστιανική σκοπιά, από τη λατρεία του Ενός αληθινού Θεού και εστιάζει στους ανθρώπους. Συνεπώς αφηφάται η Πρώτη και Δεύτερη Εντολή, «εγώ ειμί ο Κύριος ο Θεός σου, ουκ έσονται σοι θεοί έτεροι πλην εμού» καθώς και «ου ποιήσεις σε αυτό είδωλον, ουδέ παντός ομοίωμα όσα εν τω ουρανών άνω και όσα εν τη γη κάτω και όσα εν τοις ύδασιν υπό κάτω της γης»⁴⁶. Για να φτάσουν, βέβαια, οι σύγχρονες διασημότητες στο σημείο να χαρακτηρίζονται ως «είδωλα» και να υπάρχει έτσι το παραπάνω φαινόμενο, πρέπει να επιτύχουν ένα επίπεδο φήμης στο οποίο να τους προσδίδονται θρησκευτικές ιδιότητες που μπορούν να βρεθούν και σε άλλες θρησκευτικές φιγούρες της ιστορίας (Till, 2010, σ. 70). Στην κοινωνικο-γνωστική θεωρία του Albert Bandura, η τάση αυτή, η ειδωλοποίηση των διασημοτήτων σχετίζεται με την προθυμία των ανθρώπων να μιμηθούν το αγαπημένο τους είδωλο (Bandura, 1986, σ. 47). Όλοι όσοι

⁴⁶ Έξοδος Κ', 1-18

λατρεύουν κάποια διασημότητα, συνήθως μιμούνται τη συμπεριφορά της και τη θεωρούν πετυχημένη (Liu, 2013, σ. 3). Βέβαια, στους νέους ανθρώπους, που βρίσκονται σε σύγχυση ρόλων οικοδομώντας την ταυτότητά τους αναπτύσσεται μια σημαντική ανάγκη για εμπιστοσύνη στον εαυτό του ατόμου και στους άλλους. Τότε ο/η νεαρός/ή έφηβος/η, αναζητά με μεγαλύτερη θέρμη ανθρώπους και ιδέες για να πιστέψει και αυτά τα προβεβλημένα είδωλα καλύπτουν λόγω διασημότητας την ανάγκη για αξιοπιστία (Erikson, 1968, σσ. 128-129). Οι διασημότητες προβάλλονται ως πρότυπα για την εξερεύνηση της ταυτότητας μέσω του τρόπου ζωής τους και την προβολή χαρακτηριστικών της ταυτότητας τους με τα οποία οι νέοι ταυτοποιούνται και προσδιορίζουν την προσωπική τους ταυτότητα.

B.4.5. Η λατρεία των διασημοτήτων ως φαινόμενο φανατισμού

Δίχως αμφιβολία λοιπόν, το φαινόμενο της «λατρείας των διασημοτήτων» αποτελεί μορφή σύγχρονης θρησκευτικότητας που πολλές φορές μπορεί να μην είναι διακριτή όπως άλλες. Η «λατρεία των διασημοτήτων», όμως, παρουσιάζει χαρακτηριστικά θρησκευτικής αφοσίωσης κι ας είναι προϊόν της σύγχρονης κουλτούρας των μέσων ενημέρωσης και της βιομηχανίας του θεάματος.

Οι παραπάνω περιπτώσεις της ύπαρξης «φανταστικών θρησκειών», επινοημένων ή και επηρεασμένων από τις υπάρχουσες θρησκείες, αλλά και οι περιπτώσεις τις «λατρείας των διασημοτήτων» αποτελούν σύγχρονα θέματα προς έρευνα όσο αφορά τις νεότερες γενιές αλλά και τις μεγαλύτερες. Οι περιπτώσεις δημιουργίας νέων θρησκειών ή μεθοδικής λατρείας «κοινών θνητών» σίγουρα κρύβει και κάποιον φανατισμό. Άλλωστε όπως παρουσιάστηκε, πολλά κινήματα που στηρίζονται στην φαντασία αλλά και οι περιπτώσεις που σύγχρονοι και πιο παλιοί τραγουδιστές λατρεύονται ως σύγχρονοι θεοί, αποτελούν σίγουρα περιπτώσεις ακραίου φανατισμού. Άλλωστε ο φανατισμός είναι μια ισχυρή και παράλογη δέσμευση πεποιθήσεων κάποιου ατόμου και μια δυσανεξία σε διαφορετικές από αυτόν/ην απόψεις (Ramsey, 2013). Περιπτώσεις φανατισμού δεν λείπουν από τα σύγχρονα ειδησεογραφικά κανάλια και ιστοσελίδες, όπου καταγράφονται περιστατικά ακραίων θαυμαστών να καταπατούνται σε συναυλιακούς χώρους, να συμμετέχουν σε συναυλίες υπό ακραίες καιρικές συνθήκες ή σε γεμάτα γήπεδα και εξέδρες. Η «λατρεία των διασημοτήτων», αν και αποτελεί μια άλλη μορφή σύγχρονης θρησκευτικότητας, δεν αναγνωρίζεται επίσημα ως θρησκεία από τις έρευνες των ψυχολόγων, όπως οι νέες μορφές θρησκευτικότητας που αναφέρθηκαν παραπάνω. Αντίθετα, το φαινόμενο θεωρείται μάλλον μια ψυχολογική πάθηση που θα πρέπει

να απασχολήσει κυρίως τους ψυχοθεραπευτές (McCutcheon & Aruguete, 2021, σ. 73), παρά το γεγονός ότι παρουσιάζει χαρακτηριστικά θρησκευτικής αφοσίωσης.

B.4.6. Ο αθλητισμός ως φαινόμενο φανατισμού και νέα μορφή θρησκευτικότητας

Παρόμοιες καταστάσεις παρατηρούνται και στον χώρο του αθλητισμού. Ο αθλητισμός είναι και αυτός ένας από τους σημαντικούς θεσμούς που συνθέτουν το κοινωνικό τοπίο της ζωής πολλών ανθρώπων (Lee, 2004, σ. 26), ενώ και αυτός αποτελεί μια από τις σύγχρονες πτυχές δραστηριότητας του σημερινού ανθρώπου (Alpert, 2015, σ. 3). Ο αθλητισμός αντανakλά ορισμένες θρησκευτικές αρχές, όπως την ανάπτυξη του χαρακτήρα, τη σκληρή δουλειά και επιμονή και προωθεί και θεμελιώνει αυτές τις ιδιότητες και συμπεριφορές (Bryant & McElroy, 1997, σ. 55). Στην Αμερική ο αθλητισμός έχει ονομαστεί στο παρελθόν αστική θρησκεία (Novak, 1976, σσ. 18-34), λαϊκή θρησκεία (Mathisen, 1992, σσ. 18, 21-24) και πολιτισμική θρησκεία (Albanese, 2013), παρόλο που τα αθλήματα δεν εκδηλώνουν τόσα χαρακτηριστικά που συνδέονται με τη θρησκεία.

Σίγουρα, οι φίλαθλοι παρουσιάζουν ένα είδος αφοσίωσης που συχνά περιγράφεται και ως θρησκευτική αφοσίωση ή πάθος. Το μεγάλο πάθος ωστόσο μπορεί να οδηγήσει και στον καταστροφικό φανατισμό (Chung, Farrelly, Beverland, & Karpen, 2017). Ως καταστροφικός φανατισμός θεωρείται ο χουλιγκανισμός (Chung, Farrelly, Beverland, & Karpen, 2017; Brimson, 2000) ένα φαινόμενο που είναι γνωστό σε κάθε άθλημα σε όλο τον κόσμο (Spaaij, 2014, σ. 147; Sefiha, 2012, σ. 949). Ο όρος συνήθως συναντάται περισσότερο στο ποδόσφαιρο παρά σε άλλα αθλήματα καθώς σε αυτό παρατηρούνται τα περισσότερα περιστατικά φανατικών εκδηλώσεων (Spaaij, 2008; Spaaij, 2014; Campbell, 2023; Frosdick & Newton, 2006). Ο χουλιγκανισμός είναι άμεσα συνδεδεμένος με τον ακραίο αθλητικό φανατισμό και εκφράζεται κυρίως με τη χρήση λεκτικής είτε σωματικής βίας (Dunning, 2000) συμπεριλαμβανομένων διαδηλώσεων και βανδαλισμών (Chung, Farrelly, Beverland, & Karpen, 2017, σ. 17) τόσο σε αθλητικό όσο και σε μη αθλητικό χώρο (Taylor, 2011, σ. 1752; Spaaij, 2008). Συγκεκριμένα, ο χουλιγκανισμός φαίνεται να αποτελεί πρόβλημα από τη δεκαετία του 1960, με τα περιστατικά να αυξάνονται από το 1970 και μετά (Campbell, 2023, σ. 84; Frosdick & Newton, 2006; Taylor, 2011). Σύμφωνα με τον Spaaij (2008) με εξαετή έρευνα για το φαινόμενο του χουλιγκανισμού, οι χούλιγκαν παρουσιάζουν έξι βασικά χαρακτηριστικά. 1) επιδιώκουν τον έντονο ενθουσιασμό και έντονη διασκέδαση μέσα από τη συμμετοχή τους σε βίαια επεισόδια, τα οποία αυξάνουν τη συναισθηματική τους διέγερση πέρα από την απλή παρακολούθηση ενός αγώνα, 2) συχνά υποτιμούν τους αντιπάλους τους για να

ενισχύσουν τη δική τους αίσθηση ανδρισμού έτσι ώστε να μπορούν να επιβληθούν στους αντιπάλους τους ευκολότερα, 3) οριοθετούν περιοχές δράσης, δηλαδή υπερασπίζονται την «έδρα» της ομάδας που υποστηρίζουν ή εισβάλουν σε αντίπαλες «έδρες» συμπεριλαμβανομένων γηπέδων, περιοχών ή γειτονιών, 4) αποκτούν φήμη τόσο σε προσωπικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο, μέσω της συμμετοχής τους σε χουλιγκανιστικά επεισόδια τα οποία ενισχύουν την φήμη της ομάδας ή του ατόμου σε αντίπαλους χούλιγκαν, 5) δημιουργούν έντονο αίσθημα ανήκειν και αλληλεγγύης μέσα από τις κοινές τους δράσεις και αντιλήψεις. Η βίαιη αντιπαράθεση είναι το αποκορύφωμα της ύπαρξης του χούλιγκαν και ζωτικής σημασίας για την οικοδόμηση της συλλογικής και ατομικής φήμης. Ωστόσο, δεν είναι η μόνη πηγή νοήματος και ταυτότητας στον χουλιγκανισμό. 6) επιδεικνύουν επιθυμία για κυριαρχία και αυτονομία, προβάλλοντας την εικόνα τους ως κυρίαρχων και ανεξάρτητων ατόμων, συχνά μέσα από πορείες, συνθήματα και γκράφιτι, με στόχο την εδραίωση της κυριαρχίας τους. Τα παραπάνω περιστατικά συνήθως ταυτίζουν τους οργανωμένους χούλιγκαν ως αυτόνομες «παραστρατιωτικές οργανώσεις» (Spraaij, 2008, σσ. 375-388). Ως ένα φαινόμενο ακραίου φανατισμού που συνδέεται με εξτρεμισμό, ο χουλιγκανισμός μπορεί να χαρακτηριστεί ως ένα δυσλειτουργικό επίπεδο φανατισμού (Thorne, 2011) το οποίο παρουσιάζει αντικοινωνικά, βίαια και υστερικά χαρακτηριστικά. Σύμφωνα με πρόσφατη έρευνα (Fanti, Phylactou, & Georgiou, 2019) ο χουλιγκανισμός δεν συνδέεται με κάποια ψυχοπάθεια, αλλά διακατέχεται από «ψυχρότητα και αναισθησία».

Ο αθλητικός φανατισμός ωστόσο εκφράζεται και διαφορετικά. Οι φανατικοί φίλαθλοι εκφράζουν τη θέρμη τους όχι μόνο με θρησκευτικές τελετουργίες ικεσίας για επιτυχία της αγαπημένης τους ομάδας, αλλά και με αρνητικές εκφράσεις και προσευχές για την καταστροφή και αποτυχία των αντιπάλων τους. Δεν λείπουν περιπτώσεις θανατικών απειλών και δολοφονιών από ορισμένες ομάδες φανατικών, μεγάλα στοιχηματικά χρηματικά ποσά για αγαπημένες ομάδες, εγκατάλειψη καθημερινών υποχρεώσεων και αναγκών κ.ά προκειμένου να κάνουν ένα «προσκύνημα» σε ένα σημαντικό παιχνίδι, ακόμα και μεταμφιέσεις που συχνά φορούν προκειμένου να αποκτήσουν πλήρη ταύτιση με την αγαπημένη τους ομάδα ή τη μασκώτ της (Price, 2017, σ. 302). Τεράστιες μορφές του αθλητισμού γίνονται αγιασμένες μορφές, αντικείμενο αγιογραφικών βιογραφιών και απαθανατίζονται ως αγάλματα σε αίθουσες δόξας. Άλλοι αθλητές «αμαρτάνουν» μέσω της παραβίασης των αθλητικών κανόνων ή της κακής τους συμπεριφοράς και μετατρέπονται ως παραδείγματα. Ο αθλητισμός παρέχει χώρο για την έκφραση μιας σειράς πληθώρας συναισθημάτων, όπως δέους, ευγνωμοσύνης, αφοσίωσης, χαράς, λύπης, θλίψης και απώλειας. Ο αθλητικός εξοπλισμός, οι στολές και τα

υπόλοιπα αθλητικά αντικείμενα θεωρούνται ιερά αντικείμενα, τα οποία συλλέγονται και λατρεύονται (Alpert, 2015, σσ. 11-13).

Ενώ ο αθλητισμός και η θρησκεία εξυπηρετούν διαφορετικούς σκοπούς και έχουν διακριτά χαρακτηριστικά συχνά φαίνονται οι παθιασμένες και τελετουργικές πτυχές του αθλητικού οπαδισμού. Το πάθος και η αφοσίωση των φιλάθλων μπορεί να συγκριθεί με τη θέρμη που παρατηρείται σε θρησκευτικά περιβάλλοντα. Επιπλέον, και σε αυτή την περίπτωση μπορούμε να παρατηρήσουμε αίσθηση του ανήκειν μεταξύ των υποστηρικτών μιας συγκεκριμένης ομάδας, παρόμοια με την αίσθηση κοινότητας εντός των θρησκευτικών κοινοτήτων. Τέλος, αν και ο αθλητισμός δεν εκπέμπει το ίδιο φιλοσοφικό ή πνευματικό βάθος με τη θρησκεία, υπογραμμίζει τον σημαντικό ρόλο που διαδραματίζει στον πολιτισμό, προσφέροντας μια πηγή νοήματος, κοινότητας και κοινής ταυτότητας για πολλούς ανθρώπους.

B.5. Το Αρχέτυπο του Ήρωα

Υπάρχουν πολλοί τρόποι που ο άνθρωπος φαντάζεται την πορεία της ζωής του. Αυτό φαίνεται από την καθημερινότητα του, ακόμα και από τους μύθους, τη φαντασία ή τα πρότυπα του, που στο τέλος τον καθορίζουν. Μια από τις ανάγκες του είναι να ξεκινήσει ένα ταξίδι ή μια αναζήτηση, στην οποία θα αντιμετωπίσει και θα ξεπεράσει μια σειρά από προκλήσεις και τελικά θα επιτύχει έναν σημαντικό στόχο στη ζωή του. Ενώ η θρησκεία μπορεί σίγουρα να διαδραματίσει ρόλο στην κατανόηση αυτού του ταξιδιού, παρέχοντας ηθική καθοδήγηση ή μια αίσθηση σκοπού, το αρχέτυπο ενός ήρωα μπορεί να θεωρηθεί ως ένα μοτίβο προσωπικής ανάπτυξης και εξέλιξης. Υπό αυτή την έννοια, τα άτομα μπορούν να βρουν έμπνευση και καθοδήγηση στο «ταξίδι της ζωής» αντλώντας από αρχετυπικές αφηγήσεις ηρώων, είτε από θρησκευτικές ιστορίες, είτε από τη μυθολογία, είτε από πολιτιστικές παραδόσεις. Παρόμοιες καταστάσεις υπάρχουν και στις νέες μορφές θρησκευτικότητας, είτε αυτό λέγεται νέο κίνημα θρησκευτικότητας, είτε λατρεία των διασημοτήτων, είτε γενικά φανατισμός.

B.5.1. Η έννοια του αρχέτυπου

Ένα αρχέτυπο, είναι ένα επαναλαμβανόμενο μοτίβο χαρακτήρα, σύμβολο ή κατάσταση που συναντάται στη μυθολογία, τη θρησκεία και τις ιστορίες όλων των πολιτισμών (Taheri & Jalaly, 2013). Ωστόσο, για κάποιους η έννοια του αρχέτυπου παραμένει αμφιλεγόμενη ως ένα επαναλαμβανόμενο μοτίβο, καθώς η ύπαρξη επαναλαμβανόμενων μοτίβων δεν αποδεικνύει ότι υπάρχουν αρχέτυπα. Έτσι, η πρόκληση για τη σύγχρονη θεωρία των αρχετύπων δεν είναι απλώς να αποδείξει ότι υπάρχουν επαναλαμβανόμενα μοτίβα, αφού αυτό δεν αμφισβητείται,

αλλά να αποδείξει ότι υπάρχουν αρχέτυπα που προκαλούν επαναλαμβανόμενα μοτίβα (Goodwyn, 2013, σ. 387). Η ιδέα του αρχέτυπου αποτελεί αρχαία έννοια, που μπορεί να χρονολογείται και πριν την εποχή του Πλάτωνα. Ο ίδιος ο Jung αναφέρει ότι τα αρχέτυπα αποτελούν ενεργές ή ζωντανές διαθέσεις, ιδέες με την πλατωνική έννοια, που προκαλούν και επηρεάζουν συνεχώς τις σκέψεις, τα συναισθήματα και τις πράξεις του ανθρώπου (Jung, 1977). Υπάρχουν καθολικά στον ψυχισμό και προετοιμάζουν τα άτομα ψυχολογικά για να αντιμετωπίσουν εμπειρίες ζωής που είναι καθολικά κοινές (Walters, 1994, σ. 291). Είναι ασυνείδητες ψυχικές παρορμήσεις που είναι απρόσωπες και έμφυτες παρουσιάζοντας και κινητοποιώντας σκέψεις, συναισθήματα και συμπεριφορές πολύ πριν αναπτυχθεί οποιαδήποτε συνείδηση (Chang, και συν., 2015, σ. 158). Άλλοι ερευνητές αναφέρονται στα αρχέτυπα ως μια καθολική γνώση που έχει τις ρίζες της στο ασυνείδητό (Chang, και συν., 2013, σ. 101).

Για το Πλάτωνα, οι «ιδέες» ήταν νοητικές μορφές που προέρχονταν από το μυαλό των θεών πριν από την έναρξη της ανθρώπινης ζωής, και κατά συνέπεια ήταν υπερκείμενα του αντικειμενικού κόσμου των φαινομένων (Stevens, 2006, σ. 79). Ο Jung πήρε τον όρο του αρχέτυπου από το *Corpus Hermeticum*, μια αρχαία συλλογή έργων αφιερωμένο στον Τρισμέγιστο Ερμή ο οποίος θεωρούνταν εφευρέτης της αιγυπτιακής φιλοσοφίας, των τεχνών και των επιστημών, και ως εκ τούτου η υποτιθέμενη πηγή της φιλοσοφίας του Πυθαγόρα και του Πλάτωνα. Ο Τρισμέγιστος Ερμής ήταν ένας συνδυασμός του Ελληνικού θεού Ερμή και του Αιγυπτιακού Θωθ (Bull, 2018). Σε αυτή τη συλλογή ο Θεός (Τρισμέγιστος Ερμής) είναι το «αρχέτυπον φως», το πρωτότυπο φως όλων των φώτων, δηλαδή υπεράνω του ίδιου του φυσικού φωτός (Jung, 1977). Στον Διονύσιο τον Αεροπαγίτη, το Καλό και το Αγαθό είναι το Αρχέτυπο όλων και το Αγαθό υμνείται με το όνομα του φωτός, διότι η εικόνα του αποκαλύπτεται από το Αρχέτυπο ⁴⁷. Το Καλό και το Αγαθό στον Διονύσιο τον Αεροπαγίτη είναι το αρχέτυπο Αίτιο όλου του κόσμου (Purǎzǎ, 2009, σ. 122). Παρόλο που ο όρος «αρχέτυπο» δεν προήλθε από τον Jung, η έννοια που ο ίδιος του έδωσε είναι ιδιαίτερη (Stevens, 2006, σ. 81). Ο Jung αναλύει το ασυνείδητο, σημειώνοντας ότι τα περιεχόμενά του αποτελούνται κυρίως από συναισθηματικούς τόνους που σχετίζονται με την προσωπική και ιδιωτική πλευρά της ψυχικής ζωής. Τα περιεχόμενα του συλλογικού ασυνείδητου, από την άλλη πλευρά, είναι γνωστά ως αρχέτυπα (Jung, 1977). Συγκεκριμένα, το αρχέτυπο του Θεού ενθαρρύνει τους ανθρώπους να επικαλούνται υπερφυσικά ανώτερα όντα και να αντιλαμβάνονται θεϊκές ιδιότητες σε ηγέτες όπως οι βασιλιάδες, ιερείς και αυτοκράτορες (Allison & Goethals, 2015, σ. 199) ή και άλλους χαρακτήρες, λαμβάνοντας υπόψιν όσα

⁴⁷Περί Θείων Ονομάτων IV, PG 3, 697C, PG 3, 693C.

αναφέρθηκαν. Σύμφωνα με τον Jung, η πλευρά της προσωπικότητας που οι άνθρωποι δείχνουν στον κόσμο χαρακτηρίζεται ως «persona», με την οποία δεν πρέπει να ταυτίζεται πλήρως, διότι αυτή θα τον εμποδίσει να επιτύχει την εξατομίκευση (Petric, 2023).

B.5.2. Το αρχέτυπο του ήρωα

Ο ήρωας συγκεκριμένα είναι ένα από τα πιο συνηθισμένα αρχέτυπα (Hoebeke, Deprez, & Raeymaeckers, 2011). Οι ήρωες υφίστανται ως αναπόσπαστα κομμάτια της ανθρωπότητας. Παίζουν σημαντικούς ρόλους σε προσωπικό, διαπροσωπικό και πολιτισμικό επίπεδο. Για πολλούς αποτελούν ηθικά παραδείγματα που επιδεικνύουν εξαιρετικό θάρρος και ζουν ζωές με βαθιά νοήματα. Από τα πρώτα κιόλας λογοτεχνικά έργα, οι ήρωες έχουν εκθειαστεί και λατρευτεί όπως με το γνωστό «Έπος του Γκιλγκαμές» (Van Tongeren, και συν., 2018) ή τους Έλληνες ήρωες του Ομήρου όπως τον Ηρακλή και τον Αχιλλέα (Barker & Christensen, 2014) και κατέχουν πολύτιμη θέση σε πολλές κοινωνίες. Το αρχέτυπο του ήρωα εξετάζεται καλύτερα στο έργο του Joseph Campbell, “The Hero with a Thousand Faces” (1949). Ο Joseph Campbell χαρακτηρίζει τον ήρωα ως «μια ειδική εκδήλωση της ενυπάρχουσας θείας αρχής που έχει ενσαρκωθεί στον κόσμο» (Campbell, 1949, σ. 320). Συγκεκριμένα σε αυτόν μπορούμε να δούμε ότι ο ήρωας δεν είναι κάποιος στάσιμος χαρακτήρας αλλά συνεχώς οδεύει προς μια εξελικτική πορεία, η οποία τον καθιστά σωτήρα. Οι ήρωες, αποτελούν ουσιαστικό μέρος της πολιτισμικής και συλλογικής ιστορίας της κοινωνίας. Οι εικόνες τους μεταμορφώνονται με την πάροδο του χρόνου, ωστόσο το ίδιο το αρχέτυπο του ήρωα δεν αλλάζει (Meier, 2021, σ. 37). Οι ήρωες εμφανίζονται σε περιόδους πολέμου αλλά και ειρήνης. Πέραν τον λογοτεχνικών έργων, τους μύθους και τις ιστορίες ανά τους αιώνες και σε όλους τους πολιτισμούς, οι ήρωες και οι ηρωίδες συναντώνται και σε σύγχρονες ιστορίες και κινηματογραφικές ταινίες όπως παρουσιάστηκε σε προηγούμενες παραγράφους. Ο κλασικός ήρωας ήταν νεαρός, συχνά άνδρας επιρρεασμένος από τη φιγούρα του γονιού του που εν τέλει προχωράει στην ενηλικίωση. Το 1912 ο Jung άρχισε να μελετά αυτό το στάδιο ανάπτυξης και τον μύθο/εικόνα του ήρωα (Meier, 2021, σ. 37). Ο ίδιος είδε τον μύθο του ήρωα να αποτελεί ένα στάδιο ανάπτυξης, από το οποίο γίνεται η διαδικασία μετάβασης από την εφηβεία στην ενηλικίωση (Stein, 2006, σ. 206). Το ταξίδι του ήρωα ως «αναζήτηση» ήταν στενά συνδεδεμένο με την έννοια της αυτονομίας του Jung, την οποία και ανέπτυξε αργότερα (Meier, 2021, σ. 37). Οι ιστορίες ηρώων παρέχουν αποκαλύψεις σχετικά με θεμελιώδεις αλήθειες για την ανθρώπινη ύπαρξη, ξεδιπλώνουν παράδοξα της ζωής και καλλιεργούν τη συναισθηματική νοημοσύνη. Προωθούν επίσης την ηθική ανύψωση, θεραπεύουν ψυχικές πληγές, εμπνέουν ψυχολογική ανάπτυξη και αποπνέουν χάρισμα (Allison & Goethals, 2015, σ. 187). Το αρχέτυπο του ήρωα συμβολίζει

ένα ισχυρό άτομο, που ξεκινάει ένα επικύνδυνο ταξίδι περιπέτειας και πρόκλησης και αγωνίζεται για να κατακτήσει ή να νικήσει το κακό, έχοντας κάποιο ευάλωτο σημείο (Petric, 2023; Lehner, 2022, σ. 90).

Είναι ήδη γνωστό ότι η θεοποίηση και η λατρεία των ηρώων από τον κινηματογράφο και γνωστών λογοτεχνικών έργων επιστημονικής φαντασίας και φανταστικής λογοτεχνίας είναι πραγματικότητα, λατρεία βέβαια που υφίσταται και στον κόσμο των κόμιξ, τα οποία και στις μέρες μας είναι πολύ δημοφιλή (Brackett, 2015, σ. 493). Για πολλούς ανθρώπους, οι γνωστοί υπερήρωες είναι οι πιο προφανείς φιγούρες του Χριστού, επειδή στην ουσία τους είναι σωτήρες (Papandrea, 2017, σ. 191). Η θυσία και η ανάσταση του Χριστού συγκρίνονται με την οδύσσεια των υπερηρώων, οι οποίοι μέσα από τον πόνο και την αυτοθυσία καταφέρνουν να σώσουν τον κόσμο (Allison & Goethals, 2015, σ. 198). Η λατρεία των ηρώων εμφανίστηκε για πρώτη φορά σε κλασικό τόμο του Thomas Carlyle (1841) στον οποίο διακρίνεται ότι όλη η ανθρώπινη ιστορία είναι προϊόν σπουδαίων ατόμων που ήταν προικισμένα με οράματα και δράσεις (Franco, και συν., 2016). Οι ήρωες μπορεί να είναι είτε πραγματικά άτομα που έζησαν ζωές με νόημα είτε αφηρημένα αρχέτυπα που βρίσκονται σε μύθους, λογοτεχνία ή κόμιξ και κινηματογράφο. Και οι δύο τύποι ηρώων έχουν πιθανώς παρόμοια χαρακτηριστικά αρετής και ανδρείας. Οι υπερήρωες είναι φιγούρες φαντασίας που γεννήθηκαν από την απόγνωση της Μεγάλης Ύφεση στην Αμερική το 1939 και την έναρξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου (Hayes, 2014). Οι φανταστικοί υπερήρωες, όπως ο Superman, ενσαρκώνουν το θάρρος και την πεποίθηση και είναι ηθικά παραδείγματα που βοηθούν, υπερασπίζονται ή σώζουν όσους έχουν ανάγκη (Kinsella, Ritchie, & Igou, 2015). Συγκεκριμένα περιγράφονται ως εξαιρετικοί, μυώδεις, με δυνατή πεποίθηση, ανθεκτικοί και επιτυχημένοι και προκύπτουν ύστερα από κάποια κρίση ή πόλεμο, συμβολίζουν την ελπίδα ή την πίστη και αγωνίζονται για κάποιο τελικό σκοπό (Chen, Li, & Lou, 2016, σ. 225). Βέβαια, ο Superman είναι ίσως το μεγαλύτερο σύμβολο της αμερικανικής λαϊκής κουλτούρας που υπάρχει, μαζί με τον Batman. Βρίσκεται σε κόμικς, εφημερίδες, ραδιοφωνικές, κινηματογραφικές και τηλεοπτικές σειρές. Όταν ο Superman είδε το φως της δημοσιότητας στα περιοδικά κόμιξ τον Ιούνιο του 1938, γνώρισε άμεση επιτυχία (Clanton Jr., 2017, σ. 33) με τον Batman να δημιουργείται ένα χρόνο μετά και να καθίσταται κι αυτός ένας από τους πρώτους ήρωες, ενώ μαζί με την Wonder Woman, αποτελούν το Justice League της Αμερικής, ένα σύγχρονο πάνθεον «Ολύμπιων θεών» (Meier, 2021, σ. 46). Λατρεύεται από τα μικρά παιδιά για τις ιδιαίτερες του ικανότητες, αλλά σε μεταγενέστερα στάδια της παιδικής ηλικίας ο ρόλος του Superman ως μαχητή του εγκλήματος αναφέρεται ως ο κύριος λόγος για τον ηρωισμό του. Καθώς οι άνθρωποι αναπτύσσουν πιο

εξελιγμένες αντιλήψεις για την ηθική, οι ήρωές τους εξελίσσονται ανάλογα (Allison & Goethals, 2015, σ. 200), με την ηρωοποίηση να αποτελεί μια ψυχοκοινωνική διαδικασία. Βέβαια οι παραπάνω χαρακτήρες και οι σύγχρονοι ήρωες, και ειδικότερα υπερήρωες, ξεκίνησαν από λογοτεχνικά βιβλία ή και κόμιξ και αργότερα μεταφέρθηκαν στην οθόνη του κινηματογράφου και το σημερινό διαδίκτυο. Οι ήρωες επιδιώκουν έναν ευγενή σκοπό για τη κοινωνία, έτσι ώστε στο τέλος να επιτευχθεί ένας μεγαλύτερος σκοπός (Nartey, 2021, σ. 258). Τέλος, η ηρωοποίηση βασίζεται στην ανάγκη του ανθρώπου για ελπίδα, αλλά και στην ανάγκη ανάμνησης των παιδικών χρόνων, όπου ο ήρωας εκτός των παραπάνω, μπορεί να χαρακτηριστεί και καθοδηγητής με το γεγονός αυτό να αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της ανθρώπινης πραγματικότητας (Cyrulnik, 2018).

B.5.3. Ο σύγχρονος μύθος

Ο Jung (1977) αλλά και ο Cambell (1949, σ. 4), ο οποίος επηρέασε βαθιά τον George Lucas, πιστεύουν ότι οι μύθοι αποτελούν αντανάκλασεις και προϊόντα του ανθρώπινου ψυχισμού. Οι μύθοι σήμερα εξακολουθούν να διαδραματίζουν κρίσιμο ρόλο στη διαμόρφωση της ανθρώπινης κατανόησης και εμπειρίας. Αφού ο ανθρώπινος ψυχισμός χρειάζεται καθοδήγηση ώστε να μπορεί να ανταπεξέλθει στο «ταξίδι της ζωής», ίσως ο μύθος να αποτελεί κι αυτός το κλειδί για την επιτυχία αυτού του ταξιδιού. Η σκέψη του Cambell ήταν ότι ακόμη και οι μεγάλες παγκόσμιες θρησκείες έχουν συνδεθεί ως όργανα προπαγάνδας και αυτοϊκανοποίησης (1949, σ. 389) και μάλλον δεν ικανοποιούν τον άνθρωπο ως προς το επίπεδο της καθοδήγησης που χρειάζεται. Αυτό έρχεται σε άμεση σύνδεση με τις νέες μορφές θρησκευτικότητας και ίσως να είναι και αυτός ο λόγος που υπάρχει στροφή προς αυτές, οι οποίες δείχνουν να ικανοποιούν άμεσα πολλές από τις απαιτήσεις του σύγχρονου ανθρώπου. Έχει υποστηριχθεί ότι οι ταινίες παρέχουν μια σημαντική πλατφόρμα συνάντησης μεταξύ του μύθου και της ζωής των ανθρώπων. Οι μεγάλες ταινίες έχουν μυθικές διαστάσεις και συχνά γίνονται οιονεί μύθοι στην κουλτούρα. Επηρεάζουν τον τρόπο με τον οποίο η ζωή αξιολογείται και γίνεται αντιληπτή (O'Flaherty, 1988, σσ. 124-125). Αυτό αναδεικνύει πώς οι ταινίες μπορούν να επηρεάσουν τον άνθρωπο, οδηγώντας τον ακόμα και στη δημιουργία νέων θρησκευτικών κινημάτων. Το αρχέτυπο του ήρωα, με τα θέματα της εξέλιξης, της αναζήτησης και του θριάμβου επί των αντιξοοτήτων, βρίσκει παραλληλισμούς σε διάφορες πτυχές του ανθρώπινου πολιτισμού, συμπεριλαμβανομένων των θρησκευτικών κινημάτων, τα οποία συχνά ενσωματώνουν στοιχεία που συντονίζονται με αυτό το αρχέτυπο. Οι αφηγήσεις των μύθων, όπως έχει αναφερθεί, μπορούν εύκολα να αξιοποιηθούν για τη δημιουργία ενός κινήματος.

B.5.4. Το αρχέτυπο του ήρωα στον «Πόλεμο των Άστρων»

Η σύγχρονη λαϊκή κουλτούρα αναπαρίσταται μέσα από οπτικά μέσα, θεματικά μοτίβα και στοιχεία που παραπέμπουν σε παραδοσιακές αφηγήσεις. Στο θέμα του «Πολέμου των Άστρων» αλλά και του τζενταϊσμού παρατηρείται ότι το ηρωικό αρχέτυπο κυριαρχεί και στο κινηματογραφικό σύμπαν, ως αναπόσπαστο κομμάτι της λαϊκής κουλτούρας. Η επιρροή του Joseph Campbell με το έργο του «The Hero with a Thousand Faces» (1949) στις κινηματογραφικές αφηγήσεις έγινε εμφανής πριν από περίπου σαράντα χρόνια με την κυκλοφορία της πρώτης ταινίας του «Πολέμου των Άστρων» το 1977, από το οποίο ο George Lucas φαίνεται να έχει επηρεαστεί (Vogler, 2017, σ. 9; Eberl, 2020; Hearn, 2005). Συγκεκριμένα, ο αρχετυπικός ήρωας στον Campbell δέχεται μια κλήση και ξεκινά ένα ταξίδι προς το άγνωστο. Οι αξίες του στην πορεία διαλύονται και έτσι δοκιμάζει νέες στρατηγικές, αποτυγχάνει και δεν είναι σίγουρος προς τα πού να στραφεί, αντιμετωπίζοντας κινδύνους (Meier, 2021, σ. 42). Για τον Campbell (1949), ο ήρωας πρέπει να απομακρυνθεί από τον συνηθισμένο τρόπο της ζωής του. Στη συνέχεια, στον νέο κόσμο μέσα από τον οποίο λαμβάνει χώρα το ταξίδι, ο ήρωας πρέπει να υποβληθεί σε μια σειρά δοκιμασιών και να ξεπεράσει πολλά εμπόδια. Τέλος, ο ήρωας επιστρέφει για να μοιραστεί ό,τι έχει μάθει με άλλα πρόσωπα. Η περίπτωση αυτή φαίνεται κυρίως στην κλασική τριλογία ταινιών του George Lucas και ιδιαίτερα στον χαρακτήρα Luke Skywalker ο οποίος ξεκινάει ένα παρόμοιο ταξίδι. Ο Luke είναι ένα παιδί που ζει σε ένα σπίτι στη μέση μιας ερήμου του πλανήτη Tatooine. Με την καταστροφή του σπιτιού του και την έλευση των νέων δύο φίλων του C3PO και R2D2 διστάζει να αφήσει τη πατρίδα του, αλλά η κλήση της Πριγκίπισσας Leia τον πείθει να ξεκινήσει το ταξίδι του προς το άγνωστο με τον φίλο και μέντορα του Obi Wan Kenobi. Στο διάβα του αντιμετωπίζει πολλές δυσκολίες και εμπόδια με την κορυφαία δυσκολία την αναμέτρηση με τον πατέρα του, Darth Vader. Η νίκη του τον καθιστά ήρωα στον γαλαξία, αφού ο πατέρας του ήταν γνωστός για την τυραννία του. Η νίκη του όμως εξασφαλίζει και την σωτηρία του πατέρα του, αφού ο ίδιος μετανιωμένος για τις πράξεις του γυρνάει στην «φωτεινή πλευρά» (Star Wars: Episode IV - A New Hope, 1977; Star Wars: Episode V - The Empire Strikes Back, 1980; Star Wars: Episode VI - Return of the Jedi, 1983).

Παρόλο που ο «Πόλεμος των Άστρων» εισήγαγε αμέτρητους χαρακτήρες, ήρωες και αντιήρωες, ο τζενταϊσμός δεν φαίνεται να θεοποιεί χαρακτήρες από τις κινηματογραφικές ταινίες και σύγχρονες σειρές, αλλά φαίνεται να υιοθετεί την Δύναμη (Force) ως θεό της, όπως

αναλύθηκε. Η Δύναμη είναι μια μυστικιστική ενέργεια που οι χαρακτήρες «jedi» και «sith⁴⁸» χρησιμοποιούν για διάφορους σκοπούς. Ο τζενταϊσμός φαίνεται πως ενσωματώνει τη Δύναμη ως βασική πίστη του, ερμηνεύοντάς την ως μεταφορά μιας συμπαντικής ενέργειας ή πνευματικότητας, με τους οπαδούς του κινήματος να επιδιώκουν να συνδεθούν με αυτή τη Δύναμη στις πνευματικές τους πρακτικές. Συγκεκριμένα, η Δύναμη στις κινηματογραφικές ταινίες και σειρές, είναι αυτή η οποία αποτελεί κίνητρο για τις πράξεις και τις αποφάσεις των ηρώων. Έτσι, η παρουσία της στη ζωή των ακόλουθων ή καλύτερα στων «Force Sensitive» χαρακτήρων είναι βασική. Μερικοί από αυτούς διαλέγουν την φωτεινή της μεριά και ονομάζονται «jedi», μερικοί καταλήγουν στην σκοτεινή της πλευρά και ονομάζονται «sith», ενώ μερικοί χαρακτήρες στις νεότερες κυρίως τηλεοπτικές σειρές καταλήγουν σε μια ενδιάμεση κατάσταση και δεν χαρακτηρίζονται ούτε jedi ούτε sith. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ενός ισχυρού χαρακτήρα που εξελίχθηκε σε ήρωα και αργότερα αντιήρωα είναι ο γνωστός Darth Vader ή κάποτε Anakin Skywalker καθώς και ο υιός του Luke Skywalker που αναγνωρίζεται ως ήρωας και βασικός πρωταγωνιστής των ταινιών μέχρι και των πιο πρόσφατων. Παρακάτω αναφέρονται επιγραμματικά περισσότερα από τα ηρωικά τους στοιχεία.

Ο Anakin, έχοντας παρθενική γέννηση εξελίσσεται από ένα παιδί σκλάβο (Star Wars: Episode I - The Phantom Menace, 1999) σε υψηλόβαθμο στέλεχος του Τάγματος των Τζεντάι, αφού πιστεύεται ότι στο πρόσωπό του θα εκπληρωθούν οι προφητείες των Τζεντάι, με σημαντικές αποστολές και τη θέση του στρατηγού στους επερχόμενους πολέμους (Star Wars: The Clone Wars, 2008-2020). Οι ενέργειές του καθορίζουν και τη θέση του στην Δύναμη. Η τελική του μάχη ως ήρωα του Τάγματος με τον δάσκαλό του Obi Wan Kenobi και η ήττα του, τον φτάνει στην μεταστροφή του στην σκοτεινή πλευρά (Star Wars: Episode III - Revenge of the Sith, 2005). Ως νέος ήρωας της σκοτεινής πλευράς και με το νέο όνομα Darth Vader, γίνεται γνωστός για τις τρομακτικές του ενέργειες σε όλο τον γνωστό γαλαξία ως από τους τρομακτικότερους σιθ πολεμιστές της ιστορίας. Στο τέλος όμως της ζωής του κερδίζει την ευκαιρία εξιλέωσης και μεταφέρεται ξανά στην φωτεινή πλευρά, χάρη στον Luke (Star Wars: Episode VI - Return of the Jedi, 1983).

Απεναντίας ο Luke έχει διαφορετική πορεία στη ζωή του, ξεκινώντας όμως και αυτός την περιπέτειά του από παιδί όπου ξεκινάει το ταξίδι του με αφορμή ένα ολόγραμμα της πριγκίπισσας Leia. Φαίνεται να δυσκολεύεται να φέρει εις πέρας αυτό που θέλει η Δύναμη,

⁴⁸ Οι «σιθ» (sith) εμφανίζονται ως ανταγωνιστές και ορκισμένοι εχθροί του τάγματος «τζεντάι» στις ταινίες «Πόλεμος των Άστρων»

περνώντας πολλές δυσκολίες, αποκαλύψεις σχετικά με τον πατέρα του αλλά και την απώλεια του δασκάλου και μέντορα του (Star Wars: Episode IV - A New Hope, 1977; Star Wars: Episode V - The Empire Strikes Back, 1980; Star Wars: Episode VI - Return of the Jedi, 1983). Η αφοσίωση του μέσω σκληρής εξάσκησης και διαλογισμού, τον φτάνει στο σημείο να εκπληρώνει την προφητεία του πατέρα του νικώντας τον στην τελική τους μάχη και μετραπρέποντας τον σε έναν από τους ισχυρότερους Τζεντάι. Παρόμοιες πορείες παρατηρούνται και σε άλλους κεντρικούς χαρακτήρες των Τζεντάι σε όλες τις κινηματογραφικές ταινίες και σειρές του Πολέμου των Άστρων όπως τον Obi Wan Kenobi, Ahsoka και Rey (Star Wars: Episode I - The Phantom Menace, 1999; Star Wars: Episode II - Attack of the Clones, 2002; Star Wars: Episode VII - The Force Awakens, 2015; Star Wars: Episode VIII - The Last Jedi, 2017; Star Wars: Episode IX - The Rise of Skywalker, 2019; Star Wars: The Clone Wars, 2008-2020). Και οι τρεις αποτελούν ηθικά παραδείγματα, όπως ήταν κάποτε και ο Anakin, και επιδεικνύουν φοβερό θάρρος σε όλες τους τις δυσκολίες και μάχες, μένοντας στην εξορία και επιστρέφοντας ως ήρωες ή και σαν πνεύματα της Δύναμης⁴⁹. Και οι τρεις ξεκινούν ως μαχητές του καλού προσπαθώντας να εξαλείψουν το κακό των Σιθ από τον γαλαξία και να επιφέρουν την ειρήνη. Ιδιαίτερα, αυτή η θέση διακρίνεται κυρίως στον Luke αν υπολογίσουμε την 1^η τριλογία που υπήρξε και αφορμή του κινήματος του τζενταϊσμού το 1997.

Συμπερασματικά, οι επιρροές του «Πολέμου των Άστρων» αλλά και ο τρόπος μετάδοσης των πληροφοριών για την Δύναμη είναι εμφανείς στις σκέψεις και τις πράξεις των ανθρώπων που χαρακτηρίζονται ως φανατικό του κοινού. Πράγματι, οι μυημένοι στο κίνημα του τζενταϊσμού, έχουν ως παράδειγμά τους τους ήρωες των ταινιών και ενεργούν με τέτοιο τρόπο ώστε να συνδεθούν με τη Δύναμη για τη συνεχή αυτοβελτίωση τους, την προσωπική ανάπτυξη τους και εξέλιξή τους, αλλά και τη μάθηση τους από αυτή και σύνδεση με αυτή τους μέσω του διαλογισμού και των υπόλοιπων πρακτικών, όπως ακριβώς και οι χαρακτήρες των ταινιών (Davidsen, 2011; Feichtinger, 2014). Επίσης, η μεταστροφή του Darth Vader ξανά σε Anakin Skywalker, θα μπορούσε να παίζει κάποιο ρόλο στο κίνημα του τζενταϊσμού προσφέροντας θέματα λύτρωσης και υπέρβασης του προσωπικού σκότους όπως διαπιστώνεται επι παραδείγματι σε μεγάλες θρησκείες. Το ηρωικό λοιπόν αρχέτυπο του «Πολέμου των Άστρων» φαίνεται ξεκάθαρα στον τρόπο που διαμορφώνεται το κίνημα του τζενταϊσμού και ταυτίζεται

⁴⁹ Όπως αναφέρει ο Obi Wan Kenobi στον Darth Vader λίγο πριν τον θάνατο του: “Αν με σκοτώσεις, θα γίνω πιο ισχυρός απ’ ό,τι μπορείς να φανταστείς”, όπως φαίνεται στο σενάριο της ταινίας.
<https://imsdb.com/scripts/Star-Wars-A-New-Hope.html>

απόλυτα με αυτό ως πλαίσιο για πνευματική και ηθική ζωή. Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, μπορεί να υποστηριχθεί ότι το κίνημα του τζενταϊσμού και οι άλλες νέες μορφές θρησκευτικότητας περιλαμβάνουν μέλη που, σύμφωνα με τις θεωρίες του Jung, δεν έχουν ολοκληρώσει τα παιδικά και εφηβικά τους στάδια, και αναζητούν έμπνευση στους σύγχρονους μύθους. Η θεωρία ωστόσο και του Erikson (1968) όπως αναπτύχθηκε και παραπάνω τον βρίσκει σύμφωνο με όλα όσα έχουν ειπωθεί μέχρι στιγμής για τα αρχέτυπα. Κι αυτό διότι ο τζενταϊσμός, που αντλεί το περιεχόμενό του από τον «Πόλεμο των Άστρων», προσφέρει πρότυπα μέσω των ηρώων του που μπορεί να είναι ελκυστικά για νέους που αναζητούν κάποια κατεύθυνση. Η ηρωική φύση των τζενταϊ και οι περιπέτειές τους μπορεί να καλύπτουν την ανάγκη των νέων για πνευματική και ηθική κατεύθυνση, προσφέροντας τους πρότυπα για να ακολουθήσουν. Συνεπώς, το αρχέτυπο του ήρωα στον τζενταϊσμό συνδέεται με τη θεωρία του Erikson επειδή αυτή η θρησκευτικότητα μπορεί να παρέχει την κατεύθυνση και την εμπιστοσύνη που οι νέοι αναζητούν στην προσπάθειά τους να κατανοήσουν και να διαμορφώσουν την ταυτότητά τους.

Αυτό όμως παρατηρείται και σε όλες τις υπόλοιπες νέες μορφές θρησκευτικότητας, όπως αναλύθηκαν, με την κάθε νέα θρησκεία να έχει τους δικούς της ήρωες ως παραδείγματα, να ακολουθεί και στο τέλος να λατρεύει. Μέσω αυτού του αρχέτυπου, οι συμμετέχοντες των νέων κινημάτων, φαίνεται ότι κατανοούν τις εμπειρίες τους και βρίσκουν προσωπικό νόημα. Βλέποντας τους εαυτούς τους ως ήρωες με βάση τις φιγούρες των κινημάτων που συμμετέχουν, τα άτομα μπορούν να αισθάνονται ενδυναμωμένα και συνδεδεμένα στην πορεία τους. Το αρχέτυπο του ήρωα διακρίνεται σε μεγάλη ένταση και στο σύνδρομο «λατρείας των διασημοτήτων» και στα φαινόμενα του φανατισμού τόσο στο μουσικό όσο και στον αθλητικό κόσμο, όπου οι ακραίοι θαυμαστές ακολουθούν πιστά το ηρωικό τους πρότυπο, το οποίο απαθανατίζουν λατρεύοντας το με διάφορες πρακτικές, όπως παρουσιάστηκαν, ή μεγαλώνοντας και προοδεύοντας σύμφωνα με αυτό στη ζωή τους. Το αρχέτυπο του ήρωα σε συνδυασμό με τις υπόλοιπες αφηγήσεις ή σε συνδυασμό με τον φανατισμό για ένα πρόσωπο σε όλες τις νέες μορφές θρησκευτικότητας, φαίνεται ότι βοηθάει στην ανάπτυξη του προσώπου στη πορεία της ζωής του, έχοντας και σε αυτή την περίπτωση την αίσθηση του ανήκειν.

B.6. Σύνοψη

Το παρόν κεφάλαιο πραγματεύτηκε το φαινόμενο κάποιων νέων μορφών θρησκευτικότητας. Ξεκινώντας με την εννοιολογική σημασία του φαινομένου, πραγματεύτηκε την προέλευση και την εξέλιξή του. Στη συνέχεια περιγράφηκαν οι προϋποθέσεις ένταξης

ατόμων στις νέες μορφές θρησκευτικότητας καθώς και οι στόχοι τους. Περιγράφηκαν ακόμα οι περιπτώσεις επικινδυνότητας κάποιων νέων ομάδων με θρησκευτικά χαρακτηριστικά που έχουν στιγματίσει αρνητικά το φαινόμενο, καθώς και η πλύση εγκεφάλου, που επιδιώκουν, προκειμένου να προσελκύσουν και να κρατήσουν πιστά τα μέλη τους. Επιπροσθέτως, αναλύθηκαν οι νέες μορφές θρησκευτικότητας στη λαϊκή κουλτούρα καθώς και η έννοια της τελευταίας, η ύπαρξη νέων θρησκειών σε αυτή και η ύπαρξη των fandoms, τα οποία αποτελούν τις πηγές ύπαρξης αυτών των θρησκειών. Παρουσιάστηκαν νέα θρησκευτικά κινήματα, όπως η περίπτωση του τζενταϊσμού, και το φαινόμενο της λατρείας των διασημοτήτων ως μια περίπτωση νέας μορφής θρησκευτικότητας αλλά και φανατισμού. Τέλος, παρουσιάστηκε το αρχέτυπο του ήρωα και η περίπτωση του ηρωισμού, η εμφάνιση του στην κουλτούρα του «Πολέμου των Άστρων» και η σύνδεση του με τις υπόλοιπες νέες μορφές θρησκευτικότητας.

Γ. Θρησκευτική Εκπαίδευση

Εισαγωγή

Το τρίτο μέρος και τελευταίο κεφάλαιο της βιβλιογραφικής ανασκόπησης της παρούσας εργασίας εστιάζει στη Θρησκευτική Εκπαίδευση, εξετάζοντας τις σύγχρονες τάσεις, την κατάσταση στην Ελλάδα και την Ευρώπη, καθώς και τους σκοπούς της. Ακολουθεί ανάλυση της σχέσης μεταξύ Θρησκευτικής Εκπαίδευσης και νέων μορφών θρησκευτικότητας, με έμφαση στον θρησκευτικό γραμματισμό και τα νέα θρησκευτικά κινήματα. Τέλος, το κεφάλαιο διερευνά τη διδασκαλία θρησκειών και κοσμοθεωριών, προκειμένου να κατανοηθεί πώς η εκπαίδευση μπορεί να προσαρμοστεί σε ένα και πολυπολιτισμικό περιβάλλον. Σκοπός του κεφαλαίου είναι να αναδείξει τον ρόλο της Θρησκευτικής Εκπαίδευσης στη διδασκαλία και κατανόηση των νέων θρησκευτικών πεποιθήσεων και μορφών θρησκευτικότητας του σύγχρονου κόσμου.

Γ.1. Η Θρησκευτική Εκπαίδευση

Το σχολείο στοχεύει να μάθουν τα παιδιά πώς να σκέφτονται και να είναι σε θέση να ερμηνεύουν και να αποκωδικοποιούν τον κόσμο γύρω τους έτσι ώστε με δημιουργικό τρόπο να διαχειρίζονται την αβεβαιότητα της ύπαρξης τους (Κουκουνάρας Λιάγκης, 2015, σ. 198; Grimmitt, 2000) και να παρέχει υποστήριξη στις κοινότητες μάθησης των μαθητών και των εκπαιδευτικών για υψηλές επιδόσεις και αριστεία (Skordoulis, Koukounaras Liagkis, Sidiropoulos, & Drosos, 2020, σ. 521). Η εκπαίδευση είναι αυτή που μπορεί να καλλιεργήσει τις ικανότητες και τα ταλέντα των μαθητών/μαθητριών εξασφαλίζοντας αισθήματα ευεξίας και ευχαρίστησης από τη ζωή (Lampropoulou, 2018, σ. 19). Είναι ο χώρος στον οποίο οι μαθητές/τριες κατακτούν την παιδεία και κοινωνικοποιούνται με ένα «πέρασμα» από την οικογένεια στην κοινωνία, εξασφαλίζοντας την συνάντηση του ανθρώπου με τον υπόλοιπο κόσμο. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται ως κανονικό μάθημα του σχολικού προγράμματος, με τους ίδιους στόχους και το μάθημα των Θρησκευτικών, με ευθύνη της Πολιτείας, στην περίπτωση του ελληνικού συστήματος (Στογιαννίδης, 2024, σ. 36). Συγκεκριμένα, η Θρησκευτική Εκπαίδευση, στα εκπαιδευτικά συστήματα που εμφανίζεται στον δυτικό κόσμο αποτελεί το μέσο των μαθητών/μαθητριών να γνωρίσουν κυρίως την οικεία θρησκεία, άλλες θρησκείες αλλά και το ευρύτερο αλλά και ευρύτερα το θρησκευτικό φαινόμενο (Φωτίου, 2024, σ. 78), αλλά είναι υπεύθυνη να θέτει, επιπλέον, σημαντικά, διανοητικά και υπαρξιακά ζητήματα (Biesta, 2021, σ. 9)

Γ.1.1. Τάσεις στην Θρησκευτική Εκπαίδευση

Ως Θρησκευτική Εκπαίδευση εννοούμε το σχολικό μάθημα το οποίο συμβάλλει στην ανάλυση και ερμηνεία του θρησκευτικού φαινομένου και στη νοηματοδότηση, εννοιολόγηση, ανάλυση και εφαρμογή της θρησκευτικής εμπειρίας του ανθρώπου (Κουκουνάρας Λιάγκης, 2015, σ. 184). Στην Ευρώπη, η Θρησκευτική Εκπαίδευση διακρίνεται σε τρεις προσεγγίσεις/τύπους στο σχολείο: τη μάθηση μέσω της θρησκείας, τη μάθηση από τη θρησκεία και τη μάθηση για τη θρησκεία (in religion, about religion, from religion) (Hella & Wright, 2009). Η πρώτη περίπτωση περιγράφει με σαφήνεια ένα μάθημα κατηχητικό, σε ένα θρησκευτικό πλαίσιο, η δεύτερη χρησιμοποιείται για να περιγράψει τη θρησκευτική γνώση η οποία αποκτιέται σε κοσμικό περιβάλλον, ενώ η τρίτη εκφράζει κάποιες γενικές εκπαιδευτικές γνώσεις και ικανότητες που βασίζονται στη μελέτη της/των θρησκείας/ων (Alberts, 2019, σ. 57).

Με τα παραπάνω διαπιστώνονται οι διαφορετικές προσεγγίσεις και τάσεις στο μάθημα των Θρησκευτικών ανα Κράτος. Συγκεκριμένα, παρατηρείται ότι σε κάποιες χώρες υπάρχει η ομολογιακή ή πολυομολογιακή (confessional ή denominational) τάση, στη οποία η θρησκευτική κοινότητα αναλαμβάνει ή ελέγχει τη Θρησκευτική Εκπαίδευση, με αποτέλεσμα να διδάσκεται μια θρησκεία ή και άλλες με την οπτική της επικρατούσας θρησκείας ή να μοιράζονται οι μαθητές/μαθήτριες σε τάξεις και να διδάσκονται τη θρησκεία τους και άλλες θρησκείες, με την οπτική της δικής τους. Σε αυτή την τάση η διδασκαλία της Θρησκευτικής Εκπαίδευσης επικεντρώνεται στην θρησκεία της κοινότητας (Κουκουνάρας Λιάγκης, 2019, σ. 31), που αναλαμβάνει τη Θρησκευτική Εκπαίδευση ή σε περίπτωση «ανοικτής» ομολογιακής Θρησκευτικής Εκπαίδευσης (denominational) που διδάσκει την επικρατούσα θρησκεία της κοινότητας, αλλά συμπεριλαμβάνει κι άλλες θρησκείες στο πρόγραμμα σπουδών της (Κουκουναρας Liagkis, 2018, σ. 5). Η τάση αυτή μπορεί να χαρακτηριστεί και ως «μονοθρησκευτική» ή «πολυθρησκευτική», για να δείξει την προσέγγισή της σε άλλες θρησκείες και θεωρίες και «κατηχητική» ή «μη κατηχητική» που σκοπεύει την ένταξη του μαθητή σε κάποια θρησκευτική κοινότητα (Κουκουναρας Liagkis, 2018, σ. 6). Τέλος, υφίσταται και η μη ομολογιακή (non confessional) τάση, στην οποία διδάσκονται όλες οι θρησκείες ισότιμα ή ως κοινωνικό και πολιτιστικό φαινόμενο (Κουκουνάρας Λιάγκης, 2019, σ. 31).

Γ.1.2. Η Θρησκευτική Εκπαίδευση στην Ελλάδα

Η ιστορία της Θρησκευτικής Εκπαίδευσης στην Ελλάδα φαίνεται να αγγίζει τα 190 χρόνια. Η συνταγματική κατοχύρωση του μαθήματος των θρησκευτικών στο πρόγραμμα του σχολείου, ουσιαστικά υποχρεώνει τη Πολιτεία να διαθέτει ένα μάθημα που θα ασχολείται με την ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης των μαθητών. Αναλυτικά, στο άρθρο 16 παρ.2 Σ. ορίζεται ότι ο στόχος της παιδείας τους Ελληνικού Κράτους είναι η ηθική, η πνευματική, η επαγγελματική και η φυσική αγωγή των Ελλήνων, καθώς και η δημιουργία εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης με στόχο της διαμόρφωσή τους σε ελεύθερους και υπεύθυνους πολίτες (Πικραμένος, 2020, σ. 34). Πιο συγκεκριμένα, για το μάθημα των Θρησκευτικών και γενικά για όλα τα μαθήματα του ωρολογίου προγράμματος, ο βασικός νόμος που ερμηνεύει το πλαίσιο του άρθρου 16 παρ.2 Σ. είναι ο νόμος 1566/1985. Από το πρώτο άρθρο υπογραμμίζεται ότι σκοπός της εκπαίδευσης είναι οι μαθητές να «γίνονται ελεύθεροι, υπεύθυνοι, δημοκρατικοί πολίτες...και να διακατέχονται από πίστη προς την πατρίδα και τα γνήσια στοιχεία της ορθόδοξης χριστιανικής παράδοσης» και ακολουθεί με το ότι «η ελευθερία της θρησκευτικής τους συνείδησης είναι απαραβίαστη». Στα επόμενα άρθρα διατυπώνονται ανά βαθμίδα οι σκοποί της εκπαίδευσης. Επιγραμματικά, ξεκινώντας από το Νηπιαγωγείο, δεν υπάρχει κάποια αναφορά σχετικά με την θρησκευτική αγωγή στους ειδικότερους σκοπούς του. Στο Δημοτικό στο άρθρο 4, φαίνεται στους ειδικούς σκοπούς ότι το δημοτικό σχολείο βοηθάει τους μαθητές/μαθήτριες να «εξοικειώνονται βαθμιαία με τις ηθικές, θρησκευτικές, εθνικές, ανθρωπιστικές και άλλες αξίες και να τις οργανώνουν σε σύστημα αξιών». Επιπρόσθετα, στο άρθρο 5, παρ. 1α φαίνεται ότι σκοπός του Γυμνασίου είναι να προωθήσει, μέσα στο πνεύμα του ευρύτερου σκοπού της εκπαίδευσης, την ολόπλευρη ανάπτυξη των μαθητών σε σχέση με τις δυνατότητες που έχουν στην ηλικία αυτή και τις αντίστοιχες απαιτήσεις της ζωής» φτάνοντας στο «να διευρύνουν, το σύστημα αξιών τους (ηθικές, θρησκευτικές, εθνικές, ανθρωπιστικές και άλλες αξίες), ώστε να ρυθμίζουν τη συμπεριφορά τους σύμφωνα με τις επιταγές του. Να ελέγχουν και να κατευθύνουν το συναισθηματικό τους κόσμο σε στόχους δημιουργικούς και πράξεις ανθρωπιστικές». Τέλος, στο Λύκειο στο άρθρο 6, παρ. 2β σημειώνεται ότι σκοπός του είναι το «να συνειδητοποιούν τη βαθύτερη σημασία του ορθόδοξου χριστιανικού ήθους και της σταθερής προσήλωσης στις πανανθρώπινες αξίες και να κατανοούν τη σπουδαιότητα του δημοκρατικού διαλόγου και της συμμετοχής σε συλλογικές δραστηριότητες».

Στο άρθρο 1 του νόμου 1566/1985, αναφέρεται ο στόχος της Εκπαίδευσης, η οποία «υποβοηθάει τους μαθητές να διακατέχονται από πίστη προς την πατρίδα και τα γνήσια

στοιχεία της ορθόδοξης χριστιανικής παράδοσης». Βέβαια, η ερμηνεία του σχετικού χωρίου του άρθρου οδηγεί ορισμένους στο συμπέρασμα ότι το μάθημα πρέπει να έχει κατηχητικό χαρακτήρα. Η κατήχηση ωστόσο σχετίζεται μόνο με την πίστη και στοχεύει σε αυτή, σε σχέση με το Μάθημα των Θρησκευτικών που στοχεύει στην γνώση, με σκοπό της την επαφή των μαθητών/τριών με διάφορες παραδόσεις (Σταμούλης, 2024, σ. 371). Εξάλλου, η Κατήχηση και το έργο της ανήκει αποκλειστικά στην αρμοδιότητα και δικαιοδοσία της Εκκλησίας. Από άλλους ερμηνεύεται ως κάτι το οποίο δεν αρμόζει σε μια δημοκρατική κοινωνία που πλέον χαρακτηρίζεται από πλουραλισμό και διαφορετικότητα (Κουκουνάρας Λιάγκης & Ρεντζή, 2020, σ. 50). Ο νόμος 1566/85, αναφερόμενος στην «πίστη προς τα γνήσια στοιχεία της ορθόδοξης χριστιανικής παράδοσης», ουσιαστικά καλεί την εκπαίδευση να καλλιεργήσει σε όλους τους/τις μαθητές/μαθήτριες μια βαθιά εκτίμηση και εμπιστοσύνη στην ιστορία και τα πολιτισμικά στοιχεία της πατρίδας. Αυτή η προσέγγιση δεν υπονοεί την επιβολή μιας συγκεκριμένης θρησκευτικής πεποιθήσης, αλλά τονίζει τη σημασία του σεβασμού προς όλες τις θρησκευτικές απόψεις. Ο νομοθέτης, αναγνωρίζοντας την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης, θέλει να διασφαλίσει ότι όλοι οι μαθητές/μαθήτριες, ανεξαρτήτως της προσωπικής τους πίστης, θα μπορέσουν να συνδεθούν με την πλούσια πολιτιστική κληρονομιά του τόπου στον οποίο μεγαλώνουν και ζουν (Κουκουνάρας Λιάγκης, 2019, σ. 20).

Η αλήθεια είναι ότι ο προσανατολισμός του μαθήματος είχε μια τέτοια κατεύθυνση το 2003 (Κουκουνάρας Λιάγκης & Ρεντζή, 2020, σ. 50). Εκ' τότε όμως το μάθημα κάνει το πρώτο βήμα διαχωρισμού από τον κατηχητικό χαρακτήρα του, επιχειρώντας να απομακρυνθεί από την κατηχητική και ομολογιακή του προσέγγιση και να πλαισιώσει περισσότερο την ανοιχτή ομολογιακή προσέγγιση (denominational), τουλάχιστον όσο αφορά τους σκοπούς και το περιεχόμενο του Αναλυτικού Προγράμματος Σπουδών (Κουκουνάρας Λιάγκης, 2019, σ. 43). Από το 2011, με την πιλοτική εφαρμογή νέων Προγραμμάτων Σπουδών για το Δημοτικό και το Γυμνάσιο, και με τον σχεδιασμό ενός νέου προγράμματος για το Λύκειο το 2015, το οποίο εφαρμόστηκε τελικά το 2017, η Θρησκευτική Εκπαίδευση στην Ελλάδα εντάσσεται στο ευρωπαϊκό πλαίσιο και ανοίγεται στην ετερότητα μέσα από σημαντικές παιδαγωγικές αλλαγές (Κουκουνάρας Λιάγκης & Ρεντζή, 2020, σ. 50). Πάντως, η εφαρμογή των Προγραμμάτων Σπουδών το σχολικό έτος 2016-17 έφεραν σε σύγχυση εκπαιδευτικούς, θεολόγους και δασκάλους αλλά και μέλη της Εκκλησίας όπου οι σκοποί του μαθήματος δεν φαίνονται να ήταν ξεκάθαροι σε αυτούς, με την τελική τους προσφυγή στο Συμβούλιο της Επικρατείας (Καραμούζης, Φωκίδης, & Τσιρέβελος, 2019, σ. 62; Γκρίλης, 2020, σ. 12).

Η συνταγματική σχέση Κράτους και Εκκλησίας δεν μπορούσε να λείπει από τις υποθέσεις του μαθήματος των Θρησκευτικών, με την πρώτη να έχει την πλήρη του ευθύνη και την δεύτερη να αμφισβητεί τη θεσμική σύνδεσή του με το Κράτος (Koukounaras Liagkis, 2020, σ. 153; 2021, σ. 118). Η περίπτωση που ο θεσμός της Εκκλησίας ανέλαβε την εκπαίδευση ήταν μόνο κατά την βυζαντινή περίοδο (Νίκας, 1992, σ. 24) και την Τουρκοκρατία.

Στις αποφάσεις του ΣτΕ 1749 και 1750/2019 κρίνεται ότι η ανάπτυξη της «θρησκευτικής συνείδησης» αφορά μόνο την ανάπτυξη της ορθόδοξης χριστιανικής συνείδησης και ότι το μάθημα των Θρησκευτικών απευθύνεται αποκλειστικά στους/στις Ορθόδοξους/Ορθόδοξες μαθητές/μαθήτριες. Δεν παραβιάζει τη θρησκευτική ελευθερία καθώς δεν συνιστά επιβολή πίστεως, αφού το μάθημα αυτό απευθύνεται αποκλειστικά στους μαθητές που ασπάζονται το ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα. Οι ετερόδοξοι, αλλόθρησκοι ή άθεοι μαθητές έχουν δικαίωμα πλήρους απαλλαγής από το μάθημα με την υποβολή σχετικής δήλωσης, η οποία θα μπορούσε να γίνει με μόνη την επίκληση λόγων θρησκευτικής συνείδησης και εφόσον συγκεντρώνεται ικανός αριθμός μαθητών που απαλλάσσονται, να προβλέπεται από την Πολιτεία η διδασκαλία ισότιμου μαθήματος προκειμένου να αποτραπεί ο κίνδυνος «ελεύθερης ώρας». Κρίνεται, επίσης, ότι στα Προγράμματα Σπουδών του 2017 «δίδεται ιδιαίτερη έμφαση είτε στην προβολή στοιχείων κοινών με τη διδασκαλία άλλων δογμάτων και θρησκειών (δημοτικό-γυμνάσιο) είτε στη διδασκαλία διαφόρων ηθικών και κοινωνικών ζητημάτων, τα οποία είτε είναι αντικείμενο κυρίως άλλων μαθημάτων (δημοτικό-γυμνάσιο) είτε είναι άσχετα ή και αντίθετα με την ορθόδοξη χριστιανική διδασκαλία (λύκειο)», γι' αυτό και ακυρώνονται (ΣτΕ 1749 και 1750/2019). Τα Προγράμματα Σπουδών που χρησιμοποιούνται αργότερα στο μάθημα των Θρησκευτικών προέκυψαν εν τέλει μετά από διάλογο μεταξύ του Κράτους και της Ορθόδοξης Εκκλησίας, καθώς και άλλων θρησκευτικών κοινοτήτων το 2017-2018. Τα προγράμματα αυτά προσαρμόζουν τις εμπειρίες του ελληνικού σχολείου με την Ορθόδοξη παράδοση και χρησιμοποιούν παιδαγωγικές μεθόδους που περιλαμβάνουν τον κριτικό ρεαλισμό, την τρέχουσα φαινομενολογία και τον κonstruktivismό (Koukounaras Liagkis, 2020, σσ. 153-154). Με τα παραπάνω πάντως γίνεται κατανοητό ότι η Θρησκευτική Εκπαίδευση μετά την εφαρμογή των αμφιλεγόμενων νέων προγραμμάτων σπουδών το 2017, η Ελλάδα ακολουθεί την μη κατηχητική προσέγγιση, αφού το μάθημα δεν ελέγχεται από κάποια θρησκεία και οι μαθητές ενώ διδάσκονται τη θεμελιώδη θρησκεία (Ορθοδοξία), διδάσκονται επίσης και άλλες θρησκείες και κοσμοθεωρίες ως πλέον υποχρέωση του κράτους (Koukounaras Liagkis, 2021, σ. 121).

Όσο αφορά τα νέα Προγράμματα Σπουδών 2023 που απασχολούν αυτή την εργασία τα οποία εφαρμόζονται από το 2022 στα Πειραματικά και Πρότυπα Σχολεία της χώρας, εντάσσουν το μάθημα των Θρησκευτικών ως υποχρεωτικό μάθημα από το Δημοτικό έως το Λύκειο. Η οργάνωση του και η λειτουργία του θεμελιώνονται στο Σύνταγμα της Ελλάδας, στους νόμους του ελληνικού κράτους, την Ευρωπαϊκή Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, τις αποφάσεις του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (ΕΔΑΔ), και τις συμβάσεις και συστάσεις του Συμβουλίου της Ευρώπης και τις αποφάσεις της Ολομέλειας του ΣΤΕ (1749 και 1750/2019). Σύμφωνα με την ιστοσελίδα του ΙΕΠ⁵⁰, «η συγγραφή νέων ΠΣ που θα ενσωματώνουν τα θετικά των προηγούμενων ΠΣ αλλά και θα ανταποκρίνονται πρώτα από όλα στις ανάγκες όλων των μαθητών/τριών, στη νέα κοινωνική πραγματικότητα και στα νέα δεδομένα των επιστημών για τη διδασκαλία, τη μάθηση, τα γνωστικά αντικείμενα και τις πρακτικές τους, όπως και την ανάπτυξη των δεξιοτήτων που είναι απαραίτητες στους πολίτες του 21ου αιώνα». Και στις 3 βαθμίδες εκπαίδευσης, οι σκοποί του μαθήματος των Θρησκευτικών περιλαμβάνουν: Α) «Τη διαμόρφωση ελεύθερων, υπεύθυνων και κριτικά σκεπτόμενων πολιτών και στην προετοιμασία των μαθητών και των μαθητριών για τον δημόσιο χώρο με τέτοιο τρόπο, ώστε να αναδεικνύουν ως πολίτες του κόσμου τις οικουμενικές αρχές και αξίες μέσα από την οπτική της ορθόδοξης χριστιανικής παράδοσης», Β) «την ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης των μαθητών/μαθητριών, μέσω της ανάλυσης και εμπέδωσης της ορθόδοξης χριστιανικής παράδοσης, με τέτοιο τρόπο ώστε να μη διακυβεύεται σε καμία περίπτωση η ελεύθερη διάπλαση της προσωπικότητάς τους», Γ) «την κατανόηση και ερμηνεία βασικών πτυχών της διδασκαλίας της Ορθόδοξης Εκκλησίας, όπως αυτές καταγράφονται στην Αγία Γραφή, στη δογματική και ηθική διδασκαλία της, στη λατρευτική της ζωή και στην παράδοση των αγίων Πατέρων της», Δ) «την ολόπλευρη, αρμονική και ισόρροπη ανάπτυξη των διανοητικών και ψυχοσωματικών δυνάμεων των μαθητών/μαθητριών, ώστε να έχουν τη δυνατότητα να εξελιχθούν σε ολοκληρωμένες προσωπικότητες, να μπορούν να ζήσουν δημιουργικά, με αγάπη προς τον άνθρωπο, τη ζωή και τη φύση και να διακατέχονται από πίστη προς την πατρίδα και τα γνήσια στοιχεία της ορθόδοξης χριστιανικής παράδοσης, η οποία αποτελεί θεμελιώδες στοιχείο της σύγχρονης ελληνικής και ευρωπαϊκής παιδείας», Ε) «την εξοικείωση με τη σχέση Θεού και ζωής ως κινητήρια δύναμη που συμβάλλει στον προσανατολισμό του βίου και στην ανακάλυψη της προσωπικής ταυτότητας», ΣΤ) «την αναγνώριση του συλλογικού θρησκευτικού βιώματος, το οποίο στην Ελλάδα διαμορφώνεται μέσω της

⁵⁰ Όπως φαίνεται αναλυτικά στον σύνδεσμο: <https://iep.edu.gr/el/nea-programmata-spoudon-arxiki-selida>

ιστορικής παρουσίας και δράσης της Ορθόδοξης Εκκλησίας», Ζ) «την ανάδειξη της σημασίας που έχει η θρησκευτική αγωγή ως προς τις ικανότητες των μαθητών/μαθητριών να επικοινωνούν με τον εαυτό τους, με τους άλλους και τον κόσμο ολόκληρο, να δημιουργούν, να αυτενεργούν, να καλλιεργούν δεξιότητες και να παράγουν νέα γνώση, η οποία να μετασχηματίζεται σε δράση στην κοινωνία, εμπνεόμενη από το όραμα και την ελπίδα για την ειρήνη, τη συνύπαρξη, την ισότητα, τη δημοκρατία και γενικά την αλλαγή και τη βελτίωση του κόσμου, Η) «την αλλαγή και τη βελτίωση του κόσμου», Θ) «τη μελέτη του θρησκευτικού φαινομένου εν γένει με γνώμονα τη διαθεματική και τη διεπιστημονική προσέγγιση της γνώσης», Ι) «τη γνωριμία με άλλα θρησκευτικά και θρησκευτικές και μη θρησκευτικές κοσμοθεωρίες, κάτι που επιτυγχάνεται σε συνάρτηση με τα αναπτυξιακά και παιδαγωγικά χαρακτηριστικά των παιδιών και των εφήβων και πάντα διακριτά, αποβλέποντας στην καλλιέργεια της ικανότητας για διάλογο, για σεβασμό απέναντι στην ετερότητα, καθώς και για αρμονική συνύπαρξη με τους άλλους» (ΦΕΚ 615/Β/9-2-2023, ΦΕΚ 416/Β/30-1-2023, ΦΕΚ 573/Β/6-2-2023).

Ωστόσο, όσο αφορά τους ειδικούς σκοπούς του μαθήματος, αυτοί αλλάζουν ανά βαθμίδα. Αρχίζοντας με το Δημοτικό, οι ειδικοί στόχοι χωρίζονται σε Α' Κύκλο που περιλαμβάνει τις τάξεις από Γ' Δημοτικού έως Δ' Δημοτικού και τον Β' Κύκλο που περιλαμβάνει τις τάξεις Ε' Δημοτικού και ΣΤ' Δημοτικού. Στον Α' Κύκλο το μάθημα των Θρησκευτικών διερευνά, κατά τη διάρκεια της εκπαιδευτικής διαδικασίας, θεμελιώδεις διαστάσεις της ορθόδοξης χριστιανικής ζωής, όπως αυτές αποτυπώνονται στην ορθόδοξη θεία λατρεία, σε αφηγήσεις από τη Βίβλο, αλλά και σε κείμενα από την κατοπινή χριστιανική γραμματεία που περιγράφουν και ερμηνεύουν την ορθόδοξη παράδοση και ζωή και ως στόχο μαθητές/- μαθήτριες στοχεύουν: Α) «στην εξοικείωση με τα σύμβολα, τις εικόνες και τις γιορτές της ορθόδοξης θείας λατρείας, αναγνωρίζοντας σε αυτά τους κεντρικούς άξονες με τους οποίους εκφράζεται η ζωοποιός σχέση Θεού και ανθρώπου», Β) «στην αντίληψη ότι ο Θεός φανερώνεται στον άνθρωπο ως Πρόσωπο, για να εγκαινιάσει μία βιοτή ανιδιοτελούς αγάπης, που δεν έχει όρια, μελετώντας διηγήσεις και ιστορίες τόσο από τη Βίβλο όσο και από την παράδοση της Ορθόδοξης Εκκλησίας», Γ) «στην εκτίμηση της σημασίας του ευαγγελικού μηνύματος και της ορθόδοξης παράδοσης ως θεμελίων βάσει των οποίων διαμορφώθηκε το συλλογικό θρησκευτικό βίωμα στην ελληνική πραγματικότητα», Δ) «στην ανακάλυψη ότι η σχέση του ανθρώπου με τον Θεό, όπως φανερώνεται στα γεγονότα της Θείας Οικονομίας, καθίσταται πηγή έμπνευσης και δύναμη που μεταμορφώνει τον τρόπο σκέψης, τη ζωή, την κοινωνία, τον πολιτισμό, την κτίση ολόκληρη», Ε) «στη προσέγγιση του κόσμου ως

δημιουργία και ως δωρεά του Θεού προς τον άνθρωπο, μελετώντας κείμενα που αφηγούνται την πίστη της Ορθόδοξης Εκκλησίας», Ζ) «στη συνειδητοποίηση ότι το όραμα της Βασιλείας του Θεού, που γεύεται εμπειρικά η Ορθόδοξη Εκκλησία, οδηγεί αβίαστα στην ανάληψη ευθύνης και στον αγώνα για ειρήνη, ισότητα, δικαιοσύνη και έμπρακτη αλληλεγγύη μεταξύ των ανθρώπων», Η) «στην αξιοποίηση των νέων τεχνολογιών στη διδακτική πράξη, τα πλεονεκτήματα της ηλεκτρονικής μάθησης και τα διαθέσιμα ψηφιακά εργαλεία», Θ) «στη π»ροσέγγιση στις ιδέες της αειφορίας (βιώσιμης ανάπτυξης)». Στον Β' Κύκλο, ως στόχους του μαθήματος των Θρησκευτικών ορίζονται είναι οι μαθητές/ μαθήτριες, α) μέσα από τη βιωματική, διαθεματική και διερευνητική μαθησιακή προσέγγιση, β) μέσω αφηγήσεων και ιστοριών αγίων προσώπων, καθώς και του σώματος πιστών της Εκκλησίας, γ) μέσα από την ελληνορθόδοξη και γενικότερα τη χριστιανική παράδοση: Α) «να αντιληφθούν την αγάπη και το ενδιαφέρον του Θεού προς τον άνθρωπο και ολόκληρο τον κόσμο μέσα από την Αγία Γραφή, την ορθόδοξη χριστιανική παράδοση και την ιστορία της Εκκλησίας ως σώματος Χριστού», Β) «να αναγνωρίσουν τη σημασία και τη διαχρονικότητα του ευαγγελικού μηνύματος του Χριστού, που το καθιστούν πάντοτε επίκαιρο για τον κάθε άνθρωπο προσωπικά αλλά και στην κοινωνική ζωή και στον πολιτισμό», Γ) «να ανακαλύπτουν έννοιες και σύμβολα της ορθόδοξης χριστιανικής πίστης και λατρευτικής ζωής της Εκκλησίας, όπως αποτυπώνονται στη χριστιανική τέχνη», Δ) «να εκτιμήσουν την ανάγκη σεβασμού και προστασίας της ελληνορθόδοξης πολιτισμικής κληρονομιάς του τόπου μας και γενικότερα του φυσικού περιβάλλοντος και της ανθρωπότητας ως δημιουργημάτων του Θεού», Ε) «να καλλιεργήσουν τις ηθικές αξίες του χριστιανισμού, ως πρόταση και στάση ζωής στον δημόσιο χώρο που εκφράζεται με έμπρακτη αλληλεγγύη προς τον πάσχοντα, ειρηνική συνύπαρξη, σεβασμό της διαφορετικότητας, ισότητα και δικαιοσύνη», ΣΤ) «να χρησιμοποιήσουν τις νέες τεχνολογίες στη διδακτική πράξη και να αξιοποιήσουν τα πλεονεκτήματα της ηλεκτρονικής μάθησης και τα διαθέσιμα ψηφιακά εργαλεία», Ζ) «να προσεγγίσουν τις ιδέες της αειφορίας (βιώσιμης ανάπτυξης)» (ΦΕΚ 615/Β/9-2-2023).

Στο Γυμνάσιο το οποίο αφορά και την παρούσα έρευνα, το μάθημα των Θρησκευτικών συμβάλλει: Α) «στη διαμόρφωση ελεύθερων, υπεύθυνων και κριτικά σκεπτόμενων πολιτών και στην προετοιμασία των μαθητών και μαθητριών για τον δημόσιο χώρο με τέτοιον τρόπο, ώστε να αναδεικνύουν ως πολίτες του κόσμου τις οικουμενικές αρχές και αξίες μέσα από την οπτική της ορθόδοξης χριστιανικής παράδοσης», Β) «στην ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης των μαθητών και μαθητριών, μέσω της ανάλυσης και εμπέδωσης της ορθόδοξης χριστιανικής παράδοσης, με τέτοιον τρόπο, ώστε να μη διακυβεύεται σε καμία περίπτωση η

ελεύθερη διάπλαση της προσωπικότητάς τους», Γ) «στην κατανόηση και ερμηνεία βασικών πτυχών της διδασκαλίας της Ορθόδοξης Εκκλησίας, όπως αυτές καταγράφονται στην Αγία Γραφή, στη δογματική και ηθική διδασκαλία της, στη λατρευτική της ζωή και στην παράδοση των αγίων Πατέρων της», Δ) «στην ολόπλευρη, αρμονική και ισόρροπη ανάπτυξη των διανοητικών και ψυχοσωματικών δυνάμεων των μαθητών και μαθητριών, ώστε να έχουν τη δυνατότητα να εξελιχθούν σε ολοκληρωμένες προσωπικότητες, να μπορούν να ζήσουν δημιουργικά, με αγάπη προς τον άνθρωπο, τη ζωή και τη φύση και να διακατέχονται από πίστη προς την πατρίδα και τα γνήσια στοιχεία της ορθόδοξης χριστιανικής παράδοσης, η οποία αποτελεί θεμελιώδες στοιχείο της σύγχρονης ελληνικής και ευρωπαϊκής παιδείας», Ε) «στην εξοικείωση με τη σχέση Θεού και ζωής ως κινητήρια δύναμη που συμβάλλει στον προσανατολισμό του βίου και την ανακάλυψη της προσωπικής ταυτότητας», ΣΤ) «στην αναγνώριση του συλλογικού θρησκευτικού βιώματος, το οποίο στην Ελλάδα διαμορφώνεται μέσω της ιστορικής παρουσίας και δράσης της Ορθόδοξης Εκκλησίας», Ζ) «στην ανάδειξη της σημασίας που έχει η θρησκευτική αγωγή ως προς τις ικανότητες των μαθητών/μαθητριών να επικοινωνούν με τον εαυτό τους, με τους άλλους και τον κόσμο ολόκληρο, να δημιουργούν, να αυτενεργούν, να καλλιεργούν δεξιότητες και να παράγουν νέα γνώση, η οποία να μετασχηματίζεται σε δράση στην κοινωνία, τη συνύπαρξη, την ισότητα, τη δημοκρατία και γενικά την αλλαγή και τη βελτίωση του κόσμου, Η) «στη μελέτη του θρησκευτικού φαινομένου εν γένει με γνώμονα τη διαθεματική και τη διεπιστημονική προσέγγιση της γνώσης», Θ) «στη γνωριμία με άλλα θρησκευτά και θρησκευτικές και μη θρησκευτικές κοσμοθεωρίες, κάτι που επιτυγχάνεται σε συνάρτηση με τα αναπτυξιακά και παιδαγωγικά χαρακτηριστικά των παιδιών και των εφήβων και πάντα διακριτά, αποβλέποντας στην καλλιέργεια της ικανότητας για διάλογο, για σεβασμό απέναντι στην ετερότητα, καθώς και για αρμονική συνύπαρξη με τους άλλους» (ΦΕΚ 416/Β/30-1-2023).

Στους ειδικούς στόχους του Γυμνασίου, το μάθημα των Θρησκευτικών, μέσα από τη βιωματική, διαθεματική και διερευνητική μαθησιακή προσέγγιση της ζωής και της ιστορίας σημαντικών προσώπων για το σχέδιο της Θείας Οικονομίας και της πορείας της Εκκλησίας, αλλά και της γέννησης και εξέλιξης των μεγάλων θρησκευμάτων στον κόσμο οι μαθητές/μαθήτριες: Α) «συνειδητοποιούν ότι ο Θεός δεν είναι μία απρόσωπη ιδέα, αλλά Πρόσωπο, που σχετίζεται με τα δημιουργήματά του και οικονομεί για τη σωτηρία τους», Β) «αναγνωρίζουν τη σημασία της ενανθρώπησης του Θεού και του ευαγγελικού μηνύματος του Χριστού, όπως αποτυπώνεται στην Αγία Γραφή, τη διδασκαλία και την παράδοση της Εκκλησίας, όπως επίσης την ιστορία και τον πολιτισμό του ανθρώπου», Γ) «προσεγγίζουν τη

συγκρότηση και την πορεία της Εκκλησίας ως Σώμα Χριστού, η εμπειρία του οποίου καταγράφεται στη δογματική και ηθική της διδασκαλία, και φανερώνεται στη λατρευτική της ζωή», Δ) «εκτιμούν μέσω της παρουσίας και της δράσης της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην ελληνική ιστορία τη σημασία που έχει το διαμορφωμένο και ζωντανό συλλογικό θρησκευτικό βίωμα ως στοιχείο της σύγχρονης ελληνικής και ευρωπαϊκής παιδείας», Ε) «ανακαλύπτουν τις αξίες του χριστιανισμού ως πρόταση προσανατολισμού της ζωής και δράσης στον δημόσιο χώρο και όραμα μεταμόρφωσης του παρόντα κόσμου», ΣΤ) γνωρίζουν την ιστορική ίδρυση και εξέλιξη του χριστιανικού κόσμου της Δύσης και των σύγχρονων μεγάλων θρησκευμάτων, Ζ) αξιοποιούν τις νέες τεχνολογίες στη διδακτική πράξη, τα πλεονεκτήματα της ηλεκτρονικής μάθησης και τα διαθέσιμα ψηφιακά εργαλεία και Η) «προσεγγίζουν τις ιδέες της αειφορίας (βιώσιμης ανάπτυξης). Είναι σημαντικό να τονιστεί ότι στο Γυμνάσιο σε σχέση με το Δημοτικό το μάθημα των Θρησκευτικών ανοίγεται και σε άλλες θρησκείες και κοσμοθεωρίες εκτός του Χριστιανισμού» (ΦΕΚ 416/Β/30-1-2023).

Τέλος, στο Λύκειο στους σκοπούς του μαθήματος των Θρησκευτικών περιλαμβάνεται:

Α) «η διαμόρφωση ελεύθερων, υπεύθυνων και κριτικά σκεπτόμενων πολιτών και στην προετοιμασία των μαθητών και μαθητριών για τον δημόσιο χώρο με τέτοιον τρόπο, ώστε να αναδεικνύουν ως πολίτες του κόσμου τις οικουμενικές αρχές και αξίες μέσα από την οπτική της ορθόδοξης χριστιανικής παράδοσης. - Στην ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης των μαθητών και μαθητριών, μέσω της ανάλυσης και εμπέδωσης της ορθόδοξης χριστιανικής παράδοσης, με τέτοιον τρόπο, ώστε να μη διακυβεύεται σε καμία περίπτωση η ελεύθερη διάπλαση της προσωπικότητάς τους», Β) «η κατανόηση και ερμηνεία βασικών πτυχών της διδασκαλίας της Ορθόδοξης Εκκλησίας, όπως αυτές καταγράφονται στην Αγία Γραφή, στη δογματική και ηθική διδασκαλία της, στη λατρευτική της ζωή και στην παράδοση των αγίων Πατέρων της», Γ) «η ολόπλευρη, αρμονική και ισόρροπη ανάπτυξη των διανοητικών και ψυχοσωματικών δυνάμεων των μαθητών και μαθητριών, ώστε να έχουν τη δυνατότητα να εξελιχθούν σε ολοκληρωμένες προσωπικότητες, να μπορούν να ζήσουν δημιουργικά, με αγάπη προς τον άνθρωπο, τη ζωή και τη φύση και να διακατέχονται από πίστη προς την πατρίδα και τα γνήσια στοιχεία της ορθόδοξης χριστιανικής παράδοσης, η οποία αποτελεί θεμελιώδες στοιχείο της σύγχρονης ελληνικής και ευρωπαϊκής παιδείας», Δ) «η εξοικείωση με τη σχέση Θεού και ζωής ως κινητήρια δύναμη που συμβάλλει στον προσανατολισμό του βίου και την ανακάλυψη της προσωπικής ταυτότητας», Ε) «η αναγνώριση του συλλογικού θρησκευτικού βιώματος, το οποίο στην Ελλάδα διαμορφώνεται μέσω της ιστορικής παρουσίας και δράσης της Ορθόδοξης Εκκλησίας», ΣΤ) «η ανάδειξη της σημασίας που έχει η

θρησκευτική αγωγή ως προς τις ικανότητες των μαθητών/μαθητριών να επικοινωνούν με τον εαυτό τους, με τους άλλους και τον κόσμο ολόκληρο, να δημιουργούν, να αυτενεργούν, να καλλιεργούν δεξιότητες και να παράγουν νέα γνώση, η οποία να μετασχηματίζεται σε δράση στην κοινωνία, εμπνεόμενη από το όραμα και την ελπίδα για την ειρήνη, τη συνύπαρξη, την ισότητα, τη δημοκρατία και γενικά την αλλαγή και τη βελτίωση του κόσμου», Ζ) «η μελέτη του θρησκευτικού φαινομένου εν γένει με γνώμονα τη διαθεματική και τη διεπιστημονική προσέγγιση της γνώσης», Η) «η γνωριμία με άλλα θρησκευτά και θρησκευτικές και μη θρησκευτικές κοσμοθεωρίες, κάτι που επιτυγχάνεται σε συνάρτηση με τα αναπτυξιακά και παιδαγωγικά χαρακτηριστικά των παιδιών και των εφήβων και πάντα διακριτά, αποβλέποντας στην καλλιέργεια της ικανότητας για διάλογο, για σεβασμό απέναντι στην ετερότητα, καθώς και για αρμονική συνύπαρξη με τους άλλους» (ΦΕΚ 573/Β/6-2-2023).

Στους ειδικούς στόχους του μαθήματος στο Λύκειο μέσα από τη βιωματική, διαθεματική, διεπιστημονική και διερευνητική προσέγγιση σταθμών εξέλιξης της πορείας της Ορθόδοξης Εκκλησίας, τη θεολογική ερμηνεία γεγονότων από την ιστορία της ανθρωπότητας και του κόσμου, αλλά και σύγχρονων ζητημάτων που ανακύπτουν από την παρουσία των θρησκειών οι μαθητές/μαθήτριες θα: Α) «κατανοήσουν τη δογματική διδασκαλία της ορθόδοξης χριστιανικής διδασκαλίας για τον Τριαδικό Θεό, τον Χριστό, την Εκκλησία, τον κόσμο και τον άνθρωπο, και τη σημασία της για τον κοινωνικό βίο», Β) «εξηγήσουν μέσα από τη διδασκαλία της Εκκλησίας την αξία του ανθρώπινου προσώπου (ομοτιμία μεταξύ των ανθρώπων χωρίς καμία διάκριση) και την ιδιαιτερότητά του σε σχέση με την κτίση», Γ) «αναγνωρίσουν τον λειτουργικό, λατρευτικό, αγιολογικό και εκκλησιαστικό πλούτο της ορθόδοξης χριστιανικής ζωής ως δομικά στοιχεία νοηματοδότησης του βίου και της ελληνορθόδοξης ταυτότητας», Δ) «εκτιμήσουν το χριστιανικό ήθος και τη χριστιανική πίστη και ζωή ως πλαίσιο της ολόπλευρης και ισόρροπης ανάπτυξης των διανοητικών και ψυχοσωματικών δυνάμεών τους, ώστε να γίνουν ολοκληρωμένες προσωπικότητες και να ζήσουν δημιουργικά, με αγάπη προς τον άνθρωπο, τη ζωή και το φυσικό περιβάλλον», Ε) «διαμορφώσουν στέρεα πεποίθηση της αξίας και των αρχών της ορθόδοξης χριστιανικής παράδοσης ως ελεύθεροι, υπεύθυνοι και κριτικά σκεπτόμενοι πολίτες του ελληνικού κράτους, της Ευρώπης και του κόσμου, που έχουν ενεργό ρόλο στον δημόσιο χώρο», ΣΤ) «διακρίνουν την επίδραση της θρησκείας και των θρησκευτικών και μη θρησκευτικών κοσμοθεωριών στην πορεία του ανθρώπου στο παρελθόν και στον σύγχρονο κόσμο ως παραγόντων διαμόρφωσης ταυτότητας με σεβασμό στην ετερότητα και την αρμονική συνύπαρξη». Όπως και στο

Γυμνάσιο, έτσι και στο Πρόγραμμα Σπουδών του Λυκείου παρατηρείται ότι το μάθημα επεκτείνεται και σε άλλες θρησκείες και κοσμοθεωρίες (ΦΕΚ 573/Β/6-2-2023).

Ο νόμος 1566/1985 υπογραμμίζει ότι το μάθημα των Θρησκευτικών διδάσκεται στην υποχρεωτική Εκπαίδευση για δύο ώρες την εβδομάδα, από την Γ' Δημοτικού μέχρι την Γ' Γυμνασίου. Στην Ε' και Στ' Δημοτικού διδάσκεται μία ώρα την εβδομάδα, στο Γενικό Λύκειο διδάσκεται δύο ώρες την εβδομάδα στην Α' και Β' τάξη και μία ώρα στην Γ' τάξη και στο Επαγγελματικό Λύκειο διδάσκεται μία ώρα την εβδομάδα στην Α' και Β' τάξη. Αν και υποχρεωτικό μάθημα, η δυνατότητα απαλλαγής είναι εφικτή, ενώ δεν προβλέπεται κάποιο εναλλακτικό μάθημα για τους απαλαχθέντες του μαθήματος των Θρησκευτικών, μέχρι σήμερα (Κουκουνάρας Λιάγκης, 2019, σσ. 31-32). Η Επιστημονική Επιτροπή του ΙΕΠ για το θέμα του μαθήματος των Θρησκευτικών, παρουσιάζει σχετική ανακοίνωση με την οποία προχωράει το μάθημα. Συγκεκριμένα, πρέπει να υφίσταται ένας ικανός αριθμός ωρών διδασκαλίας και να διδάσκει με σαφήνεια και πληρότητα, τα δόγματα, τις ηθικές αξίες και τις παραδόσεις της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού, χωρίς να καλλιεργεί αμφιβολίες για αυτή ή σύγχυση με τη διδασκαλία άλλων δογμάτων. Επίσης, η συμπερίληψη άλλων θρησκειών και δογμάτων προβλέπεται «κατά τρόπο αντικειμενικό, κριτικό και πλουραλιστικό, χωρίς να επιδιώκει κατηχητικό σκοπό». Το μάθημα αναφέρεται αποκλειστικά σε μαθητές με Χριστιανικό Ορθόδοξο δόγμα, με δικαίωμα παρακολούθησής του από μη Ορθόδοξους μαθητές, εφόσον το επιθυμούν, ισχύοντας η περίπτωση απαλλαγής (Επιστημονική Επιτροπή ΙΕΠ, 2020). Η απαλλαγή στηρίζεται στις διατάξεις του άρθρου 13 του Συντάγματος, ενίοτε σε συνδυασμό με τα άρθρα 1500-1502 ΑΚ. Οι πρόσφατες αποφάσεις του ΣτΕ για το μάθημα των Θρησκευτικών, ορίζουν ότι ο χαρακτήρας του μαθήματος θα είναι ομολογιακός, έχοντας ως επίκεντρο την Ορθόδοξη πίστη. Η απαλλαγή θα στηρίζεται στην επίκληση λόγων θρησκευτικής συνείδησης, που ισχύει για τους μαθητές που δεν ενστερνίζονται το Ορθόδοξο δόγμα. Η περίπτωση μη παρακολούθησης ωστόσο φαίνεται να υπάρχει σε πολύ μικρά ποσοστά σύμφωνα με πρόσφατη έρευνα (Κουκουναράς Liagkis, 2020, σ. 153), αφού σε μεγαλύτερα ποσοστά σε παλαιότερες τουλάχιστον έρευνες, παρατηρούμε ότι πολλοί δηλώνουν Ορθόδοξοι Χριστιανοί (Κουκουναράς Liagkis, 2015, σ. 154). Επιπλέον, σύμφωνα με το νόμο 1566/1985 το κράτος οφείλει να παρέχει μάθημα Θρησκευτικών σε όποια θρησκευτική κοινότητα θέλει να οργανώσει την ομολογιακή της Θρησκευτική Εκπαίδευση με την προϋπόθεση ότι θα υπάρχουν αιτήσεις από τουλάχιστον 5 μαθητές. Μόνο η Καθολική κοινότητα φαίνεται να είναι μια τέτοια περίπτωση το 2013 όπου στην περίπτωση τους έγινε αίτηση μόνο για δικούς τους καθηγητές θρησκευτικών ενώ φαίνεται να και ακολούθησαν το

επίσημο Πρόγραμμα Σπουδών και τα σχολικά εγχειρίδια των ελληνικών Θρησκευτικών από το 2003 και μετά (Koukounaras Liagkis & Ziaka, 2015, σ. 94). Για τους μουσουλμάνους της Δυτικής Θράκης, που αποτελούν αναγνωρισμένη μειονότητα, προβλέπεται μόνο στα δημόσια σχολεία της Θράκης μια ιδιότυπη Θρησκευτική Εκπαίδευση ισλαμικού χαρακτήρα που δε θεωρείται μάθημα και ούτε βαθμολογείται και διδάσκεται από τους ιεροδιδασκάλους του Ελληνικού Δημοσίου την ώρα του μαθήματος των Θρησκευτικών (Ν. 4115/2013 και Υ.Α. 27147/Α3/27-02-2013).

Τα νέα Προγράμματα Σπουδών δίνουν διαφορετική οπτική προς την παραπάνω περίπτωση και δείχνουν ότι το μάθημα των Θρησκευτικών δεν εξισώνεται με τη θεολογία άρα και την αναγκαστική κατήχηση, όπως έκαναν όλα τα προηγούμενα προγράμματα σπουδών αλλά παρέχει μια εποικοδομητική προσέγγιση στη διδασκαλία και τη μάθηση σχετικά με τις θρησκείες, εστιάζοντας στη μάθηση (Koukounaras Liagkis, 2015, σ. 165). Μην ξεχνάμε ότι μέσω του μαθήματος των Θρησκευτικών προάγεται η δημοκρατική εκπαίδευση (Miedema & Bertram-Troost, 2008; Σταμούλης, 2024, σ. 372) και μέσω αυτού αναπτύσσονται πνευματικά όλοι οι μαθητές που παρακολουθούν το μάθημα (Στογιαννίδης, 2017, σ. 48). Τα ισχύοντα Προγράμματα Σπουδών μέχρι και το 2023 για το μάθημα των Θρησκευτικών βασίζονται σε σύγχρονες παιδαγωγικές μεθόδους και προσεγγίσεις. Αν και περιλαμβάνονται στοιχεία από άλλες θρησκείες, αυτό δεν μετατρέπει το μάθημα σε θρησκευσιολογία. Η προσέγγιση του Ορθόδοξου Χριστιανισμού, της ορθόδοξης παράδοσης και των άλλων θρησκειών δεν περιορίζεται σε απλή ενημέρωση, αλλά συνδέεται βιωματικά και διερευνητικά με τη ζωή των μαθητών. Οι μαθητές ανακαλύπτουν τον ρόλο της πίστης και της θρησκείας στον πολιτισμό, τόσο σε εθνικό όσο και σε παγκόσμιο επίπεδο. Ο θεολόγος-εκπαιδευτικός ενθαρρύνει τους/τις μαθητές/μαθήτριες να θέτουν ερωτήματα και να αναπτύσσουν από κοινού τη γνώση ως ομάδα. Παράλληλα, γίνεται γνωριμία με άλλες χριστιανικές παραδόσεις που υπάρχουν στην Ευρώπη και με άλλες ομολογίες. Επιπλέον, διδάσκονται κι άλλες μονοθεϊστικές θρησκείες όπως ο Ιουδαϊσμός και το Ισλάμ, αλλά και άλλες μεγάλες θρησκείες που συμβάλλουν στην κατανόηση του κόσμου, θρησκευτά και κοσμοθεωρίες όπως αυτές που έχουν αναλυθεί σε προηγούμενες παραγράφους (Κουκουνάρας Λιάγκης & Ρεντζή, 2020, σ. 52).

Είναι σημαντικό λοιπόν να αναφερθεί η στροφή της Θρησκευτικής Εκπαίδευσης, που όπως εισηγείται ο Μάριος Κουκουνάρας Λιάγκης, αυτή πλέον χαρακτηρίζεται ως μετασχηματιστική (Koukounaras Liagkis, 2022), με την μάθηση και τη γνώση να εξετάζονται μέσα από διαφορετικές προσεγγίσεις. Αυτό δε σημαίνει ότι το περιεχόμενο του μαθήματος των Θρησκευτικών όσο αφορά την Ορθόδοξη Διδασκαλία και τον Χριστιανισμό αλλάζει,

αλλάζουν όμως οι παιδαγωγικοί τρόποι προσέγγισης προς αυτόν αλλά και τις υπόλοιπες θεματικές, θρησκείες-κοσμοθεωρίες που προβλέπονται στο Πρόγραμμα Σπουδών (Koukounaras Liagkis, 2021, σ. 121). Η βιωματική μέθοδος στη Θρησκευτική Εκπαίδευση μπορεί και εφαρμόζεται σύμφωνα με το μοντέλο μεθοδολογίας των Mary Kalantzis και Bill Cope (2013). Αυτοί, προσφέρουν στάδια/φάσεις επίτευξης της γνώσης, όπου ο εκπαιδευτικός δημιουργεί γνώση και καλλιεργεί ικανότητες γνώσης. Ο μαθητής αρχικά βιώνει το γνωστό και το νέο και πολλές γνώσεις πηγάζουν από τις εμπειρίες. Οι μαθητές/μαθήτριες που συμμετέχουν στις διαδικασίες αυτή, φέρουν τις δικές τους εμπειρίες, προτεραιότητες και γνώσεις στο μαθησιακό περιβάλλον. Οι μαθητές/μαθήτριες εντοπίζουν αυτό που πρέπει να μάθουν εξετάζοντας τη γνώση τους. Εννοιολογούν μέσω ορολογίας και θεωρίας, όπου οι μαθητές/μαθήτριες ωθούνται στο να αποσαφηνίζουν, να κατηγοριοποιούν, να ομαδοποιούν και να διακρίνουν καταστάσεις οι οποίες αποτελούν παραγωγή γνώσης. Με τη μέθοδο της θεωρίας, οι μαθητές/μαθήτριες έρχονται σε επαφή με θεωρίες και αποστηθίζουν γνώσεις. Αναλύουν λειτουργικά και κριτικά. Οι μαθητές/μαθήτριες διερευνούν συστηματικά αίτια και αποτελέσματα, με σκοπό την ανάπτυξη συλλογισμών που θα συνδέονται με άλλες διαδικασίες απόκτησης γνώσης. Η κριτική ανάλυση βοηθά τους μαθητές να διαμορφώσουν προσωπική θέση, καθιστώντας την έτσι μια σημαντική γνωσιακή διαδικασία. Τέλος, οι μαθητές/μαθήτριες εφαρμόζουν κατάλληλα και δημιουργικά. Μαζί με τις προαναφερθέντα στάδια/φάσεις, οι μαθητές καταλήγουν σε ένα πρακτικό αποτέλεσμα, εφαρμόζοντας το στη ζωή τους (Kalantzis & Cope, 2013, σσ. 327-338). Έτσι η διαδικασία μάθησης, δεν αποτελεί απλά μια διαδικασία μνήμης και η γνώση δεν είναι αποτέλεσμα επεξεργασίας πληροφοριών, αλλά δημιούργημα που παράγεται μέσω της εμπειρίας και ως η ίδια εμπειρία, γίνεται ένα χρήσιμο εφόδιο για την ερμηνεία της πραγματικότητας, του εαυτού, των άλλων και του κόσμου (Koukounaras Liagkis, 2022; Koukounάρας Λιάγκης, 2024, σ. 121; Hannam, 2021, σ. 131). Τα νέα Προγράμματα Σπουδών αλλά και όλα όσα ειπώθηκαν παραπάνω, είναι σίγουρα ένα «ασφαλή μέρος» για τους/τις μαθητές/μαθήτριες να κατακτήσουν την γνώση αλλά και να βοηθήσουν στην μετέπειτα ζωή τους (Koukounaras Liagkis, 2021, σ. 217).

Γ.1.3. Η Θρησκευτική Εκπαίδευση στην Ευρώπη

Η Θρησκευτική Εκπαίδευση υπάρχει σχεδόν σε κάθε κράτος της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Είναι πολυποίκιλη και διαφέρει από χώρα σε χώρα (Φωτίου, 2024, σ. 91). Σε αντίθεση με την Ελλάδα, στην Ευρώπη υπάρχει ο διαχωρισμός Κράτους και Εκκλησίας και αυτό φαίνεται να αποτελεί μέρος της ευρωπαϊκής ταυτότητας χωρίς να σημαίνει ότι ο διαχωρισμός μεταξύ των δυο θεσμών είναι απόλυτος (Καραμούζης, 2015, σσ. 80-81). Παρ' όλα αυτά φαίνεται

αναλυτικά ότι ισχύουν 3 περιπτώσεις - τάσεις Θρησκευτικής Εκπαίδευσης στον ευρωπαϊκό χώρο όπως αναφέρθηκαν αρχικά: α) Ομολογιακή/Κατηχητική, όπου το μάθημα οργανώνεται από θρησκευτικές κοινότητες που έχουν την αποκλειστική ευθύνη του μαθήματος, όπως στην Πολωνία, την Ιρλανδία και την Ιταλία, β) Ομολογιακή/Πολυομολογιακή – Προαιρετική ή/και Υποχρεωτική, όπου το μάθημα γίνεται συνεργατικά μεταξύ του Κράτους και της θρησκευτικής κοινότητας. Σε αυτό το παράδειγμα εντάσσεται η Ελλάδα αλλά και άλλες χώρες όπως Αυστρία, Βέλγιο, Αγγλία, Γερμανία, Ουγγαρία, Ρωσία, Ισπανία και σε ορισμένα μέρη της Ελβετίας και τέλος γ) Μη Ομολογιακή - Υποχρεωτική Θρησκευτική φοίτηση, όπου η διδασκαλία οργανώνεται αποκλειστικά από τις κρατικές αρχές όπως στη Δανία, την Εσθονία, τη Φινλανδία, τη Νορβηγία, τη Σουηδία, ορισμένα μέρη της Ελβετίας (Schreiner, 2013, σ. 8). Με τις παραπάνω τάσεις στην Ευρώπη καθρεπτίζονται οι διαφορετικοί τρόποι μετάδοσης και αντίληψης της χριστιανικής πίστης στο πλαίσιο της ύπαρξης της θρησκείας στα σχολεία όπου διδάσκεται ο χριστιανισμός, είτε δίνοντας δομικά προτεραιότητα στις χριστιανικές ομολογιακές θρησκευτικές σπουδές είτε σχεδιάζοντας ενοποιητικές προσεγγίσεις που ωστόσο βασίζονται στην προτεραιότητα του χριστιανισμού (Alberts, 2019, σ. 69). Το μάθημα των Θρησκευτικών αξιολογείται ως κανονικό μάθημα του ωρολογίου προγράμματος στις χώρες της Ευρώπης και υπηρετεί τους γενικούς σκοπούς της εκπαίδευσης. Σε σχέση με την Ελλάδα, στις περισσότερες χώρες της Ευρώπης προσφέρεται εναλλακτικό μάθημα με θρησκευτικό περιεχόμενο και όχι θεολογικό όπου οι μαθητές μαθαίνουν για διαφορετικές θρησκευτικές και φιλοσοφικές παραδόσεις και ενθαρρύνονται σε διάλογο για αυτές τις παραδόσεις. Τέτοια παραδείγματα υφίστανται στο Βέλγιο, στην Ουγγαρία, την Ιταλία, τη Λετονία, τη Λιθουανία, το Λουξεμβούργο, την Ολλανδία, τη Τσεχία, την Ισπανία, τη Πολωνία, τη Πορτογαλία και τη Σλοβακία (Κουκουνάρας Λιάγκης & Ρεντζή, 2020, σσ. 45, 47; Franken, 2017, σ. 8). Τέλος, γίνεται αντιληπτή η διαφορά ως προς τον υπεύθυνο διεξαγωγής του μαθήματος, με περιπτώσεις όπου υπεύθυνοι το μαθήματος είναι οι θρησκευτικές κοινότητες, είτε μόνες τους είτε σε συνεργασία με το κράτος ή είναι υπ' ευθύνη μόνο του κράτους (Φωτίου, 2024, σ. 92).

Γ.1.4. Οι σκοποί της Θρησκευτικής Εκπαίδευσης

Η αλήθεια είναι ότι πολλά έχουν ειπωθεί για τους σκοπούς της Θρησκευτικής Εκπαίδευσης ανά τα χρόνια, από την ενίσχυση του Ορθόδοξου φρονήματος των μαθητών/μαθητριών, μέχρι και την ολική του κατάργηση επειδή δεν εξυπηρετεί τους γενικούς σκοπούς της Εκπαίδευσης (Στογιαννίδης, 2024, σ. 15). Η θρησκευτική γνώση βασικά δίνει στους/στις μαθητές/μαθήτριες απαντήσεις και ερμηνείες όσο αφορά τον εαυτό τους, τον κόσμο γύρω τους και προσδιορίζει την κουλτούρα τους (Biesta, 2021, σ. 10). Γι' αυτό και η

Θρησκευτική Εκπαίδευση παρέχει ποικίλα οφέλη στους/στις μαθητές/μαθήτριες. Αρχικά συμβάλλει στην ανάπτυξη της προσωπικής και κοινωνικής ταυτότητας (Vermeer, 2010), που έχει σκοπό την αφύπνιση της προσωπικότητας (Κουκουνάρας Λιάγκης, 2015, σ. 195) με την κριτική και ελεύθερη τοποθέτηση του/της μαθητή/μαθήτριας απέναντι σε οποιοδήποτε θρησκευτικό φαινόμενο και την ευαισθητοποίησή τους σε σύγχρονους προβληματισμούς (Δελικωσταντής, 2009, σ. 42), με την εν τέλει αναγνώριση, κατανόηση και ίσως ταύτιση με θρησκευτικές πεποιθήσεις, πρακτικές και αξίες και συμπερίληψη διάφορων κουλτούρων σε μια ελεύθερη και δημοκρατική κοινωνία. Η εξέλιξη της προσωπικής και κοινωνικής ταυτότητας και η αφύπνισή της αναπτύσσει επίσης τη θρησκευτική ή κοσμοθεωρητική προσωπικότητα των μαθητών/τριων, ασκώντας την αυτοκριτική τους σχετικά με τις θρησκείες και τις κοσμοθεωρίες (Miedema, 2014, σ. 375). Εκτός αυτών η ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης του ανθρώπου συνδέεται με την ωρίμανσή και την προσωπική του ανάπτυξη (Leak, 2009). Τέλος, η κοινωνικοποίηση αποτελεί έναν από τους σκοπούς της Θρησκευτικής Εκπαίδευσης, δηλαδή η διαδικασία εξατομίκευσης (individuation), η οποία σχετίζεται με την ανάπτυξη της προσωπικότητας του/της μαθητή/μαθήτριας, καθώς και με την ένταξη του στην κοινωνία (Κουκουνάρας Λιάγκης, 2015, σ. 196). Οι παραπάνω απόψεις βρίσκουν σύμφωνο και τον Gert Biesta, ο οποίος υποστηρίζει ότι σκοποί της εκπαίδευσης και εν τέλει και της Θρησκευτικής Εκπαίδευσης, στηρίζονται στους τρεις πυλώνες οι οποίοι συνδέονται άρρηκτα μεταξύ τους, την ανάπτυξη και εξέλιξη των προσόντων των μαθητών/μαθητριών (qualification), την κοινωνικοποίηση τους όπως αναφέρθηκε παραπάνω (socialisation) και την ωρίμανση των μαθητών/μαθητριών ως πρόσωπα, όπου μόνοι/μόνες τους διαμορφώνουν την δική τους προσωπικότητα (subjectification) (Biesta, 2021, σσ. 11-12, 17). Η διαφορά των Θρησκευτικών σε σχέση με τα άλλα μαθήματα είναι ότι προσφέρει γνώση που δεν προσφέρουν άλλα μαθήματα, που συνδέεται με τον προσανατολισμό του ανθρώπου σε σημαντικές παραδόσεις και μόρφωση και κυρίως με τα υπαρξιακά ερωτήματα που έχουν όλοι οι άνθρωποι (Biesta, 2021, σ. 11).

Αφού στη Θρησκευτική Εκπαίδευση υφίσταται η σύνδεση των μαθητών/μαθητριών με τις θρησκευτικές τους παραδόσεις και πεποιθήσεις, μπορούμε να κατανοήσουμε και τη γνωριμία τους και με άλλες θρησκευτικές αντιλήψεις. Ένας ακόμη σκοπός της είναι και ο θρησκευτικός γραμματισμός ως μέρος του πολυγραμματισμού, δηλαδή η ικανότητα κατασκευής νοήματος σε διαφορετικά πολιτισμικά, κοινωνικά και ειδικά πλαίσια. Δεν αρκεί μόνο η γνώση συμβόλων, όρων και λέξεων, αλλά και γνώση των πλαισίων που διαμορφώνουν τις παραπάνω προϋποθέσεις (Κουκουνάρας Λιάγκης, 2015, σσ. 195-196).

Τέλος, σκοπός της Θρησκευτικής Εκπαίδευσης είναι η ενεργός συμμετοχή των μαθητών/μαθητριών στην εκπαιδευτική διαδικασία με στόχο την ανάπτυξη «ζωηρή επιθυμίας» (passionate intelligence) για δικαιοσύνη και δημοκρατία (Dewey, 1934, σ. 79). Δεδομένου ότι η εκπαίδευση παρέχει στους/στις μαθητές/μαθήτριες τρόπους σκέψης, ανασύνθεσης νοημάτων για την ερμηνεία του κόσμου και του περιβάλλοντός, η Θρησκευτική Εκπαίδευση δεν παύει να δείχνει αυτό που για το τελικό στάδιο πίστης του James W. Fowler εννοούμε συμπερίληψη «των άλλων» (1995, σσ. 200-201), με ένδειξη σεβασμού προς τις άλλες θρησκείες και κοσμοθεωριών και συνεπώς την κατάργηση του δογματισμού, της έννοιας δηλαδή που νεκρώνει κάθε ζωντανή και δημιουργική γνώση (Ματσούκας, 1996, σ. 20). Γι' αυτό συμπεραίνεται ότι η Θρησκευτική Εκπαίδευση αφορά όλους τους μαθητές/μαθήτριες, χωρίς να έχει κατηχητικό χαρακτήρα (Δεληκωσταντής, 2024, σ. 74) και όχι μια μερίδα μαθητών/μαθητριών που συγκαταλέγονται σε ένα συγκεκριμένο δόγμα. Άρα χρειάζεται να είναι υποχρεωτική, αφού φέρει τον μαθητή σε δράση και δεν τον καθελώνει σε απλή αδράνεια (Hannam, 2021, σ. 131). Το μάθημα των Θρησκευτικών χρειάζεται να παρέχεται από την Πολιτεία και να είναι υποχρεωτικό σε όλους τους/τις μαθητές/μαθήτριες, αξιοποιώντας τα σύγχρονα μοντέλα διδασκαλίας (Κουκουνάρας Λιάγκης & Παπαϊωάννου, 2016, σ. 208). Έτσι οι μαθητές/μαθήτριες γνωρίζουν για τη θρησκεία τους και για τις θρησκείες των άλλων. Ακόμη κι αν δε έχουν θρησκεία, οι μαθητές/μαθήτριες γνωρίζουν εκείνα από τη/τις θρησκεία/θρησκείες που είναι χρήσιμα για την ερμηνεία του εαυτού και του κόσμου (Κουκουνάρας Λιάγκης, 2015). Εξάλλου, το μάθημα των Θρησκευτικών δεν απευθύνεται μόνο στα μέλη της Ορθόδοξης Εκκλησίας αλλά σε κάθε μαθητή/μαθήτρια του ελληνικού σχολείου ανεξάρτητα από τις θρησκευτικές του/τις πεποιθήσεις (Βαλλιανάτος, 2005, σ. 106). Στα νέα προγράμματα σπουδών το μάθημα των Θρησκευτικών διαμορφώνεται ως μια διαδικασία κριτικής διερεύνησης. Στο εκπαιδευτικό πλαίσιο με την βοήθεια της κονστρουκτιβιστικής προσέγγισης της γνώσης και της μάθησης, οι μαθητές/μαθήτριες δεν μαθαίνουν μια θρησκεία, ούτε πολλές θρησκείες αλλά αντιμετωπίζουν κριτικά το θρησκευτικό φαινόμενο και τη θρησκευτική παράδοση του τόπου μέσα από τις δικές τους εμπειρίες και αναζητήσεις, και διαμορφώνουν την προσωπική τους άποψη. Γι' αυτό και η υποχρεωτικότητα του μαθήματος προσφέρει πολλά στην κοινωνική και ηθική μόρφωση τους, ανεξάρτητα αν ακολουθούν μία θρησκεία ή και καμία θρησκεία (Κουκουνάρας Λιάγκης & Παπαϊωάννου, 2016, σσ. 207-208).

Γ.2. Θρησκευτική Εκπαίδευση και νέες μορφές θρησκευτικότητας

Παγκοσμίως οι θρησκείες και η θρησκευτικότητα επηρεάζουν τον άνθρωπο από την αρχή της ύπαρξης του μέχρι και σήμερα. Δεν αμφισβητείται το γεγονός ότι η θρησκεία επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό όλους τους ανθρώπους, είτε με θετικό είτε αρνητικό πρόσημο. Όπως αναφέρθηκε, οι νέες μορφές θρησκευτικότητας, ειδικά οι νεότερες που σχετίζονται με τα fandoms, την επιστημονική φαντασία αλλά και τις υπόλοιπες σύγχρονες μυθολογίες, είναι πολύ εύκολα προσβάσιμες μέσω του διαδικτύου. Η Θρησκευτική Εκπαίδευση χρειάζεται να ανταποκρίνεται σε αυτό το νέο περιβάλλον και να εξετάζει τις επιδράσεις των νέων θρησκευτικών ρευμάτων. Δεν μπορεί να αγνοηθεί η περίπτωση στην οποία οι νέοι επηρεάζονται από θρησκευτικές πεποιθήσεις και πολιτισμικές παραδόσεις είτε αυτές προέρχονται από το οικογενειακό είτε από το κοινωνικό τους περιβάλλον (Κουκουνάρας Λιάγκης, 2015, σ. 203). Για αυτό τα νέα θρησκευτικά κινήματα, ως νέες μορφές θρησκευτικότητας είναι αναγκαίο να υπάρχουν στο σημερινό Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών και να διδάσκονται αντικειμενικά.

Γ.2.1. Θρησκευτικός γραμματισμός και νέα θρησκευτικά κινήματα

Όπως αναφέρθηκε ένας από τους σκοπούς της Θρησκευτικής Εκπαίδευσης είναι ο θρησκευτικός γραμματισμός. Ο θρησκευτικός γραμματισμός βέβαια σαν έννοια φαίνεται να είναι αμφιλεγόμενος και χρησιμοποιείται με πολλούς τρόπους (Κουκουνάρας Λιάγκης & Σεκαδάκης, 2022, σ. 80; Driesen & Tayob, 2016, σ. 72). Στην Αμερική, πριν 17 χρόνια, ο θρησκευτικός γραμματισμός κατανοήθηκε «τόσο σημαντικός όσο και ο πολιτισμικός γραμματισμός, επειδή η θρησκεία είναι ίσως το πιο σημαντικό συστατικό του πολιτισμού και, ως εκ τούτου, έχει επιδράσεις στην παγκόσμια ιστορία» (Prothero, 2007, σ. 4). Για την Diane Moore (2006), θρησκευτικός γραμματισμός θεωρείται η κατοχή των βασικών αρχών των σημαντικότερων θρησκευτικών παραδόσεων του κόσμου, της ποικιλομορφίας των εκφράσεων και των πεποιθήσεων εντός των παραδόσεων που αναδύονται και εξελίσσονται σε σχέση με διαφορετικά κοινωνικά/ιστορικά πλαίσια και του ρόλου που διαδραματίζει η θρησκεία στην ανθρώπινη κοινωνική, πολιτιστική και πολιτική ζωή τόσο σε σύγχρονα όσο και σε ιστορικά πλαίσια. Ο Prothero ορίζει τον θρησκευτικό γραμματισμό ως τις απαραίτητες γνώσεις που πρέπει να έχει κάποιος/κάποια για να μπορεί να συμμετέχει σε συζητήσεις σχετικά με την ιδιωτική και δημόσια επιρροή των θρησκειών (Prothero, 2007). Για τους Dinham και Jones (2010, σ. 6), ο θρησκευτικός γραμματισμός έγκειται στην κατοχή των γνώσεων και των δεξιοτήτων για την αναγνώριση της θρησκευτικής πίστης ως θεμιτού και σημαντικού τομέα

που αφορά όλους τους ανθρώπους, το επίπεδο γενικών γνώσεων τουλάχιστον για κάποιες θρησκευτικές παραδόσεις και την επίγνωση και ικανότητα να μάθεις για άλλες. Η έννοια του θρησκευτικού γραμματισμού αφορά στην εκπαίδευση και στην ανάπτυξη μιας διαρκούς ικανότητας να κατανοεί κανείς και να αλληλεπιδρά με τις θρησκείες και τις κοσμοθεωρίες, σε έναν κόσμο όπου πολλοί άνθρωποι είτε γνωρίζουν ελάχιστα για αυτά τα ζητήματα είτε δεν έχουν τις απαραίτητες γνώσεις και τη γλώσσα για να τα συζητήσουν (Dinham & Shaw, 2017). Στους Biesta και άλλους (2019, σ. 25), ως θρησκευτικό γραμματισμό εννοείται η διδασκαλία διαφορετικών θρησκειών ακόμη και όταν η Θρησκευτική Εκπαίδευση έχει μονοθρησκευτικό χαρακτήρα, τη κατανόηση της διαφορετικότητας εντός και μεταξύ των θρησκειών και την απόκτηση γνώσεων που επιτρέπουν στους/στις μαθητές/μαθήτριες «να περιηγηθούν σε διαφορετικούς τομείς της ζωής».

Στην περίπτωση των νέων μορφών θρησκευτικότητας, έχει γίνει ήδη κατανοητό ότι τα περισσότερα από αυτά αν και θρησκείες - μιμήδια, υπάρχουν, κατανοούνται και λειτουργούν επίσημα ως νέα θρησκευτικά ρεύματα με πλήθος ανθρώπων που τα ακολουθεί. Ως μέρη μια νέας διαφορετικότητας, η έννοια του θρησκευτικού γραμματισμού θα συμπεριλάβει την διαφορετικότητα αλλά και την κριτική κατανόηση των νέων μορφών θρησκευτικότητας. Η διδασκαλία των θρησκειών στις σχολικές αίθουσες αποτελεί τόσο εκπαιδευτικό, πολιτισμικό και θρησκευτικό θέμα αλλά κοινωνικό και πολιτικό (Κουκουνάρας Λιάγκης, 2010). Εξάλλου, για την κατανόηση του οποιουδήποτε πολιτισμικού περιεχομένου και πολιτικής, είναι δύσκολο να μην αναφερθούμε στις θρησκείες (Wright, 2004). Γι' αυτό η έννοια του θρησκευτικού γραμματισμού στη Θρησκευτική Εκπαίδευση αποτελεί κυρίαρχο όρο στη βιβλιογραφία και στα Προγράμματα Σπουδών από το 2003 (Κουκουνάρας Λιάγκης & Σεκαδάκης, 2022, σ. 82). Σύμφωνα με τον Jackson, ο θρησκευτικός γραμματισμός μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως μάθηση σχετικά με τις θρησκείες, ως με αντικειμενικό τρόπο μελέτη της θρησκείας από συγκεκριμένη οπτική και ως θρησκευτική μάθηση (Κουκουνάρας Λιάγκης & Σεκαδάκης, 2022, σ. 80).

Ο εκπαιδευτικός χαρακτήρας της Θρησκευτικής Εκπαίδευσης στον 21ο αιώνα, έχει ως κεντρικό άξονα την ανάπτυξη του θρησκευτικού γραμματισμού (Κουκουνάρας Λιάγκης & Ρεντζή, 2020, σ. 51), ο οποίος απευθύνεται κυρίως σε μαθήματα μη ομολογιακής τάσης κατάλληλα για πλουραλιστικές κοινωνίες και δημοκρατικά κράτη (Driesen & Tayob, 2016, σ. 71). Ούτως ή άλλως, είναι ήδη γνωστό ότι ο διαθρησκειακός διάλογος, αρά και ο θρησκευτικός γραμματισμός και στην περίπτωση των νέων θρησκευτικών κινημάτων, αποτελεί σημαντικό μέρος για την Ορθόδοξη Θεολογία και πίστη (Παπαϊωάννου, 2018, σ. 43). Αυτό συνδέεται και με το γεγονός ότι η Θρησκευτική Εκπαίδευση πρέπει να έχει ανοιχτούς ορίζοντες και να είναι

εκσυγχρονισμένη και όχι στάσιμη σε παραδοσιακές τακτικές (Δεληκωσταντής, 2024, σ. 69). Η κατανόηση των άλλων θρησκειών από τον άνθρωπο ανεξαρτήτως της προσωπικής του πίστης δεν αρκεί, καθώς η εκπαίδευση και η κατανόηση και των άλλων θρησκειών πραγματοποιείται στο πλαίσιο των πολυγραμματισμών, που παρέχει η εκπαίδευση (Cope & Kalantzis, 2009, σσ. 164-195) η οποία λειτουργεί ως εργαλείο ερμηνείας του εαυτού και του κοινωνικού περιβάλλοντος (Κουκουνάρας Λιάγκης, 2015, σ. 195). Η εκπαίδευση των νέων όμως στον θρησκευτικό γραμματισμό δεν αρκείται μόνο στο παραπάνω, αλλά αποτελεί και διεθνώς δικαίωμα του κάθε ανθρώπου (Κουκουνάρας Λιάγκης & Παπαϊωάννου, 2016, σ. 202; Franken, 2017, σ. 3). Σε αποτελέσματα πρόσφατων ερευνών οι μαθητές/μαθήτριες βλέπουν τη Θρησκευτική Εκπαίδευση ως αφορμή συνάντησης με το διαφορετικό και αφορμή ανάπτυξης της πνευματικής τους και όχι απαραίτητα της θρησκευτικής τους ταυτότητας (Dinham & Shaw, 2017, σ. 10). Ακόμη, οι μαθητές/μαθήτριες μέσω της διδασκαλίας άλλων θρησκειών, έχουν τη δυνατότητα να αλληλεπιδρούν μεταξύ τους, κατακτώντας έτσι υψηλότερα επίπεδα γνωστικής κατανόησης και θρησκευτικού γραμματισμού και καταλήγουν στην ανάπτυξη ενσυναίσθησης και διαπροσωπικής ευαισθητοποίησης (Παπαϊωάννου, 2018, σ. 59) αλλά και την ανάπτυξη την ανεκτικότητα και του σεβασμού για όλες τις θρησκείες και κοσμοθεωρίες (Lester & Roberts, 2011). Οι θρησκείες λοιπόν, ανεξαιρέτως αν αυτές εντάσσονται στις μεγάλες θρησκείες του κόσμου ή σε νέα θρησκευτικά κινήματα μικρής ή μεγάλης εμβέλειας, πρέπει να διδάσκονται στα σχολεία, καθώς η γνώση των παγκόσμιων θρησκειών φαίνεται να αποτελεί βασικό συστατικό μιας ολοκληρωμένης εκπαίδευσης (Anderson, Mathys, & Cook, 2015, σ. 285; Prothero, 2007), με τους μαθητές να κατανοούν βασικά ιστορικά ή πολιτικά γεγονότα που συμβαίνουν ανά τα χρόνια στον κόσμο (Passe & Willox, 2009, σ. 102).

Τα προγράμματα Σπουδών του 2023 και συγκεκριμένα στο Γυμνάσιο με το ΦΕΚ 416/B/30-1-2023 και το Λύκειο ΦΕΚ 573/B/6-2-2023 συμπεριλαμβάνονται οι θρησκείες και οι κοσμοθεωρίες προάγουν την έννοια του θρησκευτικού γραμματισμού όπως διακρίνεται παραπάνω. Ξεκινώντας από το Γυμνάσιο, δύο από τους σκοπούς του μαθήματος των Θρησκευτικών όπως έχουν αναφερθεί προηγουμένως είναι α) η μελέτη του θρησκευτικού φαινομένου εν γένει με γνώμονα τη διαθεματική και τη διεπιστημονική προσέγγιση της γνώσης και β) η γνωριμία με άλλα θρησκευτά και θρησκευτικές και μη θρησκευτικές κοσμοθεωρίες. Στο μάθημα των θρησκευτικών «οι μαθητές και οι μαθήτριες καλούνται να αποκτήσουν τις κατάλληλες ικανότητες, ώστε να συνυπάρχουν αρμονικά με όλους τους ανθρώπους και με τον θρησκευτικά «άλλο» και να συνεργάζονται συμβάλλοντας στην εύρυθμη λειτουργία του κοινωνικού συνόλου». Η διδακτική πλαισίωση και ο σχεδιασμός των

μαθημάτων από τους θεολόγους εκπαιδευτικούς πρέπει να γίνεται με προσοχή στις καθημερινές μαθησιακές ευκαιρίες που προσφέρουν στους/στις μαθητές/μαθήτριες και να τις εφαρμόζουν διαμορφώνοντας ένα περιβάλλον εργαστηρίου έρευνας, επικοινωνίας, δράσης και έκφρασης που προκαλεί τους/τις μαθητές μαθήτριες να εργάζονται, για να πραγματώσουν, μεταξύ άλλων, και τον θρησκευτικό γραμματισμό και την ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης (ΦΕΚ 416/B/30-1-2023). Παρόμοια και στο Λύκειο, «οι μαθητές/μαθήτριες καλούνται να αποκτήσουν τις κατάλληλες ικανότητες, ώστε να συνυπάρχουν αρμονικά με όλους τους ανθρώπους και με τον θρησκευτικά «άλλο» και να συνεργάζονται συμβάλλοντας στην εύρυθμη λειτουργία του κοινωνικού συνόλου». Επίσης, δύο από τους σκοπούς του μαθήματος των Θρησκευτικών είναι α) μελέτη του θρησκευτικού φαινομένου εν γένει με γνώμονα τη διαθεματική και τη διεπιστημονική προσέγγιση της γνώσης και β) η γνωριμία με άλλα θρησκευτά και θρησκευτικές και μη θρησκευτικές κοσμοθεωρίες. Η διδακτική προσέγγιση και ο σχεδιασμός μάθησης του μαθήματος πρέπει να επιδιώκει τη δημιουργία περιβάλλοντος μάθησης που να είναι ικανό να οδηγεί τους μαθητές/μαθήτριες στη δημιουργία ισχυρού υποβάθρου γνώσεων, δεξιοτήτων και στάσεων, έτσι ώστε ο/η μαθητής/μαθήτρια να χτίζει συνεχώς επάνω σε αυτό που έχει ήδη μάθει. Στη διαδικασία αυτή η κατανόηση της θεολογικής ορολογίας και η χρήση της θεολογικής γλώσσας συνιστούν απαραίτητη προϋπόθεση θρησκευτικού γραμματισμού. Τα νέα Προγράμματα Σπουδών να εμπνεύσουν και να υποστηρίξουν τους/τις εκπαιδευτικούς ώστε οι μαθητές/μαθήτριες να εργάζονται για να πραγματώσουν, μεταξύ άλλων, και την ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης (ΦΕΚ 573/B/6-2-2023). Γι' αυτό και στην παρούσα εργασία ως θρησκευτικό γραμματισμό κατανοείται η συνθήκη που στοχεύει στην κατανόηση και γνώση των θρησκευτικών αρχών, πρακτικών, και πεποιθήσεων κι άλλων θρησκειών ή κοσμοθεωριών από τους μαθητές/μαθήτριες.

Χάρη στην επιρροή των Cope και Kalantzis το 2009 και των πολυγραμματισμών τους (Cope & Kalantzis, 2009), ο θρησκευτικός γραμματισμός εντάσσεται στα ελληνικά προγράμματα σπουδών της υποχρεωτικής εκπαίδευσης. Μια πολύ πρόσφατη έρευνα για τους σημερινούς εφήβους (Κουκουνάρας Λιάγκης & Σεκαδάκης, 2022) έδειξε ότι οι αποφοίτοι των Λυκείων διαθέτουν μέτριο επίπεδο θρησκευτικών γνώσεων και θρησκευτικού γραμματισμού. Βέβαια αυτό εγείρει ερωτήματα για τις γνώσεις των μαθητών και όσο αφορά την Ορθόδοξη πίστη καθώς και για το γεγονός αν τα μαθησιακά αποτελέσματα εκπληρώνονται στις σχολικές αίθουσες (Κουκουνάρας Λιάγκης & Σεκαδάκης, 2022, σσ. 105-106). Όσο για το εξωτερικό, το φαινόμενο του θρησκευτικού γραμματισμού έχει απασχολήσει αρκετούς επιστήμονες του

ερευνητικού χώρου της Θρησκευτικής Εκπαίδευσης και της γενικότερης εκπαίδευσης την τελευταία δεκαετία (Conroy, 2016; Richardson, 2017; Ashraf, 2019; Chan, Mistry, Reid, Zaver, & Jafralie, 2020; von Brömssen, Ivkovits, & Nixon, 2020; Franken, 2017). Από αυτούς, ο Richardson (2017, σ. 364) αναφέρει ότι ο θρησκευτικός γραμματισμός συμβάλει στην ικανότητα των ατόμων να κάνουν τεκμηριωμένες επιλογές σχετικά με τις πεποιθήσεις που επηρεάζουν τις ηθικές τους αντιλήψεις και προσδίδει τα ηθικά αγαθά της ανάπτυξης της κατανόησης, του σεβασμού και της ανεκτικότητας και της υπεύθυνης πολιτικής και πολιτικής συμμετοχής.

Καταλήγοντας, οι νέες μορφές θρησκευτικότητας, κυρίως οι μορφές τους εντός της λαϊκής κουλτούρας, φαίνονται ως απλά ενθουσιώδη κινήματα. Στην ουσία τους όμως, όπως ειπώθηκε και σε προηγούμενες ενότητες, έχουν τις δικές τους πρακτικές και διδασκαλίες. Ο θρησκευτικός γραμματισμός στην εκπαίδευση σίγουρα θα βοηθήσει τους/τις μαθητές/μαθήτριες να κατανοήσουν τα κίνητρα, τα δόγματα και τις τελετουργίες αυτών των κινήματων. Όπως έχει αναφερθεί οι νέες μορφές θρησκευτικότητας θεωρούνται σε περιπτώσεις αναγνωρισμένα θρησκευτά και μέσω του θρησκευτικού τους γραμματισμού, οι μαθητές/μαθήτριες θα καλλιεργήσουν σεβασμό και την ανεκτικότητα γι' αυτά (Lester & Roberts, 2011). Στις περιπτώσεις που τα νέα θρησκευτικά κινήματα έχουν στιγματιστεί ως επικίνδυνα, ο θρησκευτικός γραμματισμός παίζει καθοριστικό ρόλο σε πιο νηφάλιες κριτικές προσεγγίσεις (Φωτίου, 2024, σ. 84). Γι' αυτό και πρέπει να αποτελεί στόχο των εκπαιδευτικών και θεολόγων για μια καλύτερη εκπαίδευση (Gallagher, 2009, σ. 218). Δεν αρκεί η απλή ανάγνωση των κειμένων άλλων θρησκειών αλλά και η κατανόησή τους, ώστε οι μαθητές/μαθήτριες να είναι ικανοί/ικανές να συμμετέχουν σε συζήτηση και διάλογο σχετικά με θρησκευτικά θέματα (Prothero, 2007, σ. 14) και κοσμοθεωρίες όπως τα νέα θρησκευτικά κινήματα. Και γι' αυτούς τους λόγους λοιπόν, ο θρησκευτικός γραμματισμός είναι αναγκαία δεξιότητα για τους αυριανούς πολίτες (Μητροπούλου, 2022, σ. 37).

Γ.2.2. Διδασκαλία θρησκειών και κοσμοθεωριών

Στον όρο κοσμοθεωρία αντικατοπτρίζεται μια πληθώρα πεποιθήσεων και υποθέσεων σχετικά με διάφορες πτυχές της πραγματικότητας και περιλαμβάνει έννοιες όπως την ύπαρξη, την ανθρώπινη φύση, την ηθική, τη κοσμολογία και το θείο ή το υπερβατικό (Johnson, Hill, & Cohen, 2011, σ. 137; Latsone & Pliško, 2021, σσ. 131-132). Μπορεί να χαρακτηριστεί ως στάση ζωής (Jackson, 2016, σ. 77) και ως «οργανωμένα σύμπαντα» (Klass, 1995) και αποτελούν κοινωνικές κατασκευασμένες πραγματικότητες που χρησιμοποιούνται ως μέθοδοι

κατανόησης αντιλήψεων και εμπειριών (Redfield, 1952, σ. 30). Η λέξη «worldview» (=κοσμοθεωρία) είναι μετάφραση της γερμανικής «weltanschauung», η οποία κυριολεκτικά σημαίνει «θέαση του κόσμου». Η κοσμοθεωρία είναι ο τρόπος με τον οποίο ένα άτομο κατανοεί, βιώνει και ανταποκρίνεται στον κόσμο. Μπορεί να περιγραφεί ως φιλοσοφία ζωής ή προσέγγιση της ζωής (CoRE, 2018, σ. 4; Jackson, 2016, σ. 77). Σίγουρα η λέξη ταιριάζει για όλες τις θρησκείες, μιας και αυτές ασχολούνται με τα παραπάνω, αλλά σίγουρα δεν είναι όλες οι κοσμοθεωρίες θρησκευτικού τύπου. Οι νέες μορφές θρησκευτικότητας, όπως ειπώθηκαν ως επίσημα και αναγνωρισμένα κινήματα, δείχνουν κι αυτά τις κοσμοθεωρίες τους. Πιο συγκεκριμένα όμως, αφού έχει εξηγηθεί ότι μερικά από αυτά αποτελούν σύγχρονα θρησκευτικά μιμίδια, οι νέες μορφές θρησκευτικότητας μπορούν να χαρακτηριστούν και από μόνες τους ως κοσμοθεωρίες, αφού είναι αποκομμένες από τις παραδοσιακές αλήθειες και αντιλήψεις της επικρατούσας θρησκείας ή άλλων θρησκευτικών οργανισμών, καθώς και του κράτους (Chater, 2020, σ. 116). Οι νέες μορφές θρησκευτικότητας ως αναγνωρισμένες κοσμοθεωρίες και πεποιθήσεις με το δική τους φιλοσοφία αποτελούν μέρη της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης και κατανόησης των θρησκειών. Γι' αυτό και είναι υποχρέωση της Θρησκευτικής Εκπαίδευσης να διδάξει σε ένα μέρος της αυτές τις κοσμοθεωρίες, ώστε να γίνεται αντιληπτός ο κόσμος και η πραγματικότητα και αυτών των ανθρώπων που ανήκουν σε τέτοιες θρησκείες και κοσμοθεωρίες (Freeman, 2020, σ. 168). Μάλιστα, πρέπει να είναι ενταγμένες και στο κανονικό μάθημα ως διακριτή ενότητα και όχι μόνο στο εναλλακτικό μάθημα, που συνήθως προσφέρεται στην Ευρώπη για όσους και όσες απαλλάσσονται/εξαιρούνται από το μάθημα με αίτησή τους.

Το σχολείο αποτελεί μια βασική πηγή, για να μαθαίνουν οι νέοι για τη θρησκεία τους και τις θρησκείες των άλλων (Κουκουνάρας Λιάγκης & Παπαϊωάννου, 2016, σ. 207). Στην πραγματικότητα, η διδασκαλία των θρησκειών και των κοσμοθεωριών είναι μέρος του θρησκευτικού γραμματισμού. Εξάλλου αυτές πάντα πρόσφεραν στον κόσμο υπαρκτικό και αξιολογικό προσανατολισμό, νόημα ζωής, σταθερό θεμέλιο και κατεύθυνση στην ελευθερία του ανθρώπου (Δεληκωσταντής, 2024, σ. 67; Christopher, 2020, σσ. 204, 206). Οι θρησκείες στην υποχρεωτική εκπαίδευση, παρουσιάζονται ως εμπειρίες προσώπων και ομάδων, καλώντας τους/τις μαθητές/μαθήτριες να γνωρίσουν τον θρησκευτικά «άλλον» (Κουκουνάρας Λιάγκης, 2019, σ. 49; Δεληκωσταντής, 2013, σ. 317; Biesta, 2021, σ. 13; Court & Seymour, 2015, σ. 521) και να συνυπάρχουν ειρηνικά με «αυτόν» (Δεληκωσταντής, 2024, σ. 69). Πάντως, η διδασκαλία για την έννοια της κοσμοθεωρίας είναι αναγκαία στα σχολεία, ξεκινώντας κιόλας από μικρή ηλικία, διότι χωρίς αυτήν είναι αδύνατον να γίνει αναφορά αργότερα για εκπαίδευση

όσο αφορά την κοσμοθεωρία της-των θρησκείας-θρησκειών ή των κοσμοθεωριών γενικότερα, επιδιώκοντας διδασκαλία υψηλής ποιότητας (Freeman, 2020, σ. 169). Άλλο τόσο σημαντική, σύμφωνα με τους Latsone και Iliško (2021, σ. 142), είναι και η διδασκαλία τους στο χώρο του πανεπιστημίου, για τη μόρφωση των φοιτητών/φοιτητριών σχετικά με τα νέα δόγματα και την εξάλειψη κακών πιστεύω και οπτικών που συνδέονται με διάφορες κοσμοθεωρίες. Σύμφωνα με τον Jackson (2016, σ. 13), η ύπαρξη ποικιλίας θρησκειών και κοσμοθεωριών σε ένα πρόγραμμα σπουδών της Θρησκευτικής Εκπαίδευσης εξυπηρετεί και κοινωνικούς λόγους.

Η εκκοσμίκευση, ο πλουραλισμός και η παγκοσμιοποίηση προκάλεσαν προβληματισμό σχετικά με τη θέση της θρησκείας στα δημόσια σχολεία και οδήγησαν σε εξελίξεις στην εκπαιδευτική πολιτική πολλών Ευρωπαϊκών χωρών (Jackson, 2023, σ. 21). Σε αυτές υπήρξαν διάλογοι όσο αφορά την διαθρησκευτική και τη διαπολιτισμική εκπαίδευση ήδη από το 2001. Υπήρξαν επίσης σχεδιασμοί για την διδασκαλία των θρησκειών από το 2002, όπου η θρησκεία πρέπει να γίνει κατανοητή από όλους τους πολίτες αφού αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της ζωής και του πολιτισμού (Koukounaras Liagkis, 2012). Στην σύσταση CM/Rec(2008)12 το Συμβούλιο της Ευρώπης και συγκεκριμένα το Συμβούλιο των Υπουργών Παιδείας της Ε.Ε. προβλέπει συγκεκριμένα κριτήρια με τα οποία οι θρησκείες και οι κοσμοθεωρίες πρέπει να διδάσκονται στο δημόσιο σχολείο. Συγκεκριμένα, η εκπαίδευση των θρησκειών και κοσμοθεωριών αποτελεί μέρος της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης. Ως «πολιτισμικά γεγονότα» συμβάλλουν, μαζί με άλλα στοιχεία όπως η γλώσσα οι ιστορικές και πολιτιστικές παραδόσεις, στην κοινωνική και ατομική ζωή, αναπτύσσονται με βάση την ατομική μάθηση και εμπειρία. Αυτά τα «πολιτισμικά γεγονότα» δεν προκαθορίζονται εξ' ολοκλήρου από την οικογένεια ή την κοινότητα του ατόμου. Επίσης, συμβάλλουν στην καλλιέργεια της ευαισθησίας όσο αφορά τα ανθρώπινα δικαιώματα και της «συμβίωσης» με τους άλλους (Council of Europe, 2008). Το συμβούλιο της Ευρώπης έχει ως στόχο την κατανόηση της θρησκευτικής ποικιλομορφίας στην Ευρώπη αλλά και στον υπόλοιπο κόσμο και ενθαρρύνει τον διάλογο μεταξύ αλλόθρησκων ή με διαφορετικές κοσμοθεωρίες ατόμων (Jackson, 2016, σ. 18).

Επιπρόσθετα το Συμβούλιο της Ευρώπης προχώρησε για αυτόν τον σκοπό στη δημοσίευση του έργου «Οδοδείκτες» του Robert Jackson οι οποίοι είναι αφιερωμένοι και βασίζονται στο στη σύσταση του 2008 και στηρίζουν τους εκπαιδευτικούς και τους υπεύθυνους εκπαιδευτικών πολιτικών στην εφαρμογή της. Αρχικά, τονίζει τη μελέτη θρησκευτικών και μη θρησκευτικών πεποιθήσεων, η οποία είναι στα πλαίσια της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης των μαθητών/μαθητριών. Με τη σειρά του και ακολουθώντας το Συμβούλιο της Ευρώπης, ο Jackson μέσω ερευνών σε πολλές χώρες της Ευρώπης καταλήγει

στην πρόταση για ενεργό συμμετοχή των μαθητών στη μαθησιακή διαδικασία αλλά και στον σχεδιασμό και στην αναθεώρηση των μαθησιακών μεθόδων όσο αφορά τις θρησκείες και τις κομοσθεωρίες. Ιδιαίτερα για την διδασκαλία θρησκευτικών και μη θρησκευτικών πεποιθήσεων και αντίστοιχα κοσμοθεωριών, προτείνει την διερευνητική προσέγγιση (Jackson, 2016, σσ. 36-37) στην οποία οι μαθητές διαλέγονται με άλλα πρόσωπα, που έχουν διαφορετικές αξίες και ιδέες (Council of Europe, 2008), εστιάζει στη δυναμική σχέση ανάμεσα στις θρησκείες, στις ομάδες διαφόρων ειδών που υπάρχουν στο εσωτερικό τους και στα άτομα που ταυτίζονται με τέτοιες ομάδες και αποφεύγει τα στερεότυπα. Διερμηνεύει τη θρησκευτική γλώσσα και τα σύμβολά της, απεικονίζει και παρουσιάζει τις θρησκείες και εξετάζει την ανταπόκριση των μαθητών σχετικά με αυτές και αναπτύσει την διαπολιτισμικότητα (Jackson, 2016, σσ. 37-43). Η διαλογική προσέγγιση είναι κι αυτή μια από τις μεθόδους που προτείνει ο Jackson (2016), αλλά και άλλοι ερευνητές (McGuirk, 2023, σσ. 92-93; Ipgrave, 2013; Council of Europe, 2008). Συγκεκριμένα, ο εκπαιδευτής δρα ως συντονιστής και η διαλογική προσέγγιση επιτυγχάνει την αποδοχή της ετερότητας, την αναγνώριση και τον σεβασμό της θρησκείας του καθενός, τη συζήτηση και τη σοβαρή ενασχόληση με τις διαφορές και την μάθηση για την προσωπική θρησκεία αλλά και για τις άλλες. Και αυτή η προσέγγιση σύμφωνα με τον συγγραφέα, αναπτύσει την διαπολιτισμικότητα (Jackson, 2016, σσ. 38-48).

Στην αναφορά για την Ευρώπη, ο Οδηγός του «Toledo Guiding Principles on Teaching about Religions and Beliefs in Public Schools» του 2007, αποτελεί ουσιαστικό εργαλείο για τη μελέτη και τη γνώση σχετικά με τις θρησκείες και τις πεποιθήσεις στα σχολεία, έχοντας ως βάση τη θρησκευτική ελευθερία (Koukounaras Liagkis, 2012). Συγκεκριμένα ο Οδηγός βοήθησε στην καλύτερη κατανόηση της θρησκευτικής και φιλοσοφικής διαφορετικότητας στον κόσμο. Τονίζει το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας και πίστης και ότι η διδασκαλία για τις θρησκείες και κοσμοθεωρίες επιβάλλεται στο σχολείο γιατί μειώνει τα στερεότυπα (Jackson, 2016, σ. 19). Πιο αναλυτικά, ο OSCE (Organization for Security and Cooperation in Europe) με τον Οδηγό υπογραμμίζει ότι πρέπει να υπάρχουν διάφορα κριτήρια για να διδάσκονται οι θρησκείες και οι διάφορες φιλοσοφίες. Δηλαδή, το κριτήριο του σεβασμού του δικαιώματος στην ελευθερία της θρησκείας και των πεποιθήσεων και της μείωσης παρεξηγήσεων, συμπερασμάτων και στερεοτύπων που διαμορφώνονται λόγω διάφορων αντιλήψεων (OSCE, 2007, σ. 12). Ο Οδηγός ακόμη δίνει οδηγίες για την σύνταξη Προγραμμάτων Σπουδών, για την διδασκαλία σχετικά με τις θρησκείες, η οποία πρέπει να είναι να είναι ευαίσθητη, ισορροπημένη, περιεκτική και μη δογματική. Η διδασκαλία αυτή μπορεί να αποτελέσει το επίκεντρο διαθεματικών μαθημάτων, δραστηριοτήτων και σχεδίων

σε σχέση με την εκπαίδευση για τα ανθρώπινα δικαιώματα και την εκπαίδευση για τον αμοιβαίο σεβασμό και την κατανόηση. Επίσης, αναφέρει ότι η διδασκαλία για τις θρησκείες μπορεί να γίνει από πολύ νωρίς στα παιδιά, από την πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια κιόλας εκπαίδευση, ως όμως ξεχωριστό μάθημα. Όσον αφορά την στρατηγική μάθησης, ο Οδηγός προτείνει και μεθόδους μαθητοκεντρικούς, όπου ο καθηγητής λειτουργεί περισσότερο σαν εμπνευστής αλλά και δασκαλοκεντρικούς, με την προϋπόθεση όμως οι γνώσεις του εκπαιδευτικού να είναι αρκετά καλές. Τέλος, τα μαθησιακά αποτελέσματα που σχετίζονται με τη διδασκαλία για τις θρησκείες και τις πεποιθήσεις θα πρέπει να περιλαμβάνουν την ανάπτυξη γνώσεων, στάσεων και ικανοτήτων (OSCE, 2007, σσ. 41-51).

Ήδη από την προηγούμενη υποενότητα, είναι προφανές ότι η διδασκαλία των θρησκειών στο σχολικό περιβάλλον είναι ένα σημαντικότερο κοινωνικό και πολιτικό θέμα. Σύμφωνα με το πρόγραμμα σπουδών - ΦΕΚ του 2023 της Εφημερίδας της Κυβερνήσεως, Τεύχος Β' 416/30-1-2023 η Θρησκευτική Εκπαίδευση είναι υπεύθυνη για τη γνωριμία με άλλα θρησκευτικά, θρησκευτικές και μη θρησκευτικές κοσμοθεωρίες, κάτι που επιτυγχάνεται σε συνάρτηση με τα αναπτυξιακά και παιδαγωγικά χαρακτηριστικά των παιδιών και εφήβων, με τελικό αποτέλεσμα τη καλλιέργεια της ικανότητας για διάλογο, για σεβασμό απέναντι στην ετερότητα, καθώς και για αρμονική συνύπαρξη με τους άλλους. Για αυτό το σχολείο οφείλει να προετοιμάζει όλους τους/τις νέους/νέες ανεξαιρέτως για τη ζωή στη δημόσια σφαίρα, μέσω της πολιτικής και ηθικής διαπαιδαγώγησης που παρέχει, λόγω της ύπαρξης και αυτών των μορφών θρησκειών και πεποιθήσεων (Κουκουνάρας Λιάγκης, 2010), διδάσκοντας τι μπορεί να πρεσβεύουν αυτά και όχι τι δεν πρεσβεύουν (Donnellan, 2020, σ. 128). Η μελέτη των θρησκευτικών και μη θρησκευτικών κοσμοθεωριών δίνει στους/στις νέους/νέες την ευκαιρία να αναπτύξουν τις γνώσεις, την κατανόηση και τα κίνητρα που χρειάζονται για να ασχοληθούν με σημαντικές πτυχές της ανθρώπινης εμπειρίας, συμπεριλαμβανομένων τη θρησκευτική, πνευματική, πολιτιστική και ηθική (CoRE, 2018, σ. 5; Court & Seymour, 2015, σ. 521). Σίγουρα λοιπόν ένα καθαρά ομολογιακό μάθημα δεν μπορεί να υποστηρίξει τη διδασκαλία των νέων μορφών θρησκευτικότητας, όπου να στοχεύει σε πνεύμα ισότητας και δημοκρατισμού (Franken, 2017, σ. 10). Σαν ιδανικό πλαίσιο μάθησης σύμφωνα με τον Jackson και άλλους, θα μπορούσε να είναι η παροχή ενός ασφαλούς φόρουμ ή μαθησιακού χώρου στον οποίο οι μαθητές/μαθήτριες μπορούν να συμμετέχουν σε διάλογο και συζήτηση όπου σίγουρα οι καθηγητές έχουν τις κατάλληλες γνώσεις και δεξιότητες (Jackson, 2014, σ. 137; McGuirk, 2023, σ. 93). Άλλωστε η θρησκευτική γνώση συντελεί στην ανάπτυξη του προσώπου και της κριτικής σκέψης του. Άρα κάθε θρησκευτική γνώση είναι σημαντική, όταν

αντιμετωπίζεται κριτικά. Συνοψίζοντας λοιπόν, ένα υποχρεωτικό μάθημα όπως αυτό των Θρησκευτικών είναι σίγουρα ένα μέσο υποστήριξης των παραπάνω (Franken, 2017, σ. 11), με δραστηριότητες που είναι «ανοικτές», «χωρίς αποκλεισμούς» που «αναγνωρίζουν» το διαφορετικό υπόβαθρο των συμμετεχόντων/συμμετεχουσών – μαθητών/μαθητριών (Jackson, 2014, σ. 137), τονίζοντας έτσι την μαθητοκεντρική προσέγγιση (Jackson, 2016; Sierra-Huedo & Romero, 2020, σ. 351; Koukounaras Liagkis, 2020; Zeller, 2015, σσ. 122-123), τη βιωματική μάθηση ως αποδοτικό και ωφέλιμο μέσο διδασκαλίας (Grimmitt, 2000, σ. 209; McGuirk, 2023, σσ. 92-93), τη διαλογική και συμμετοχική παιδαγωγική (McGuirk, 2023, σσ. 92-93; Ipgrave, 2013; Council of Europe, 2008), τη δημιουργία διλημμάτων και προβληματισμού (Council of Europe, 2008), τη χρήση οπτικών μέσων στις σχολικές αίθουσες (Jackson, 2016, σ. 71) που σκοπό τους φυσικά έχουν την πλήρη κατανόηση των θεμάτων που παρουσιάζονται αλλά και την κατανόηση των προσωπικών εμπειριών (Jackson-Royal, 2020, σ. 172). Βέβαια, όπως αναφέρθηκε και από τον OSCE, απαραίτητη προϋπόθεση σε όλα αυτά είναι η καλή γνώση που πρέπει να κατέχει ο/η καθητής/καθήγητρια που διδάσκει γι' αυτά (Ferguson, 2021, σ. 89; Jackson, 2016, σσ. 49-50).

Η διδασκαλία των νέων θρησκευτικών ρευμάτων ίσως αποτελούν μία πρόκληση για τους/τις εκπαιδευτικούς, μια και εντάσσονται ως διακριτή ενότητα στη Γ' Γυμνασίου στην Ελλάδα με το νέο Πρόγραμμα Σπουδών (2023). Υπάρχουν θεωρίες ότι οι μαθητές/μαθήτριες είναι πιθανό να γοητεύονται από αυτά αλλά και ταυτόχρονα να τα αποστρέφονται αφού φέρουν την ταμπέλα της «σέκτας» τόσο στη Βόρεια Αμερική όσο και την Ευρώπη (Bromley, 2007, σ. 25). Σύμφωνα με τον Jackson και άλλων όμως, η μελέτη των θρησκειών και των νέων κοσμοθεωριών δεν είναι σε θέση να αναπτύξει προσωπικές κοσμοθεωρίες ή πιστεύω στο σχολείο, αλλά βοηθούν τους μαθητές/μαθήτριες στην καλύτερη κατανόηση των άλλων αλλά και του εαυτού τους (Jackson, 2016, σ. 80; Åhs, Poulter, & Kallioniemi, 2016; Driesen & Tayob, 2016, σ. 74; Saada, 2023, σ. 198), ενισχύουν αισθήματα ένταξης και αναγνώρισης της ποικιλομορφίας των διάφορων ταυτοτήτων και θεωρούνται λιγότερο ως οργανωμένες και σταθερές κατηγορίες (Åhs & Poulter, 2023, σ. 69), κάτι που είναι σημαντικό στον κόσμο των μεικτών παραδοσιακών και μη παραδοσιακών θρησκειών. Η μελέτη των κοσμοθεωριών όπως αυτών των νέων μορφών θρησκευτικότητας, χρειάζεται ώστε η παρουσίαση της ετερότητας να είναι λεπτομερέστερη και να μην είναι στερεοτυπική (Jackson, 2016, σ. 80). Οι μαθητές/μαθήτριες με τη διδασκαλία θρησκειών και κοσμοθεωριών, ενθαρρύνονται στην εμπλοκή τους με οικείες και μη οικείες απόψεις, πεποιθήσεις και πρακτικές δημιουργώντας ενσυναίσθηση, ευρύτητα σκέψης και κριτική ανάλυση (Freathy & John, 2018, σ. 8) έχοντας

ενδεχομένως αποστασιοποιημένη κρίση και κριτική προσέγγιση. Η μελέτη τους θα τους βοηθήσει επίσης στην κατανόηση της πολιτισμικής κληρονομιάς αυτών των θρησκειών - κοσμοθεωριών (McGuirk, 2023, σ. 85), με έρευνες των τελευταίων ετών να δείχνουν ότι οι μαθητές/μαθήτριες θέλουν και απολαμβάνουν να μαθαίνουν και να συζητούν για θρησκείες, πεποιθήσεις και κοσμοθεωρίες στο σχολείο (Åhs, Poulter, & Kallioniemi, 2016; 2019; Åhs & Poulter, 2023), αλλά και να θεωρούν ότι η επαφή τους στην σχολική αίθουσα με νέα θρησκευτικά κινήματα θα πρέπει να καλλιεργεί αισθήματα υποστήριξης, ανοχής και αποδοχής τόσο από τους ίδιους/ίδιες, όσο και από τους/τις καθηγητές/καθηγήτριές τους (Ferguson, 2021, σ. 91). Τέλος, πρέπει να τονιστεί ότι το σχολείο, δεν αποσκοπεί στη μύηση των μαθητών/μαθητριών σε μια θρησκεία, αλλά αποτελεί ασφαλή χώρο που τους/τις καλεί να συμμετάσχουν στη διαδικασία μάθησης και ενισχύει την προσπάθεια ανάπτυξης της προσωπικότητας τους (Grimmitt, 2000; Jackson, 2016) μέσα από τη συνάντηση με το φαινόμενο της θρησκείας.

Γ.3. Σύνοψη

Το παρόν κεφάλαιο πραγματεύτηκε τη Θρησκευτική Εκπαίδευση. Συγκεκριμένα, αναλύθηκε η αναγκαιότητα της, οι τάσεις/τύποι που υπάρχουν, καθώς και πώς αυτή διαμορφώνεται στην Ελλάδα και στην υπόλοιπη Ευρώπη. Αναφέρθηκαν επίσης οι σκοποί της Θρησκευτικής Εκπαίδευσης για την προσωπική και κοινωνική ταυτότητα και την αφύπνιση της προσωπικότητας, την κριτική και ελεύθερη τοποθέτηση και την κοινωνικοποίηση των μαθητών/μαθητριών. Αναλύθηκε επίσης η έννοια του θρησκευτικού γραμματισμού και η αναγκαιότητα διδασκαλίας των νέων μορφών θρησκευτικότητας στα σχολεία, καθώς και οι τρόποι διδασκαλίας τους, σύμφωνα με έρευνες και το Συμβούλιο της Ευρώπης, στο οποίο ανήκει και η Ελλάδα.

**Δ. Έρευνα για την Διδακτική Προσέγγιση των Νέων Μορφών
Θρησκευτικότητας στη Θρησκευτική Εκπαίδευση/
Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση**

Εισαγωγή

Το τέταρτο κεφάλαιο αποτελεί το τελευταίο κεφάλαιο της παρούσας διπλωματικής εργασίας. Σε αυτό το μέρος θα αναλυθεί η ερευνητική αποτίμηση που πραγματοποιήθηκε σε σχολική μονάδα, θα γίνει η ανάλυσή της καθώς και θα παρουσιαστούν τα αποτελέσματά και τα συμπεράσματά της.

Δ.1. Προγράμματα Σπουδών Θρησκευτικών 2023 και Νέες Μορφές Θρησκευτικότητας

Η παρούσα ερευνητική αποτίμηση στηρίζεται στο νέο Πρόγραμμα Σπουδών του μαθήματος των Θρησκευτικών το οποίο εφαρμόστηκε πιλοτικά στα Πρότυπα και Πειραματικά Γυμνάσια (2021-2023), αναθεωρήθηκε και δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 416/Β/30-1-2023. Μεταξύ άλλων, ένας από τους σκοπούς του μαθήματος των Θρησκευτικών, εκτός της κατανόησης και ερμηνείας βασικών πτυχών της διδασκαλίας της Ορθόδοξης Εκκλησίας, είναι η γνωριμία των μαθητών/μαθητριών με άλλα θρησκευτά και θρησκευτικές και μη θρησκευτικές κοσμοθεωρίες, αποβλέποντας στην καλλιέργεια της ικανότητας για διάλογο, για σεβασμό απέναντι στην ετερότητα, καθώς και για αρμονική συνύπαρξη με τους άλλους. Όπως φαίνεται η ελληνική Θρησκευτική Εκπαίδευση σκοπεύει στον θρησκευτικό γραμματισμό, όπως αναλύθηκε και επιβάλλεται από το πλαίσιο του Συμβουλίου της Ευρώπης. Πάντα όμως σε μία ομολογιακή εκπαίδευση, όπως αυτή ορίζεται και από τις αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας, 1749 και 1750.

Η παρούσα έρευνα, εστιάζει στη διδασκαλία των θρησκειών και των μη θρησκευτικών πεποιθήσεων κατά τη Γ' Γυμνασίου, όπου το περιεχόμενο – θεματικά πεδία είναι, σύμφωνα με το Πρόγραμμα Σπουδών η «Θρησκεία/-ες – Κοσμοθεωρίες». Το Πρόγραμμα Σπουδών Γυμνασίου τοποθετεί στο επίκεντρο τον μαθητή και τη μαθήτρια και τις ανάγκες τους. Δημιουργεί τις συνθήκες ανάπτυξης ενός περιβάλλοντος μάθησης ικανού να οδηγήσει τους μαθητές και τις μαθήτριες να οικοδομήσουν ένα ισχυρό υπόβαθρο γνώσεων, δεξιοτήτων και στάσεων. Για τον σχεδιασμό των δραστηριοτήτων και της διδασκαλίας, στο Πρόγραμμα Σπουδών αναφέρεται ότι ο/η εκπαιδευτικός φροντίζει για τη δημιουργία του κατάλληλου μαθησιακού πλαισίου στην τάξη ώστε να εργαστούν και να συνεργαστούν όλοι και όλες στην παραγωγή γνώσης σύμφωνα με τις αρχές της ανακαλυπτικής, διερευνητικής, βιωματικής και συνεργατικής μάθησης. Οι μαθητές/μαθήτριες, έτσι, οικοδομούν τη γνώση μέσα από τη συμμετοχή σε διδακτικές δραστηριότητες δράσης, διάδρασης και αλληλεπίδρασης. Ο/Η εκπαιδευτικός επιλέγει και σχεδιάζει, με γνώμονα πάντα τα προσδοκώμενα μαθησιακά

αποτελέσματα και ποικίλες τεχνικές, τις δραστηριότητες των μαθητών/μαθητριών στην τάξη, με το Πρόγραμμα Σπουδών να υποστηρίζει τον σχεδιασμό της διδασκαλίας με τις στήλες των προσδοκώμενων μαθησιακών αποτελεσμάτων και των ενδεικτικών δραστηριοτήτων. Τέλος, όσον αφορά την αξιολόγηση, στο Πρόγραμμα Σπουδών αναφέρεται ότι βασίζεται σε στόχους και διαδικασίες που δηλώνονται από τα ρήματα-ενέργειες των προσδοκώμενων μαθησιακών αποτελεσμάτων της διδασκαλίας και το αντίστοιχο θεολογικό και θρησκευτικό περιεχόμενο με το οποίο ενεργούν οι μαθητές/μαθήτριες μέσα στην τάξη. Ζητείται επίσης, η ενεργητική συμμετοχή του/της μαθητή/μαθήτριας στη διαδικασία, ώστε να αξιολογεί και ο ίδιος/η ίδια τα αποτελέσματα της μάθησης. Η αξιολόγηση ακόμα, βοηθά και τον/την εκπαιδευτικό να αντιληφθεί, κατά πόσο οι μαθητές/μαθήτριες έχουν αφομοιώσει την προσφερθείσα ύλη και μπορούν να την εφαρμόσουν αργότερα.

Σκοπός αυτής της εργασίας είναι να αναλύσει και να αξιολογήσει το φαινόμενο των νέων μορφών θρησκευτικότητας που υπάρχουν στον σύγχρονο κόσμο, τη θεοποίηση ηρώων και ανθρώπων του θεάματος όπως τραγουδιστές και ηθοποιούς και πώς αυτές μπορούν να διδαχθούν και να κατανοηθούν στο μάθημα των Θρησκευτικών το 2024 στην υποχρεωτική εκπαίδευση χρησιμοποιώντας παραδείγματα από χαρακτήρες των επιστημονικής φαντασίας ταινιών της LucasFilms και Disney «Πόλεμος των Άστρων» καθώς και του θρησκευτικού κινήματος που σχετίζεται με αυτές του «τζενταϊσμού» ως μελέτη περίπτωσης. Συγκεκριμένα, στόχος της συγκεκριμένης εργασίας είναι η εξέταση του θρησκευτικού γραμματισμού των μαθητών/μαθητριών για τις νέες μορφές θρησκευτικότητας αλλά και την έννοια της θρησκείας πριν αυτοί/αυτές διδαχθούν για αυτά, αλλά και ποιες είναι οι γνώσεις τους και τι αποκόμισαν από την παρέμβαση του ερευνητή-καθηγητή.

Τα ερευνητικά εργαλεία που χρησιμοποιήθηκαν στην έρευνα ήταν κριτήρια αξιολόγησης που δώθηκαν πριν την διδακτική παρέμβαση, σύντομα ερωτημαλόγια που δώθηκαν μετά την παρέμβαση και η ανάλυση της βιβλιογραφικής ανασκόπησης. Για την συλλογή των δεδομένων εφαρμόστηκε η μέθοδος της τριγωνοποίησης, διότι αξιοποιήθηκαν τα παραπάνω ερευνητικά εργαλεία. Ως δείγμα της ερευνητικής αποτίμησης επιλέχθηκαν μαθητές/μαθήτριες Γ' Γυμνασίου (15-16 ετών) ενός Γυμνασίου της Αττικής από ένα τμήμα, σε σύνολο 23 μαθητές/μαθήτριες από τους/τις οποίους/οποίες ήταν 15 αγόρια (66%) και 8 κορίτσια (34%). Η δειγματοληψία μπορεί να οριστεί ως βολική (Patton, 2002), καθώς τα άτομα που επιλέχθηκαν ήταν άμεσα διαθέσιμα στις σχολικές αίθουσες και δεν επιλέχθηκαν τυχαία. Η ανάλυση των ερευνητικών δεδομένων έγινε με την διαδικασία της ανάλυσης περιεχομένου (Smith, 2000; Krippendorff, 2004) και φάνηκε να είναι η κατάλληλη μέθοδος στην περίπτωση

αυτής της ερευνητικής αποτίμησης (Smith, 2000, σ. 317) αλλά και αξιόπιστη όσο αφορά το αποτέλεσμα της (Krippendorff, 2004, σ. 18).

Δ.2. Ενότητα «Θρησκευτικότητα του 21ου αι.» και η διδακτικής της εφαρμογή

Δ.2.1. Παρουσίαση Ενότητας

Η ενότητα στην οποία πραγματοποιήθηκε το οιονεί πείραμα βρίσκεται προς το τέλος του Προγράμματος Σπουδών των Πρότυπων και Πειραματικών Γυμνασίων και έχει ως τίτλο «Θρησκευτικότητα του 21^{ου} αι.». Ο λόγος που επιλέχθηκε το Γυμνάσιο είναι διότι μας ενδιαφέρει περισσότερο το αποτέλεσμα στην Υποχρεωτική Εκπαίδευση παρά στην Μη Υποχρεωτική (Λύκειο). Η ενότητα στην οποία μπορεί επίσης να διδαχθεί το φαινόμενο των νέων θρησκευτικών κινήματων είναι η ομώνυμη ενότητα της Γ' Γυμνασίου, αλλά και η επίσης ομώνυμη ενότητα της Β' Λυκείου, σε περίπτωση που υπήρχε ενδιαφέρον και στην Μη Υποχρεωτική Εκπαίδευση. Ένας επιπλέον λόγος που επιλέχθηκε αυτή η ενότητα είναι διότι τα νέα θρησκευτικά κινήματα και φαινόμενα της λαϊκής κουλτούρας που παρατηρήθηκαν στο υπόλοιπο μέρος της διπλωματικής εργασίας απευθύνονται περισσότερο στον 21^ο αιώνα.

Παρ' όλα αυτά πρέπει να αναφερθεί ότι το τμήμα στο οποίο επιλέχθηκε να γίνει η ερευνητική αποτίμηση δε διδάσκεται το περιεχόμενο που αναφέρει το ΦΕΚ 615/Β/9-2-2023, αλλά μετά από σχετική εισήγηση του Ινστιτούτου Εκπαιδευτικής Πολιτικής (πράξη 57/07-09-2023 του Δ.Σ.– Ανακοινοποίηση στο ορθό 18-09-2023), για το μάθημα των Θρησκευτικών σε όλες τις τάξεις του Γυμνασίου, εφαρμόζεται για τη σχολική χρονιά 2023-2024 το ΦΕΚ 698/Β'/4-3-2020. Ο λόγος που επιλέγεται το ΦΕΚ 615/Β/9-2-2023 είναι διότι αυτό εξυπηρετεί το θέμα της παρούσας διπλωματικής εργασίας, καθώς μπορεί να χρησιμοποιηθεί η ενότητα που αναφέρθηκε παρπάνω. Σε καμία ενότητα του ισχύοντος ΦΕΚ δεν αναφέρονται οι θρησκείες και οι κοσμοθεωρίες. Το ισχύον ΦΕΚ επικεντρώνεται κυρίως στην Ορθόδοξη Εκκλησία και στο τέλος αναφέρεται και στις θρησκείες της Ανατολής, περιλαμβάνοντας τον Ινδουισμό και τον Βουδισμό.

Δ.2.2. Σχεδιασμός Διδασκαλίας

Ο σχεδιασμός της διδασκαλίας, έγινε λαμβάνοντας υπόψιν όλα όσα αναφέρθηκαν για την μετασχηματιστική και βιωματική εκπαίδευση, αλλά και για τους τρόπους διδασκαλίας των νέων μορφών διδασκαλίας που αναλύθηκαν σε προηγούμενο κεφάλαιο. Ως καθηγητής για την διδακτική παρέμβαση ορίστηκε ο ερευνητής της παρούσας διπλωματικής εργασίας, παρουσία

της καθηγήτριας που είναι μόνιμα διορισμένη στο τμήμα. Η κάθε διδακτική ώρα ήταν σαρανταπέντε (45) λεπτά.

Αναλυτικά, ο σχεδιασμός της διδασκαλίας έχει ως εξής:

Θεματικό Πεδίο: «Αρχέγονες όψεις της θρησκείας και θρησκείες της μετανεωτερικότητας»

Θεματική Ενότητα: «Θρησκευτικότητα του 21^{ου} αιώνα»

Μεγάλη Ιδέα: «Νέα θρησκευτικότητα»

Προσδοκώμενα Μαθησιακά Αποτελέσματα (σύμφωνα με τα ήδη υπάρχοντα της ενότητας του Προγράμματος Σπουδών των Πρότυπων και Πειραματικών Γυμνασίων - ΦΕΚ 416/Β/30-1-2023):

- Να περιγράφουν μορφές νέας θρησκευτικότητας που απαντώνται στη γενιά του 21ου αιώνα.
- Να αξιολογούν κριτικά μορφές νέας θρησκευτικότητας στη γενιά του 21ου αι.

Διδακτικός χρόνος που αφιερώθηκε στο τμήμα: δύο (2) ώρες

Η διάρκεια της κάθε δραστηριότητας ήταν ανάλογη της διδακτικής ώρας που είχε στη διάθεση του ο καθηγητής – ερευνητής.

Στο παρακάτω πίνακα (Πίνακας 1), φαίνονται αναλυτικά τα στάδια μαθήματος και οι περιγραφή των δραστηριοτήτων της διδακτικής παρέμβασης:

Πίνακας 1: Σχέδιο Μαθήματος Διδακτικής Παρέμβασης

Στάδιο Μαθήματος	Περιγραφή Δραστηριότητας	Προσδοκώμενα Μαθησιακά Αποτελέσματα
1ο ΣΤΑΔΙΟ - Βιώνοντας Ζητάμε από τα παιδιά να βιώσουν κάτι που έχει σχέση με την ζωή τους, κάτι γνωστό, ώστε μετά να επωφεληθούν από αυτό που ήδη ξέρουν.	Ο καθηγητής – ερευνητής δείχνει εικόνες από την λαϊκή κουλτούρα μοιράζοντές τες από θρανίο σε θρανίο της σχολικής αίθουσας. Οι μαθητές/μαθήτριες παρατηρούν τις εικόνες και τις δίνουν στους υπόλοιπους συμμαθητές/συμμαθήτριές τους.	

2^ο ΣΤΑΔΙΟ Νοηματοδοτώντας Δημιουργούμε το πλαίσιο/ευκαιρία μάθησης να νοηματοδοτήσουν την εμπειρία τους που χρησιμοποιήθηκε στο προηγούμενο στάδιο. Να αποκτήσουν εννοιολογική κατανόηση του νέου, μαθαίνοντας ορισμούς και έννοιες αλλά και τον τρόπο με τον οποίο αυτές οι έννοιες συνδέονται.	- Δραστηριότητα σε ομάδες – Ομαδοσυνεργασία Ο καθηγητής – ερευνητής χωρίζει την σχολική αίθουσα σε 3 ομάδες. Οι ομάδες καλούνται να δημιουργήσουν μια δική τους θρησκεία σύμφωνα με τις εικόνες της λαϊκής κουλτούρας που μοιράστηκαν στην προηγούμενη δραστηριότητα. Συγκεκριμένα δίνονται χαρακτήρες μαγείας (Harry Potter, Μάτι του Sauron), διασημότητες (Justin Bieber, Taylor Swift, Cristiano Ronaldo) και χαρακτήρες από τον Πόλεμο των Άστρων (Obi Wan Kenobi, Yoda) και σύμφωνα με φύλλο εργασίας που περιλαμβάνει τον ορισμό της θρησκείας (έχει ήδη αναλυθεί στην βιβλιογραφική ανασκόπηση) και τις 6 διαστάσεις της θρησκείας και των κοσμοθεωριών: Δογματική διάσταση, Μυθολογική διάσταση, Ηθική διάσταση, Τελετουργική (ιεροτελεστική) διάσταση, Εμπειρική διάσταση, Κοινωνική διάσταση (Smart, 1968, σσ. 15-18).	1) Να περιγράψουν μορφές νέας θρησκευτικότητας που απαντώνται στη γενιά του 21ου αιώνα
3ο ΣΤΑΔΙΟ - Αναλύοντας Δημιουργούμε το πλαίσιο/ευκαιρία μάθησης να αναλύσουν τη νέα γνώση. Οι	Δάσκαλος σε Ρόλο Ο καθηγητής - ερευνητής είναι μέλος της «Εκκλησίας των Τζεντάϊ» (αξιοποίηση της μελέτης	1) Να αξιολογούν κριτικά μορφές νέας θρησκευτικότητας

μαθητές αντιλαμβάνονται τον σκοπό, τον ρόλο και τη λειτουργία του ζητήματος παίρνοντας κριτική στάση και προσωπική άποψη και επαναπροσδιορισμό των θέσεών τους.	περίπτωσης). Κρατώντας το φωτόσπαθό του, οι μαθητές του υποβάλλουν ερωτήσεις σύμφωνα με τις 6 διαστάσεις της θρησκείας που είχαν λάβει στην προηγούμενη δραστηριότητα. Ο καθηγητής – ερευνητής απαντάει στις ερωτήσεις. Ακολούθησε διάλογος με τους/τις μαθητές/μαθήτριες για τις νέες μορφές θρησκευτικότητας και παραδείγματα για παρόμοια κινήματα της λαϊκής κουλτούρας.	στη γενιά του 21ου αι.
4ο ΣΤΑΔΙΟ - Εφαρμόζοντας Οι μαθητές καλούνται να συνδέσουν όλα τα προηγούμενα στάδια με το τώρα, να τα εφαρμόσουν στη ζωή τους, να αναλάβουν πρωτοβουλίες και να διαλέξουν τον κόσμο στον οποίο θα ήθελαν ενδεχομένως να ζήσουν.	Δελτίο Εξόδου Ο καθηγητής – ερευνητής έπειτα από το σύντομο διάλογο της προηγούμενης δραστηριότητας, μοιράζει ανώνυμα ερωτηματολόγια ανάπτυξης στους/στις μαθητές/μαθήτριες όπου περιέχουν ερωτήσεις αξιολόγησης γνώσεων για όλα όσα διδάχθηκαν στο δύωρο μάθημα.	1) Να αξιολογούν κριτικά μορφές νέας θρησκευτικότητας στη γενιά του 21ου αι. 2) Να περιγράφουν μορφές νέας θρησκευτικότητας που απαντώνται στη γενιά του 21ου αιώνα

4.2.3. Πλαίσιο Ερευνητικής Αποτίμησης

Η διδακτική παρέμβαση της παρούσας ερευνητικής αποτίμησης πραγματοποιήθηκε κατά τη διάρκεια του σχολικού έτους 2023-2024. Πιο συγκεκριμένα, υλοποιήθηκε σε Γυμνάσιο της Αττικής, σε ένα τμήμα της Γ΄ Γυμνασίου κατά τη διάρκεια του μαθήματος των Θρησκευτικών διάρκειας δύο (2) ωρών.

Ουσιαστικά η παρούσα έρευνα μελετά την επαφή των μαθητών/μαθητριών με τις έννοιες θρησκεία, κοσμοθεωρία και νέα θρησκευτικά κινήματα. Μελετά ουσιαστικά αν οι

μαθητές/μαθήτριες διαθέτουν κάποιες γνώσεις γύρω από αυτές τις έννοιες κι αν αυτές οι έννοιες γίνονται κατανοητές από αυτούς/αυτές με τη διδασκαλία της αντίστοιχης ενότητας σε δύο (2) διδακτικές ώρες. Επίσης, ιχνηλατείται σε ένα βαθμό ο θρησκευτικός γραμματισμός των μαθητών/μαθητριών όσο αφορά τις δύο βασικές νέες θρησκευτικότητες που έχουν αναλυθεί στην εργασία, το «σύνδρομο λατρείας των διασημοτήτων» και του κινήματος του τζενταϊσμού. Ο «Πόλεμος των Άστρων» θα χρησιμοποιηθεί συγκεκριμένα σε τέσσερις (4) φάσεις. Πρώτα θα ανεφερθεί ο τζενταϊσμός ως μέρος του κριτηρίου αξιολόγησης, θα δοθούν δύο εικόνες από δυο γνωστούς χαρακτήρες των ταινιών όπου και θα χρησιμοποιηθούν σε δύο (2) διδακτικά στάδια και τέλος θα χρησιμοποιηθεί ως μελέτη περίπτωσης για την κατανόηση των νέων μορφών θρησκευτικότητας (βλ. παρακάτω).

Το ερευνητικά ερωτήματα που απασχόλησαν τη συγκεκριμένη έρευνα είναι τα εξής:

- 1) ποιος είναι ο θρησκευτικός γραμματισμός για τις νέες μορφές θρησκευτικότητας των μαθητών/μαθητριών όπως περιγράφονται στη βιβλιογραφική ανασκόπηση της παρούσας εργασίας πριν την διδακτική παρέμβαση,
- 2) ποιος είναι ο βαθμός κατανόησης των μαθητών/μαθητριών για τις νέες μορφές θρησκευτικότητας μετά την διδακτική παρέμβαση, και
- 3) πόσο αποτελεσματική διδακτικά είναι η χρήση του τζενταϊσμού ως μελέτη περίπτωσης για την κατανόηση των νέων μορφών θρησκευτικότητας.

Από την πραγματοποίηση της ερευνητικής αποτίμησης, αναμένεται ότι:

- Ο θρησκευτικός γραμματισμός των μαθητών/ μαθητριών να είναι χαμηλός προς μέτριος πριν την διδακτική παρέμβαση,
- Οι μαθητές/μαθήτριες θα κατανοήσουν και θα αξιολογούν κριτικά τις νέες μορφές θρησκευτικότητας, όπως προκύπτει από τα Προσδοκώμενα Μαθησιακά Αποτελέσματα που τέθηκαν για την διδακτική παρέμβαση,
- Το παράδειγμα του «τζενταϊσμού» δεν θα βοηθήσει πλήρως στην κατανόηση των νέων μορφών θρησκευτικότητας.

Στην παρούσα ερευνητική αποτίμηση υιοθετήθηκε το πραγματιστικό φιλοσοφικό παράδειγμα, το οποίο αξιοποιεί τη γνώμη των συμμετεχόντων/συμμετεχουσών οι οποίοι/οποίες κατανοούν εκείνοι/εκείνες οτιδήποτε τους/τις είναι χρήσιμο. Επίσης, λαμβάνεται υπόψιν ότι ακολουθείται πραγματιστικός παράλληλος σχεδιασμός μεικτών μεθόδων, καθώς τα εργαλεία είναι και ποσοτικά αλλά και ποιοτικά (Mertens, 2005, σσ. 384-350). Αναλυτικά, στο πλαίσιο της ερευνητικής αποτίμησης, εφαρμόστηκε ένας οιονεί

πειραματισμός, με τους/τις συμμετέχοντες/συμμετέχουσες της ερευνητικής αποτίμησης, να μην είναι τυχαία τοποθετημένοι (Mertens, 2005, σ. 176) διότι βρίσκονται στον σχολικό χώρο, στον οποίο πραγματοποιήθηκαν δυο (2) διδακτικές παρεμβάσεις. Συγκεκριμένα έγινε σχεδιασμός σε μια ομάδα με τεστ πριν και μετά την παρέμβαση και απεικονίζεται ως $O X O$ ⁵¹. Αρχικά θα δοθεί στους/στις συμμετέχοντες/συμμετέχουσες ερωτηματολόγιο (O), έπειτα θα γίνει παρέμβαση από τον καθηγητή-ερευνητή (X) και τέλος θα μετρηθεί η επίδοσή τους με άλλο ένα ερωτηματολόγιο (O) (Mertens, 2005, σ. 169). Μετέπειτα αξιοποιήθηκε η μέθοδος της τριγωνοποίησης (Mertens, 2005, σ. 305) που θα ελέγξει τις πληροφορίες που θα έχουν συλλεχθεί από τα εργαλεία της έρευνας, δηλαδή από το κριτήριο αξιολόγησης/σύντομο ερωτηματολόγιο με πολλαπλές απαντήσεις πριν την διδακτική παρέμβαση για την διαγνωστική αξιολόγηση των μαθητών/μαθητριών, τα Δελτία Εξόδου/ ερωτηματολόγια ανάπτυξης στο τέλος της διδακτικής παρέμβασης που έγινε στο τέλος του μαθήματος των Θρησκευτικών και το περιεχόμενο της βιβλιογραφικής ανασκόπησης. Όλα αυτά θα συγκριθούν μεταξύ τους ώστε να βγουν τα κατάλληλα αποτελέσματα και συμπεράσματα. Η ανάλυση των ερευνητικών δεδομένων έγινε με ανάλυση περιεχομένου (Smith, 2000; Krippendorff, 2004) και φαίνεται να είναι η κατάλληλη μέθοδος στην περίπτωση αυτής της ερευνητικής αποτίμησης (Smith, 2000, σ. 317) αλλά και αξιόπιστη όσο αφορά το αποτέλεσμα της (Krippendorff, 2004, σ. 18). Σκοπό της ανάλυσης περιεχομένου είναι να μελετηθεί πώς εκλαμβάνουν οι αποδέκτες-μαθητές/μαθήτριες το μήνυμα-διδασκαλία για τις νέες μορφές θρησκευτικότητας και κατά πόσο επηρεάζονται από αυτό.

Ως πληθυσμός για την ερευνητική αποτίμηση ορίζονται μαθητές Γυμνασίου στην Αττική με ηλικίες μεταξύ 15-16 ετών. Ως δείγμα της ερευνητικής αποτίμησης επιλέχθηκαν μαθητές/μαθήτριες Γ' Γυμνασίου (15-16 ετών) ενός Γυμνασίου της Αττικής από ένα (1) τμήμα όπου συμμετείχαν συνολικά 23 μαθητές/μαθήτριες από τους/τις οποίους/οποίες ήταν 15 αγόρια (65%) και 8 κορίτσια (35%). Η δειγματοληψία μπορεί να οριστεί ως βολική (Patton, 2002), καθώς τα άτομα που επιλέχθηκαν ήταν άμεσα διαθέσιμα στις σχολικές αίθουσες και δεν επιλέχθηκαν τυχαία.

Τα ερωτηματολόγια είναι μια μικτή μέθοδος έρευνας που χρησιμοποιείται αρκετά από την επιστημονική κοινότητα. Έπειτα από σχετική αναζήτηση, δεν βρέθηκαν ερωτηματολόγια στην βιβλιογραφική ανασκόπηση για την εξυπηρέτηση της παρέμβασης αλλά και της ανάλυσης της ερευνητικής αποτίμησης. Συγκεκριμένα, το κριτήριο αξιολόγησης/

⁵¹ Όπου O = Παρατήρηση της εξαρτημένης μεταβλητής (τεστ πριν και μετά) και X = πειραματική παρέμβαση (Mertens, 2005, σ. 168)

ερωτηματολόγιο που χρησιμοποίησε ο ερευνητής είναι πρωτότυπο και αποτελείται από 5 ερωτήσεις που στοχεύουν στον πρώτο ερευνητικό κριτήριο και είναι κλειστού τύπου. Οι ερωτήσεις αφορούν γνώσεις για την θρησκεία και τις νέες μορφές θρησκευτικότητας. Συγκεκριμένα, οι ερωτήσεις για τις νέες μορφές θρησκευτικότητας αποτελούν το μεγαλύτερο μέρος του κριτηρίου αξιολόγησης, μιας και αυτό είναι το θέμα της διπλωματικής εργασίας. Τα ερωτηματολόγια ανάπτυξης είναι κι αυτά πρωτότυπα αφού δε βρέθηκαν αντίστοιχα από άλλες παρεμβάσεις, καθώς έχουν κι αυτά χαρακτήρα αξιολόγησης για το μάθημα. Συγκεκριμένα, αυτά έχουν τον χαρακτήρα Δελτίου Εξόδου, όπως φαίνεται αναλυτικά στον Οδηγό Εκπαιδευτή του ΦΕΚ 416/Β/30-1-2023 αλλά και ερωτήσεις αξιολόγησης όπου φαίνεται αν οι μαθητές/μαθήτριες έχουν κατανοήσει τις νέες μορφές θρησκευτικότητας. Το κριτήριο αξιολόγησης δόθηκε στους/στις μαθητές/μαθήτριες από τη καθηγήτριά τους σε προηγούμενο χρόνο, όπου και απαντήθηκαν όλα. Αυτά συλλέχθηκαν αργότερα από τον ερευνητή τις μέρες της διδακτικής παρέμβασης. Το ερωτηματολόγιο ανάπτυξης (Δελτίου Εξόδου) παραδόθηκε στο πλαίσιο του μαθήματος στο τέταρτο μέρος της διδακτικής παρέμβασης (εφαρμόζοντας). Οι μαθητές είχαν μερικά λεπτά να απαντήσουν και μερικοί από αυτούς θέλησαν να πουν και προφορικά κάποιες από τις απαντήσεις τους. Το μάθημα των Θρησκευτικών δεν ήταν συνεχόμενο (2ωρο συνεχόμενο την ίδια μέρα), αλλά μια ώρα τη μια μέρα και άλλη ώρα την ακριβώς επόμενη. Στο τμήμα ακολουθήθηκε το παραπάνω σχέδιο μαθήματος (Πίνακας 1), με τα 2 πρώτα στάδια (βιώνοντας, νοηματοδοτώντας) να γίνονται στην πρώτη επίσκεψη (45 λεπτά) και τα επόμενα 2 (αναλύοντας, εφαρμόζοντας) στην επόμενη επίσκεψη (45 λεπτά).

Για την υλοποίηση της παρούσας ερευνητικής αποτίμησης, χρειάστηκε να εξασφαλισθεί αρχικά ο σχολικός χώρος, ο/η καθηγητής/καθηγήτρια αλλά και η σύμφωνη γνώμη του/της Διευθυντή της σχολικής μονάδας. Το σχολείο επιλέχθηκε με κριτήριο τους θεολόγους που χρησιμοποιούν βιωματικές μεθόδους στο μάθημα των Θρησκευτικών αλλά και την διαθεσιμότητά τους και την σύμφωνη γνώμη του/της Γυμνασιάρχη τους. Τέλος, όσο αφορά την σημαντικότητα και πρωτοτυπία της ερευνητικής αποτίμησης, πρέπει να αναφερθεί ότι δεν υπάρχει άλλος πειραματισμός, τουλάχιστον δημοσιευμένος, όσο αφορά τη διδασκαλία των νέων προγραμμάτων σπουδών χρησιμοποιώντας τη μελέτη περίπτωσης του «τζενταϊσμού» και τον «Πολέμου των Άστρων» στα στάδια διδασκαλίας. Ως πιθανή συνεισφορά, πλην των αποτελεσμάτων της έρευνας, είναι ο πειραματισμός με άλλες ενότητες του νέου Αναλυτικού Προγράμματος Σπουδών και η χρήση άλλων βιωματικών δραστηριοτήτων και νέων θρησκευτικών κινημάτων ως μελέτες περίπτωσης για την κατανόησή τους.

Δ.2.4. Ανάλυση της Εφαρμογής

Ανάλυση Κριτηρίων Αξιολόγησης – πριν την παρέμβαση

Το δείγμα της ερευνητικής αποτίμησης, όπως αναφέρθηκε στην προηγούμενη ενότητα είναι μαθητές Γυμνασίου, ηλικιών 15-16 ετών. Στην απάντηση του κριτηρίου αξιολόγησης το οποίο δόθηκε πριν την παρέμβαση ήταν παρόντες/παρούσες 22 μαθητές/μαθήτριες, εκ των οποίων οι 14 είναι αγόρια και τα 8 κορίτσια, με τη συγκεκριμένη ερευνητική αποτίμηση να μη μετράει το φύλο και να μη στηρίζονται τα αποτελέσματα του σε αυτό. Στον παρακάτω πίνακα (Πίνακας 2) παρουσιάζεται συνοπτικά το περιεχόμενο των ερωτήσεων καθώς και τα ποσοστά των σωστών απαντήσεων που έδωσαν οι μαθητές/μαθήτριες ώστε να εξεταστεί ο θρησκευτικός γραμματισμός των μαθητών για τις νέες μορφές θρησκευτικότητας πριν την παρέμβαση του ερευνητή-καθηγητή. Πρέπει να διευκρινιστεί ότι τα κριτήρια αξιολόγησης ήταν ανώνυμα και οι μαθητές απάντησαν σύμφωνα με τις γνώσεις που είχαν διδαχθεί μέχρι την παρέμβαση του ερευνητή. Τέλος, η ανάλυση των κριτηρίων αξιολόγησης έγινε ποσοτικά.

Το περιεχόμενο και οι απαντήσεις των ερωτήσεων μπορούν να βρεθούν στο παράρτημα της εργασίας. Οι σωστές απαντήσεις έχουν οριστεί σύμφωνα με τα ευρήματα της βιβλιογραφικής ανασκόπησης αλλά και τα συμπεράσματα του ερευνητή. Σε αυτό το στάδιο εξετάζεται το πρώτο ερευνητικό ερώτημα που τέθηκε, δηλαδή το διαγνωστικός έλεγχος του θρησκευτικού γραμματισμού για τις νέες μορφές θρησκευτικότητας των μαθητών/μαθητριών όπως περιγράφονται στη βιβλιογραφική ανασκόπηση της παρούσας εργασίας πριν την διδακτική παρέμβαση.

Πίνακας 2: Αποτίμηση απαντήσεων κριτηρίου αξιολόγησης πριν την παρέμβαση

Ερώτηση	Ποσοστά σωστών απαντήσεων
Κατανόηση του όρου «θρησκεία»	36%
Κατανόηση του όρου «νέες μορφές θρησκευτικότητας».	45%
Κατανόηση του όρου «τζενταϊσμός»	22%
Κατανόηση του όρου «σύνδρομο διασημοτήτων»	95%

Από την πρώτη παρέμβαση του ερευνητή με την χρήση των κριτηρίων αξιολόγησης, πριν την διδακτική του παρέμβαση, διακρίνεται μια γενική εικόνα για τις γνώσεις των μαθητών

τόσο στην έννοια της θρησκείας, όσο και στις νέες μορφές θρησκευτικότητας. Ο παραπάνω πίνακας (Πίνακας 2) δείχνει μια σχετικά χαμηλή εικόνα για το φαινόμενο της θρησκείας αλλά και για τις νέες μορφές θρησκευτικότητας. Συγκεκριμένα, στο θέμα κατανόησης της θρησκείας οι 8 από τους 22 μαθητές (36%) φαίνεται να αντιλαμβάνονται σωστά τον όρο. Όσο αφορά τον όρο «νέες μορφές θρησκευτικότητας», οι 10 στους 22 μαθητές/μαθήτριες (45%) δείχνουν να γνωρίζουν τον όρο κι ας μην έχει διδαχθεί κάτι σχετικό στις υπόλοιπες τάξεις του Γυμνασίου ή στις προηγούμενες ενότητες της Γ' Γυμνασίου, με ένα εξ αυτών να μην έχει απαντήσει την ερώτηση. Οι 21 στους 22 μαθητές (95%) δείχνει επίσης ότι αντιλαμβάνεται τον όρο «σύνδρομο των διασημοτήτων», ενώ μόλις 7 στους 22 μαθητές/μαθήτριες (22%) φαίνεται να κατανοεί τον όρο του «τζενταϊσμού», με ένα εξ αυτών να μην έχει απαντήσει στην ερώτηση, κάτι που δείχνει ότι μπορεί να είχε κάποια διαφορετική εικόνα για το φαινόμενο ή οι απαντήσεις του κριτηρίου αξιολόγησης να μην αρκούσαν. Σε συνολική εικόνα για τις νέες μορφές θρησκευτικότητας, μπορεί να ειπωθεί ότι το τμήμα έχει μια χαμηλή εικόνα για το φαινόμενο αλλά και για τις πιο πρόσφατες του πτυχές στην λαϊκή κουλτούρα.

Το γεγονός της έλλειψης γνώσης του όρου της «θρησκείας» μπορεί να δικαιολογείται, αφού δεν υπάρχει κάποια σχετική ενότητα που να διδάσκεται στο Γυμνάσιο που να εξηγεί την έννοια της, με τις ενότητες της Α' Γυμνασίου να αφιερώνονται σε βιβλικές διηγήσεις για τις σχέσεις ανθρώπου και Θεού, της Β' Γυμνασίου ακολουθούν την πορεία της Εκκλησίας στην ιστορία και της Γ' Γυμνασίου αρχικά την Ορθόδοξη Εκκλησία στον σύγχρονο κόσμο αλλά και αναφορές για τις θρησκείες της Ανατολής και τις άλλες μονοθεϊστικές θρησκείες, σύμφωνα πάντα με το ισχύον ΦΕΚ 698/Β/4-3-2020.

Σχετικά χαμηλό ποσοστό εμφανίζει και ο όρος «νέες μορφές θρησκευτικότητας» με το 45% του συνόλου των μαθητών/τριών να αντιλαμβάνεται σωστά τον όρο, ενώ ο όρο του «τζενταϊσμού» πέφτει χαμηλότερα στο 22%. Όπως και με τον όρο «θρησκεία», παρόμοια και με τα νέα θρησκευτικά κινήματα η έλλειψη γνώσης βασίζεται λόγω του ισχύοντος ΦΕΚ 698/Β/4-3-2020 το οποίο δεν διδάσκει το παραπάνω φαινόμενο.

Όσο αφορά όμως την κατανόηση του όρου «σύνδρομο των διασημοτήτων» φαίνεται οι μαθητές/μαθήτριες ότι αντιλαμβάνονται σωστά τον όρο έχοντας 95% εύστοχων απαντήσεων. Αυτό μπορεί να οφείλεται στον σύγχρονο τρόπο ζωής, καθώς και στην ευρεία χρήση των κοινωνικών μέσων ενημέρωσης (Kiamu & Musa, 2021). Σήμερα, όλοι έχουν εύκολη πρόσβαση σε πληροφορίες για τις διασημότητες (Southard & Zeigler-Hill, 2016; Ang & Chan, 2018, σ. 139), Παράλληλα, οι προσωπικές εμπειρίες του καθενός σχετικά με τις διασημότητες,

καθώς και η πιθανή εμφάνιση συμπεριφορών από συνομηλίκους που ασχολούνται με τη λατρεία των διασημοτήτων ή παρουσιάζουν «συμπτώματα», παίζουν σημαντικό ρόλο. Δεδομένο πάντως είναι σίγουρα ότι το τμήμα δεν έχει διδαχθεί ακόμη για την ύπαρξη των νέων μορφών θρησκευτικότητας, επιβεβαιώνοντας εν μέρει την υπόθεση του ερευνητή ότι ο θρησκευτικός γραμματισμός των μαθητών/τριών είναι χαμηλός προς μέτριο πριν την διδακτική παρέμβαση, επιβεβαιώνοντας έτσι ότι ο θρησκευτικός γραμματισμός των μαθητών/μαθητριών είναι χαμηλός προς μέτριος πριν την διδακτική παρέμβαση.

Ο παραπάνω διαγνωστικός έλεγχος των μαθητών/μαθητριών δεν είχε ως σκοπό την εξέτασή τους, αλλά τον σύντομο και γρήγορο έλεγχο του θρησκευτικού τους γραμματισμού χωρίς να σημαίνει ότι τα αποτελέσματα του θεωρούνται δεδομένα ή αντιπροσωπεύουν τον γενικό πληθυσμό των μαθητών/μαθητριών της Γ' Γυμνασίου. Ο διαγνωστικός έλεγχος έγινε ώστε να υπάρξει μια πρώτη εικόνα του ερευνητή για το πόσο γνωρίζουν ή αντιλαμβάνονται οι μαθητές/μαθήτριες όρους που συνδέονται με τις νέες μορφές θρησκευτικότητας. Η γνώση των μαθητών/μαθητριών για το φαινόμενο θα κριθεί μετά την διδακτική παρέμβαση του ερευνητή, όπου και θα γίνει μια σύντομη σύγκριση του πριν και του μετά στο μέρος «Συμπεράσματα από την Εφαρμογή» και στο κεφάλαιο «Συμπεράσματα – Συζήτηση».

Ανάλυση Δελτίο Εξόδου – μετά την παρέμβαση

Για την ποιοτική ανάλυση των Δελτίων Εξόδων/ Ερωτηματολογίων ανάπτυξης ακολουθήθηκε η μέθοδος της ανάλυσης περιεχομένου (Smith, 2000; Krippendorff, 2004) και προσδιορίστηκαν κατηγορίες ανάλυσης. Συγκεκριμένα, η κατηγοριοποίηση έγινε βάση των προσδοκώμενων μαθησιακών αποτελεσμάτων και των υπόλοιπων απαντήσεων, με τον ερευνητή να δημιουργεί τρεις κατηγορίες και αργότερα να χωρίζει αυτές σε κωδικούς/ υποκατηγορίες όπως φαίνεται στον παρακάτω πίνακα (Πίνακας 3). Για την επαληθευσσιμότητα των αποτελεσμάτων και την εγκυρότητά τους κλήθηκαν δύο ανεξάρτητοι κριτές οι οποίοι ήρθαν σε συμφωνία ή διαφωνία με τον ερευνητή (Cohen, Manion, & Morrison, 2000, σ. 285; Τζάνη & Κεχαγιάς, 2005, σ. 11). Η ανάλυση του περιεχομένου των ερωτηματολογίων κλειστού τύπου είχε ως σκοπό την αναζήτηση των συχνών ή επαναλαμβανόμενων κωδικών με σκοπό την δημιουργία νοήματος από τα δείγματα και την εξαγωγή των κατάλληλων συμπερασμάτων (Cohen, Manion, & Morrison, 2000). Όσον αφορά τον τρόπο ανάλυσης περιεχομένου, ο ερευνητής ακολουθεί τον απαγωγικό τρόπο (Krippendorff, 2004), όπου έχει ορίσει εξ αρχής τα ζητήματα που ψάχνει στο υλικό που του έχει παραδοθεί και είχε καταλήξει σε παραδείγματα τα οποία και βρήκε στο υλικό που συλλέχθηκε. Σε αυτό το στάδιο εξετάζεται

το δεύτερο ερευνητικό ερώτημα, δηλαδή κατά πόσο οι μαθητές/μαθήτριες κατανοούν τις νέες μορφές θρησκευτικότητας μετά την διδακτική παρέμβαση, και το τρίτο δηλαδή κατά πόσο η χρήση του τζενταϊσμού ως μελέτη περίπτωσης βοήθησε στην κατανόηση τους.

Πίνακας 3: Κωδικοποίηση κατηγοριών και ανάλυσης περιεχομένου.

Κατηγορίες	Περιγραφή Κωδικών			Κωδικοί		
Περιγραφή Νέων Μορφών Θρησκευτικότητας	Μπορώ να περιγράψω νέες μορφές θρησκευτικότητας	Δεν μπορώ να περιγράψω σωστά νέες μορφές θρησκευτικότητας	Έμαθα για ένα συγκεκριμένο κίνημα	ΕΝΜΘ	ΔΝΜΘ	ΣΚ
Κριτική Αξιολόγηση Νέων Μορφών Θρησκευτικότητας	Έχω θετική στάση για τις νέες μορφές θρησκευτικότητας	Έχω αρνητική στάση για τις νέες μορφές θρησκευτικότητας	Έχω ουδέτερη στάση για τις νέες μορφές θρησκευτικότητας	ΘΣτ	ΑΣτ	ΟΣτ
Άκυρες Απαντήσεις	Μη σχετική με το μάθημα απάντηση			ΑΚ		

Για την εφαρμογή των παραπάνω, χρειάστηκαν πρώτα να πραγματοποιηθούν τα προηγούμενα διδακτικά στάδια όπως περιεγράφηκαν σε προηγούμενη ενότητα (βιώνοντας, νοηματοδοτώντας, αναλύοντας, εφαρμόζοντας) (Kalantzis & Core, 2013; Κουκουνάρας Λιάγκης, 2015). Συγκεκριμένα, σε πρώτη φάση οι μαθητές/μαθήτριες βίωσαν γνωστές τους εμπειρίες, σχετικά με την λαϊκή κουλτούρα και με διάφορες προσωπικότητες και χαρακτήρες της οι οποίες προβάλλονται ως φιγούρες στις νέες μορφές θρησκευτικότητας, έπειτα νοηματοδότησαν τις εμπειρίες τους μέσα από την προσφορά νέας θρησκευτικής γνώσης όπου αργότερα αναλύθηκε εις βάθος με τις έννοιες της θρησκείας και των εικόνων της λαϊκής κουλτούρας. Σημειώνεται ξανά, ότι ήταν η πρώτη φορά μέσα στο διδακτικό έτος που οι μαθητές/μαθήτριες επεξεργάζονται τις έννοιες των νέων μορφών θρησκευτικότητας καθώς δεν υπάρχει κάποια ενότητα που να αναφέρεται σε αυτές στο ήδη ενεργό ΦΕΚ στις προηγούμενες σχολικές χρονιές ή σε αυτή, ενώ αναφέρονται μόνο στο νέο Πρόγραμμα Σπουδών 416/Β/30-1-2023 για την Γ' Γυμνασίου. Όπως ειπώθηκε, οι μαθητές/μαθήτριες της τάξης ήταν 22 άτομα. Ωστόσο οι απαντήσεις τους δεν ταίριαζε να τοποθετηθούν μόνο σε μια κατηγορία καθώς οι ερωτήσεις του δελτίου εξόδου/ ερωτηματολογίου ήταν περιγραφικού αλλά και κριτικού χαρακτήρα. Για αυτό, πολλές από τις απαντήσεις έχουν κατηγοριοποιηθεί σε δύο κατηγορίες,

συμπεραίνοντας έτσι σε πρώτη φάση την επίτευξη των Προσδοκώμενων Μαθησιακών Αποτελεσμάτων.

Για την αποτύπωση των αποτελεσμάτων από τα δελτία εξόδων/ ανοιχτών ερωτηματολογίων, όπως αναφέρθηκε χρειάστηκε η μέθοδος της ανάλυσης περιεχομένου. Με την βοήθεια των ανεξάρτητων κριτών, προκύπτουν οι εξής απαντήσεις για το τμήμα (Πίνακας 4):

Πίνακας 4: Κατηγοριοποίησης Απαντήσεων

Κατηγορία	Κατηγοριοποίησης Απαντήσεων
Περιγραφή Νέων Μορφών Θρησκευτικότητας	16 μαθητές/μαθήτριες
Κριτική Αξιολόγηση Νέων Μορφών Θρησκευτικότητας	15 μαθητές/μαθήτριες
Άκυρες Απαντήσεις	2 μαθητές/μαθήτριες

Για αρχή, παρατηρείται ότι ένα μεγάλο ποσοστό των μαθητών/μαθητριών κατακτά τα προσδοκώμενα μαθησιακά αποτελέσματα. Συγκεκριμένα, 16 από τους/τις 22 μαθητές/μαθήτριες έχουν εκπληρώσει το πρώτο προσδοκώμενο μαθησιακό αποτέλεσμα και άρα κατατάσσονται στην κατηγορία «Περιγραφή Νέων Μορφών Θρησκευτικότητας». Συγκεκριμένα, 13 από τους/τις μαθητές/μαθήτριες κατατάσσονται σε διπλή κατηγορία, με 3 από αυτούς/αυτές να κατατάσσονται μόνο στην πρώτη (Περιγραφή Νέων Μορφών Θρησκευτικότητας). Όσο αφορά την κωδικοποίηση, υπήρξε συμφωνία με τον ερευνητή και τους ανεξάρτητους κριτές στα 11 άτομα, ενώ στα 5 ο ερευνητής διαφώνησε με τον Α' κριτή ως προς την κωδικοποίηση και συμφώνησε στα 4 με τον Β' κριτή όπου και ορίζεται η αρχική τοποθέτηση του ερευνητή ως αληθή. Σε ένα εκ των 16 ατόμων όμως υπάρχει διαφωνία και από τον ερευνητή μεταξύ των κριτών αλλά και μεταξύ των κριτών, συνεπώς δεν μπορούμε να ορίσουμε σωστή τοποθέτηση για 1 εκ των 16 ατόμων ως προς τον κωδικό του, καθώς και οι 3 προτείνουν διαφορετικούς κωδικούς.

Στην δεύτερη κατηγορία, 15 από τους 20 μαθητές/μαθήτριες εκπλήρωσαν το δεύτερο προσδοκώμενο μαθησιακό αποτέλεσμα, άρα και κατατάσσονται στην κατηγορία «Κριτική Αξιολόγηση Νέων Μορφών Θρησκευτικότητας». Συγκεκριμένα, τα 13 από αυτά τα άτομα κατατάσσονται σε διπλή κατηγορία με 2 από αυτά να κατατάσσονται μόνο στη δεύτερη

(Κριτική Αξιολόγηση Νέων Μορφών Θρησκευτικότητας). Και σε αυτή την περίπτωση υπάρχουν τα ίδια ποσοστά διαφωνίας και συμφωνίας, με την ίδια περίπτωση να κωδικοποιείται διαφορετικά και από τον ερευνητή αλλά και από τους κριτές. Πρέπει επίσης να αναφερθεί ότι 1 εκ των συνολικών ατόμων κατηγοριοποιείται διαφορετικά από τους κριτές οι οποίοι συμφωνούν μεταξύ τους και διαφωνούν με τον ερευνητή. Σε αυτή την περίπτωση ορίζεται ως αληθή τοποθέτηση αυτή των ανεξάρτητων κριτών και όχι του ερευνητή. Τέλος, από την κατηγοριοποίηση των μαθητών/μαθητριών 2 εκ των απαντήσεων διαπιστώθηκαν από τον ερευνητή ως άκυρες (ΑΚ), συνεπώς δεν κατατάσσονται σε κανένα προσδοκώμενο μαθησιακό αποτέλεσμα ούτε διαθέτουν κωδικό, καθώς οι απαντήσεις τους δεν είχαν σχέση με το μάθημα. Σημειώνεται ξανά ότι στο τμήμα υπήρχαν 2 απουσίες (σύνολο μαθητών/μαθητριών 22), άρα δεν μπορούμε να έχουμε για συνολικά 4 μαθητές/μαθήτριες κάποια εικόνα αλλά και ούτε κάποια αποτελέσματα.

Ξεκινώντας από τα κριτήρια αξιολόγησης, οι μαθητές/μαθήτριες είχαν πολύ χαμηλά ποσοστά γνώσης και για τον όρο της θρησκείας αλλά και για τους διάφορους όρους των νέων μορφών θρησκευτικότητας όπως και με τον ίδιο της τον ορισμό. Η αιτία αυτών εξετάστηκε παραπάνω και συγκεκριμένα αποδόθηκε στο ήδη εφαρμόζον Πρόγραμμα Σπουδών, το οποίο δεν αναφέρεται στις έννοιες της θρησκείας αλλά και των νέων μορφών θρησκευτικότητας. Και για τις δύο θεματολογίες έρχεται το νέο Προγράμματα Σπουδών του ΦΕΚ 416/Β/30-1-2023 να δώσει την ευκαιρία στους/στις μαθητές/μαθήτριες όχι μόνο γνώσης του θρησκευτικού φαινομένου αλλά και της ύπαρξης κι άλλων θρησκευτικών παραδόσεων και κοσμοθεωριών, την καλλιέργεια της ικανότητας του διαλόγου, του σεβασμού προς την ετερότητα και την αρμονική συνύπαρξη με τον θρησκευτικά «άλλον» (Επιστημονική Επιτροπή ΙΕΠ, 2022) και φυσικά την κατανόηση και την ενίσχυση της θρησκευτικής ποικιλομορφίας τόσο στην Ευρώπη αλλά και στον υπόλοιπο κόσμο (Jackson, 2016, σ. 18; Åhs & Poulter, 2023). Έτσι, εξετάστηκαν τόσο ο ορισμός «θρησκεία», όσο και ο ορισμός «νέες μορφές θρησκευτικότητας» και παραδείγματα αυτών. Για την καλύτερη ανάλυση των αποτελεσμάτων, έγινε μια περιγραφική ανάλυση των ποσοτικών δεδομένων στο παρακάτω μέρος, όπως αυτά προέκυψαν από τις απαντήσεις που έδωσαν οι μαθητές/μαθήτριες στα δελτία εξόδου.

Ο πίνακας 4 δείχνει ότι τα προσδοκώμενα μαθησιακά αποτελέσματα που είχαν οριστεί πραγματοποιήθηκαν σε μεγάλο ποσοστό, με τους/τις μαθητές/μαθήτριες να δείχνουν ότι έχουν κατανοήσει τις νέες μορφές θρησκευτικότητας αλλά και ότι έχουν κριτική στάση απέναντι στο φαινόμενο του 21^{ου} αιώνα. Δεν λείπουν απαντήσεις οι οποίες να είναι μακροσκελείς και να δείχνουν την κατανόηση ορισμένων μαθητών/μαθητριών για το φαινόμενο και την κριτική

τους στάση απέναντι σε αυτό, αλλά και πιο απλές απαντήσεις που σχεδόν δεν ικανοποιούν έναν αναγνώστη, αλλά δίνουν μια σαφή εικόνα στον ερευνητή για το τι μπορεί να έχουν κατακτήσει.

Λαμβάνοντας υπόψιν τον Πίνακα 4 και την κατηγοριοποίηση των δειγμάτων, ο παρακάτω Πίνακας (Πίνακας 5) δείχνει την κατανομή των μαθητών/μαθητριών που ανήκουν στον πρώτο κωδικό-κατηγορία «Περιγραφή Νέων Μορφών Θρησκευτικότητας»:

Πίνακας 5: Ταξινόμηση κωδικών κατηγορίας «Περιγραφή Νέων Μορφών Θρησκευτικότητας» (Δελτίο Εξόδου)

Μπορώ να περιγράψω νέες μορφές θρησκευτικότητας	14 μαθητές/μαθήτριες
Δεν μπορώ να περιγράψω σωστά νέες μορφές θρησκευτικότητας	2 μαθητές/μαθήτριες
Έμαθα για ένα συγκεκριμένο κίνημα	0 μαθητές/μαθήτριες

Σύμφωνα με τον πρώτο κωδικό «Μπορώ να περιγράψω νέες μορφές θρησκευτικότητας» (ENMΘ), 14 από τους 20 μαθητές/μαθήτριες είναι σε θέση να περιγράψουν την έννοια των νέων μορφών θρησκευτικότητας, αλλά και να αναφέρουν μερικά παραδείγματα από αυτές. Στις απαντήσεις αυτής της ομάδας δειγμάτων παρατηρείται και η γενική κατανόηση του όρου «θρησκεία», καθώς οι μαθητές/μαθήτριες είναι σε θέση να περιγράψουν την εμπειρία τους από το μάθημα και να συνδέσουν τους όρους μεταξύ τους. Συγκεκριμένα φαίνεται να κατανοούν τα χαρακτηριστικά που υπάρχουν μεταξύ των νέων μορφών θρησκευτικότητας και των υπαρχουσών θρησκειών, τη δημιουργία τους, τις επιρροές δημιουργίας τους, με κάποια από τα δείγματα να ονομάζουν τις νέες μορφές θρησκευτικότητας «μικτές θρησκείες»:

«...μπορούν να δημιουργηθούν νέα θρησκευτικά κινήματα από την ποπ κουλτούρα εμπνευσμένα από άλλες ήδη υπαρκτές θρησκείες»,

«...πως δημιουργείται μια νέα θρησκεία όπως ο τζενταϊσμός, αντλώντας κάποιος πληροφορίες από άλλες θρησκείες και να δημιουργήσει κάτι δικό του από την αρχή»,

«...μπορούν να δημιουργηθούν νέες θρησκείες από ό,τι δίνει νόημα στη ζωή του κάθε ανθρώπου...»

«Στο σημερινό μάθημα έμαθα ότι υπάρχουν πάρα πολλές διαφορετικές μικτές θρησκείες. Έτσι

σε κάθε διαφορετική θρησκεία μπορεί να πιστεύουν σε ότι θέλουν, κάτι τελείως διαφορετικό από τις άλλες θρησκείες...»

«Οι άνθρωποι πιστεύουν σε διαφορετικές και καινούργιες μικτές θρησκείες...»

«Έμαθα για νέες μορφές θρησκευτικότητας και πως ο κάθε ένας μπορεί να φτιάξει τη δική του θρησκεία σύμφωνα με τα "θέλω" του παίρνοντας κάποια στοιχεία από άλλες θρησκείες»

Παρατηρείται ακόμη το έντονο ενδιαφέρον για παραπάνω διερεύνηση περισσότερων παραδειγμάτων νέων μορφών θρησκευτικότητας ή και παραπάνω διευκρινίσεις και για το «σύνδρομο λατρείας των διασημοτήτων» το οποίο και συζητήθηκε σε διάλογο που είχε ο ερευνητής μετά την παρουσίαση της μελέτης περίπτωσης του «τζενταϊσμού» αλλά και το ενδεχόμενο ύπαρξης θρησκευτικών κινήματων που μπορεί να απορρέουν από καλλιτεχνικούς χώρους:

«Θα ήθελα περισσότερες διευκρινήσεις για το “σύνδρομο λατρείας των διασημοτήτων”»,

«..το γεγονός του "συνδρόμου λατρείας των διασημοτήτων" και να μελετήσω περισσότερο γι' αυτό στο μέλλον»,

«Θα ήθελα να μάθω περισσότερα για τις θρησκευτικές μορφές που έχουν να κάνουν με τη μουσική ή κάτι παρόμοιο».

Ενώ δεν παύει να υπάρχει και ένα ενδιαφέρον για κάποιο από τους/τις μαθητές/μαθήτριες όσο αφορά τη μελέτη των νέων θρησκειών:

«...Ίσως ασχολούμουν παραπάνω με την μελέτη των νέων θρησκειών...»

Ενδιαφέρον δείχνει η περίπτωση ενός δείγματος το οποίο αναφέρει ότι στο μάθημα που παρακολούθησε έμαθε για το κίνημα του «τζενταϊσμού» και πως απορρέει μια «θρησκεία» από μια ταινία και ήθελε να διερευνήσει περισσότερο για τη δημιουργία των νέων αυτών θρησκευτικών κινήματων και την λογική δημιουργίας τους πίσω από τις ταινίες:

«Μάθαμε για μια νέα θρησκεία τον τζενταϊσμό που είναι συνδυασμός θρησκειών που στηρίζεται στο Star Wars αλλά και για άλλες νέες θρησκείες γύρω από παρόμοια θέματα ποια είναι η λογική πίσω από τη δημιουργία θρησκειών από οποιαδήποτε ταινία»

Όσο αφορά τις άλλες δυο περιπτώσεις μαθητών/μαθητριών, έπειτα από συμφωνία του ερευνητή και των ανεξάρτητων κριτών διαπιστώνεται ότι αυτά δεν είναι σε θέση να περιγράψουν σωστά ούτε την έννοια της θρησκείας, ούτε έννοιες και παραδείγματα από τις

νέες μορφές θρησκευτικότητας (ΔΝΜΘ), καθώς οι απαντήσεις τους είναι πολύ γενικού περιεχομένου, οπότε και δεν μπορεί με σιγουριά να αξιολογηθεί αν όντως υπήρξε επίτευξη έστω κι ενός προσδοκώμενου μαθησιακού αποτελέσματος. Τέλος, ενδιαφέρον παρουσιάζει ότι στον κωδικό «έμαθα για ένα συγκεκριμένο κίνημα» (ΣΚ) δεν συμπεριλαμβάνεται κανείς/καμία μαθητής/μαθήτρια. Αυτό δείχνει ότι κανείς/καμία δεν έμαθε μόνο για το κίνημα του «τζενταϊσμού» αλλά ανέπτυξε με την βοήθεια του γνώσεις για όλες τις νέες μορφές θρησκευτικότητας.

Πολλοί από τους/τις μαθητές/μαθήτριες ανήκουν και στην δεύτερη κατηγορία η οποία λέγεται «Κριτική Αξιολόγηση Νέων Μορφών Θρησκευτικότητας» και βασίστηκε στο δεύτερο προσδοκώμενο μαθησιακό αποτέλεσμα που είχε ορίσει ο ερευνητής πριν την παρέμβασή του. Οι μαθητές/μαθήτριες δεν φτάνει να περιγράφουν και να γνωρίζουν για τις νέες μορφές θρησκευτικότητας, αλλά πρέπει να έχουν και κριτική στάση απέναντι σε αυτές (Freathy & John, 2018), ώστε να υπάρχει ανεκτικότητα και σεβασμός και σε αυτές τις θρησκείες και κοσμοθεωρίες (Lester & Roberts, 2011; Richardson, 2017, σ. 364) και φυσικά και ανάπτυξη της ενσυναίσθησης και της διαπροσωπικής ευαισθητοποίησης (Παπαϊωάννου, 2018, σ. 59).

Πίνακας 6: Ταξινόμηση κωδικών κατηγορίας «Κριτική αξιολόγηση Νέων Μορφών Θρησκευτικότητας» (Δελτίο Εξόδου)

Έχω θετική στάση για τις νέες μορφές θρησκευτικότητας	4 μαθητές/μαθήτριες
Έχω αρνητική στάση για τις νέες μορφές θρησκευτικότητας	5 μαθητές/μαθήτριες
Έχω ουδέτερη στάση για τις νέες μορφές θρησκευτικότητας	5 μαθητές/μαθήτριες

Στον παραπάνω πίνακα (Πίνακας 6) φαίνονται 14 απαντήσεις όσο αφορά τη δεύτερη κατηγορία. Αρχικά διαπιστώνεται ότι 4 μαθητές/μαθήτριες κρατάνε θετική στάση (ΘΚ) απέναντι στην ύπαρξη των νέων μορφών θρησκευτικότητας. Συγκεκριμένα αυτή η ομάδα απαντήσεων θεωρεί ότι μπορεί να υπάρξει ένα νέο θρησκευτικό κίνημα το 2024, καθώς ο άνθρωπος είναι ελεύθερος να εκφράζεται με οποιοδήποτε τρόπο θέλει και να πιστεύει όπου θέλει, σεβόμενος τους γύρω του. Επίσης και σε αυτή η κατηγορία φαίνεται να υπάρχει ενδιαφέρον για το «σύνδρομο λατρείας των διασημοτήτων»

«...στη σημερινή εποχή ο καθένας μπορεί να πιστεύει ότι θέλει, αφού δεν προσβάλει τους γύρω του...»,

«αφού είμαστε στον 21ο αιώνα...ο καθένας έχει την ελευθερία να πιστεύει σε όποια θρησκεία θέλει»,

«Εν έτη 2024 ο καθένας έχει δικαίωμα να πιστεύει όπου θέλει, άρα ένα τέτοιο κίνημα για μένα είναι αποδεκτό...»,

«...ο κάθε άνθρωπος έχει δικαίωμα να πιστεύει όπου θέλει και να δημιουργεί όποιο κίνημα θέλει».

Ένα μέρος των μαθητών/μαθητριών φαίνεται να έχει αρνητική στάση (ΑΣ) απέναντι στις νέες μορφές θρησκευτικότητας. Συγκεκριμένα, και οι 5 συμφωνούν στο γεγονός ότι δεν είναι λογική η ύπαρξη αυτών των κινήματων και φαίνεται πως πίσω από αυτά υπάρχει φανατισμός για κάποια θεματολογία ή πρόσωπα, ενώ δεν λείπουν και σχόλια που κακοχαρακτηρίζουν τις νέες μορφές θρησκευτικότητας («αστείες θρησκείες»).

«...Δεν έχει νόημα τέτοιο κίνημα...αυτοί οι άνθρωποι φαίνονται φανατικοί με κάτι και δημιουργούν κάτι που δεν έχει νόημα»,

«είναι υπερβολή επειδή ο καθένας πρέπει να έχει ένα όριο και να μην είναι φανατικός με κάτι που του αρέσει...αυτή είναι μια μόδα»,

«ο κόσμος που τα πιστεύει αυτά είναι τρελός, δεν έχουν νόημα ύπαρξης αυτά τα κινήματα»,

«...είναι γελοίο κάποιος να λατρεύει έναν celebrity, αλλά η εποχή μας ίσως να βοηθάει το φαινόμενο»,

«Κάνουν πλύση εγκεφάλου, δεν φαίνονται καλά κινήματα όπως οι παραδοσιακές θρησκείες»

Σε μια ουδέτερη στάση (ΟΣ) μένουν τα υπόλοιπα δείγματα, με τις απαντήσεις τους να μην χαρακτηρίζουν θετική ή αρνητική στάση απέναντι στις νέες μορφές θρησκευτικότητας. Συγκεκριμένα, και τα πέντε δείγματα συμφωνούν στο γεγονός της ελευθερίας και της ελεύθερης άποψης, επιλογής και κατεύθυνσης αλλά δείχνουν να μην παίρνουν κάποια παραπάνω ξεκάθαρη θέση που να δείχνει ότι είναι υπέρ ή κατά:

«...δε μπορώ να καταρρίψω κάποιο κίνημα, δε ξέρω αν συμφωνώ με την ύπαρξη του βέβαια...»,

«πρέπει να σεβόμαστε και να αποδεχόμαστε κάθε θρησκεία...δε ξέρω αν έχω άποψη για το θέμα, με προβληματίζει»,

«κρατάω μια ουδέτερη στάση, ίσως να είναι επικίνδυνα ίσως όχι».

Πρέπει να αναφερθεί επίσης ότι σε αυτή την κωδικοποίηση ενός ατόμου υπήρχε διαφωνία του ερευνητή και των ανεξάρτητων κριτών. Σύμφωνα με τον ερευνητή, μπορεί οι απαντήσεις του δείγματος να είναι μη διακριτές, αλλά καταλήγουν σε μια θετική στάση έναντι των νέων μορφών θρησκευτικότητας. Οι ανεξάρτητοι κριτές ωστόσο τοποθετούν αυτό το δείγμα σε ουδέτερη στάση καθώς θεωρούν ότι μια απάντηση του δείγματος έρχεται σε αντίθεση με μια άλλη του ερωτηματολογίου δείχνοντας έτσι την ουδέτερη στάση του απέναντι στο φαινόμενο.

Τέλος, πρέπει επίσης να αναφερθεί ότι ένα από τα παραπάνω άτομα δεν βρίσκεται στον πίνακα όπως θα έπρεπε. Αυτό συμβαίνει διότι και ο ερευνητής αλλά και οι ανεξάρτητοι κριτές έχουν διαφορετική άποψη για το αποτέλεσμα. Ο ερευνητής καταλήγει στην κωδικοποίηση του δείγματος ως ουδέτερη στάση για τις νέες μορφές θρησκευτικότητας, ο Α' Κριτής καταλήγει σε θετική στάση και ο Β' σε αρνητική, με τις απαντήσεις του δείγματος να καταλήγουν στο *«...ο καθένας μπορεί να πιστεύει όπου θέλει, αναγνωρίζω και σέβομαι την ύπαρξη των νέων μορφών θρησκευτικότητας, δε με απασχολεί όμως ιδιαίτερα η ύπαρξη τους».*

Βέβαια, είναι σημαντικό να επισημανθούν και οι δυο άκυρες απαντήσεις που βρέθηκαν στα δελτία εξόδου, με τις απαντήσεις του ενός να μην έχουν καμία σχέση με το μάθημα και να αναπτύσσουν ρητορική μίσους και απέχθειας προς το Ισλάμ και τον Ιουδαϊσμό, ενώ το άλλο φύλλο είχε κενές και μονολεκτικές απαντήσεις.

Η ανάλυση των αποτελεσμάτων του τμήματος οδηγεί σε μία τελική αποτίμηση, που βοηθά στην εξαγωγή συμπερασμάτων. Όσον αφορά τον κωδικό ENMΘ, παρατηρείται ότι σε αυτόν κατατάσσονται τα περισσότερα δείγματα δείχνοντας ότι το τμήμα έχει μεγάλα ποσοστά επιτυχίας αναγνώρισης και περιγραφής των νέων μορφών θρησκευτικότητας όπως φαίνονται στο πρώτο προσδοκώμενο μαθησιακό αποτέλεσμα. Σε αντίθεση με τον πρώτο κωδικό, ο δεύτερος κωδικός «Δεν μπορώ να περιγράψω σωστά νέες μορφές θρησκευτικότητας» (ΔNMΘ) εφαρμόζεται σε 2 δείγματα, με τις απαντήσεις τους να δηλώνουν ότι ναι μεν μπορεί να είναι σε θέση να μπορέσουν να εξηγήσουν τον όρο των νέων μορφών θρησκευτικότητας και των νέων θρησκειών, αλλά μάλλον δε θα μπορέσουν να επεκταθούν περισσότερο όπως τα δείγματα του κωδικού «Μπορώ να περιγράψω σωστά νέες μορφές θρησκευτικότητας» (ENMΘ).

Για την δεύτερη κατηγορία «Κριτική Αξιολόγηση Νέων Μορφών Θρησκευτικότητας» και τους κωδικούς της υπάρχουν ανάλογες παρατηρήσεις. Τέσσερις (4) μαθητές/μαθήτριες

παίρνουν τον κωδικό της θετικής στάσης (ΘΣτ) για τις νέες μορφές θρησκευτικότητας, σεβόμενοι την ύπαρξη των νέων μορφών θρησκευτικότητας και της ελευθερίας του ανθρώπου να πιστεύει εκεί που θέλει. Ο κωδικός αρνητικής στάσης (ΑΣτ) παρουσιάζεται σε πέντε (5) μαθητές/μαθήτριες όπως και με τον κωδικό της ουδέτερης στάσης (ΟΣτ).

Όλα τα παραπάνω μπορούν να παρουσιαστούν και σε έναν τελικό συγκεντρωτικό πίνακα (Πίνακας 7) που παρουσιάζει το γενικό ποσοστό ένταξης των μαθητών/μαθητριών στις κατηγορίες και κωδικούς αφού έχει επιχειρηθεί να γίνει ανάλυση και σύγκριση των βασικών αποτελεσμάτων και των δύο τμημάτων ξεχωριστά, με τις δύο βασικές κατηγορίες που στηρίζονται στα προσδοκώμενα μαθησιακά αποτελέσματα που έχει ορίσει ο ερευνητής-καθηγητής:

Πίνακας 7: Συγκεντρωτικά ποσοστά κωδικών κατηγοριών τμήματος

Κατηγορίες	Κωδικοί			Σύνολα		
Περιγραφή Νέων Μορφών Θρησκευτικότητας	ENMΘ	ΔNMΘ	ΣΚ	63%	10%	0%
Κριτική Αξιολόγηση Νέων Μορφών Θρησκευτικότητας	ΘΣτ	ΑΣτ	ΟΣτ	18%	35%	28%
Άκυρες Κατηγορίες-Κωδικοί	ΑΚ			8%		

Ένα ικανοποιητικό αποτέλεσμα ύψους 63% μας δείχνει ότι συνολικά τα δείγματα είναι σε θέση να περιγράψουν όλα όσα διδάχτηκαν στη δίωρη διδακτική παρέμβαση (ENMΘ). Το 10% των δειγμάτων φαίνεται ότι δεν έχει κατανοήσει πλήρως (ΔNMΘ) αυτό το φαινόμενο και ίσως να μην δύναται να το περιγράψει και σύμφωνα με τις απαντήσεις που δώσαμε, ενώ άλλο ένα 10% κράτησε μόνο την μελέτη περίπτωσης του «τζενταϊσμού», φαινόμενο που παρατηρήθηκε μόνο στο δεύτερο τμήμα. Όσο αφορά τη δεύτερη κατηγορία το 18% των μαθητών/μαθητριών είχε θετική στάση στις νέες μορφές θρησκευτικότητας και στο γεγονός ύπαρξής τους, ενώ ένα μεγαλύτερο ποσοστό, εμφανιζόμενο κυρίως στο δεύτερο τμήμα, δεν έχει θετική εικόνα για τις περιπτώσεις του παραπάνω φαινομένου. Το 28% των μαθητών/μαθητριών έχει ουδέτερη στάση (ΟΣτ) προς τις νέες μορφές θρησκευτικότητας, με απόψεις που δείχνουν μια γενική αποστασιοποίηση από το φαινόμενο με σεβασμό ή αδιαφορία. Τέλος ένα 8% των μαθητών/μαθητριών δεν παρουσιάζει καμία απάντηση στα

Δελτία Εξόδου που να σχετίζεται με το μάθημα που πραγματοποιήθηκε, συνεπώς κατατάσσονται στην κατηγορία «Άκυρες Κατηγορίες-Κωδικοί» (ΑΚ).

Σημειώνεται ότι στον παραπάνω Πίνακα (Πίνακας 7) δεν έχει συμπεριληφθεί η μια περίπτωση της κατηγορίας «Κριτική Αξιολόγηση Νέων Μορφών Θρησκευτικότητας» στην οποία δεν υπήρξε συμφωνία για την κατάταξή της και από τον ερευνητή αλλά και τους δύο ανεξάρτητους κριτές αρά και δεν μπορεί να δοθεί κάποιο αποτέλεσμα.

Δ.2.5. Αποτελέσματα από την Εφαρμογή

Ύστερα από την πρώτη επαφή των μαθητών/τριών με τις έννοια της θρησκείας και τις πολλαπλές περιπτώσεις νέων μορφών θρησκευτικότητας απομένει η διατύπωση των αποτελεσμάτων της μελέτης της βιβλιογραφικής ανασκόπησης του θέματος και της ερευνητικής αποτίμησης αυτής καθ' αυτής.

Από την πρώτη επαφή με τα αρχικά κριτήρια αξιολόγησης, οι μαθητές/μαθήτριες του Γυμνασίου δείχνουν να μην έχουν ολοκληρωμένες στάσεις και θέσεις ούτε για τις έννοιες της θρησκείας, ούτε και για τις περιπτώσεις των νέων μορφών θρησκευτικότητας, με εξαίρεση του «συνδρόμου λατρείας των διασημοτήτων». Θα πρέπει να τονιστεί ακόμη μία φορά, ότι οι μαθητές/μαθήτριες δεν διδάσκονται το ΠΣ του 2023, όπου δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στη Γ Γυμνασίου στην έννοια της θρησκείας και υφίσταται η Διδακτική Ενότητα των νέων θρησκευτικών κινημάτων. Ακόμη, όπως ειπώθηκε, έτσι κι αλλιώς, στις αρχές τις διπλωματικής εργασίας, η έννοια της θρησκείας δεν είναι καθόλου εύκολη ως προς τον προσδιορισμό της (Whitehouse, 2006, σ. 93) κι ενώ φαίνεται απλός όρος (Hedges, 2021, σ. 19) έχει αρκετές ετυμολογίες (Taylor, 2007, σ. 9) που ενδεχομένως και οι μαθητές/μαθήτριες να αντιλαμβάνονται αλλιώς μέχρι να τον διδαχθούν, όπως και φάνηκε από τα αποτελέσματα των πρώτων κριτηρίων αξιολόγησης. Η συγκεκριμένη διδακτική παρέμβαση, βέβαια, δεν είχε ως σκοπό να διδάξει και να παρουσιάσει μόνο την έννοια της θρησκείας, αλλά και τις νέες μορφές θρησκευτικότητας όπως φαίνεται στο ΦΕΚ 416/Β/30-1-2023. Ωστόσο ένα μεγάλο ποσοστό φαίνεται να καταλαβαίνει τον όρο «σύνδρομο των διασημοτήτων». Η γνώση αυτή μπορεί να επιβεβαιωθεί διότι η έννοια του φαινομένου μπορεί να φαντάζεται απλή στον ορισμό της, αλλά και λόγω της αυξανόμενης πρόσβασης των νέων γενιών στα μέσα ενημέρωσης και διασκέδασης (Turner, 2010, σ. 11) που καταλαμβάνουν ένα τεράστιο μέρος της καθημερινότητάς τους. Τα σύγχρονα media είναι επίσης υπεύθυνα για τη συνεχή προβολή και ενασχόληση με τις διασημότητες (Southard & Zeigler-Hill, 2016; Ang & Chan, 2018) και της

ραγδαίας αύξησης του φαινομένου (McCutcheon & Aruguete, 2021, σ. 71) κάτι που επιβεβαιώνει και ένας εκ των μαθητών/μαθητριών.

Όσο αφορά την προσέγγιση καθώς και την διδακτική μεθοδολογία, η διπλωματική εργασία πραγματοποιήθηκε στο βιβλιογραφικό της μέρος αρκετά ζητήματα που επιβεβαιώθηκαν και στην ερευνητική αποτίμηση, όσο αφορά την κατανόηση των νέων μορφών θρησκευτικότητας και την κριτική στάση των μαθητών/μαθητριών απέναντι σε αυτά. Αρχικά φαίνεται ότι η ανάγκη διδασκαλίας για τις νέες μορφές θρησκευτικότητας και τις κοσμοθεωρίες είναι αναγκαία στα Ελληνικά σχολεία αφού οι μαθητές/μαθήτριες θα είναι οι αυριανοί πολίτες (Μητροπούλου, 2022, σ. 37) και πρέπει να γνωρίσουν τον θρησκευτικά «άλλον» (Fowler, 1995, σσ. 200-201; Δελικωσταντής, 2013, σ. 317; Court & Seymour, 2015, σ. 521; Κουκουνάρας Λιάγκης, 2019, σ. 49; Biesta, 2021), αλλά και θα κληθούν να έχουν κριτική στάση (Freathy & John, 2018, σ. 8; Miedema, 2014, σ. 375) και ελεύθερη τοποθέτηση (Δελικωσταντής, 2009, σ. 42) απέναντι και σε αυτές τις μορφές θρησκευτικότητας, αφού η γνώση τους και για αυτές είναι διεθνές δικαίωμα κάθε ανθρώπου (Κουκουνάρας Λιάγκης & Παπαϊωάννου, 2016, σ. 202; Franken, 2017, σ. 3). Τα παραπάνω μπορούν να επαληθευθούν από το γεγονός επίτευξης των προσδοκώμενων μαθησιακών αποτελεσμάτων, την κατανομή των δειγμάτων σε κατηγορίες και αργότερα την ατομική κωδικοποίησή τους αλλά και την ανάλυση των αποτελεσμάτων που παρουσιάστηκαν στο προηγούμενο μέρος της διπλωματικής εργασίας, όπου αναδείχθηκε η ανάγκη διδασκαλίας των νέων μορφών θρησκευτικότητας στις σχολικές μονάδες της Ελλάδας και η ένταξη τους στο Πρόγραμμα Σπουδών των Γυμνασίων της χώρας (ό.π.). Δεδομένου των τελικών αποτελεσμάτων και λαμβάνοντας υπόψιν τα νέα ΠΣ Λυκείου (Επιστημονική Επιτροπή ΙΕΠ, 2022), οι νέες μορφές θρησκευτικότητας διδάσκονται ξανά, όπως έχει ήδη αναφερθεί και μάλιστα στην υποχρεωτική εκπαίδευση. Η παρούσα έρευνα επιβεβαιώνει το γεγονός ότι οι νέες μορφές θρησκευτικότητας και οι διάφορες κοσμοθεωρίες είναι καλό να διδάσκονται από μικρή ηλικία, ώστε στις επόμενες τάξεις του Λυκείου να μπορεί να γίνεται λόγος για την έννοια της θρησκείας αλλά και για τις διδασκαλίες των υπόλοιπων θρησκειών αλλά και διάφορων κοσμοθεωριών (Freeman, 2020, σ. 169) θρησκευτικών και μη. Επίσης κρίνεται αναγκαία η υποχρεωτικότητα του μαθήματος των Θρησκευτικών (Κουκουνάρας Λιάγκης & Παπαϊωάννου, 2016), καθώς η ερευνητική αποτίμηση αποδεικνύει ότι οι μαθητές/μαθήτριες χρειάζεται να γνωρίζουν για τις νέες μορφές θρησκευτικότητας ώστε να ερμηνεύουν και τον εαυτό τους και τον κόσμο (Κουκουνάρας Λιάγκης, 2015).

Στα αποτελέσματα της μελέτης αυτής, γίνεται αντιληπτό ότι δύο από τους/τις μαθητές/μαθήτριες μετά τη διδασκαλία τους για τις νέες μορφές θρησκευτικότητας, έδωσαν

σε αυτές το όνομα «μικτές θρησκείες ένας ορισμός που φαίνεται να δηλώνει την προέλευση των νέων θρησκευτικών κινήματων από τις ήδη υπάρχουσες θρησκείες και την επιροή τους από αυτές (Zeller, 2011; Sutcliffe, 2013; Davidsen, 2017; Gerlein, 2019; Cox L. , 2010). Αποδεικνύεται έτσι ότι οι μαθητές/μαθήτριες έχουν εξάγει με βάση τις προκατανοήσεις τους αυτό το συμπέρασμα στις τελικές τους απαντήσεις, χωρίς να έχουν, όπως φαίνεται, μαθησιακά τα προσδοκώμενα αποτελέσματα. Όσο αφορά την κριτική τους στάση απέναντι σε αυτά κινήματα, η διδασκαλία για τις νέες μορφές θρησκευτικότητας φάνηκε σίγουρα ότι είναι κάτι προκλητικό, για τον εκπαιδευτικό, αφού στα τελικά αποτελέσματα φαίνεται ότι ένα ποσοστό των μαθητών/μαθητριών φεύγει από τη σχολική αίθουσα με θετική ή ουδέτερη στάση, οι οποίες εκφράζονται με σεβασμό ή και ανοχή όπως αναλύθηκε βιβλιογραφικώς (Jackson, 2016; Ferguson, 2021; Lester & Roberts, 2011; Biesta, Aldridge, Hannam, & Whittle, 2019; Φωτίου, 2024) ή με αδιαφορία. Όμως, το μεγαλύτερο ποσοστό των δειγμάτων φεύγει από την αίθουσα με αρνητική στάση, με μέρος αυτών να επιβεβαιώνει τις υποθέσεις περί «πλύσης εγκεφάλου» (Hammer & Rothstein, 2012; Peretz & Fox, 2021) περί επικινδυνότητας και τρομοκρατίας (Peretz & Fox, 2021, σσ. 423-424), περί φανατισμού (Cashmore, 2006) που συνδέεται με την θρησκευτικότητα για τις διασημότητες στον χώρο της μουσικής (Ward, 2017; Moberg, 2012) και του αθλητισμού (Price, 2017) αλλά και για τα υπόλοιπα φαινόμενα της λαϊκής και μη κουλτούρας. Η αρνητική εικόνα για τις νέες μορφές θρησκευτικότητας βέβαια ήταν και είναι ένα ενδεχόμενο στην τάξη (Zeller, 2015; Bromley, 2007) και στην συγκεκριμένη εφαρμογή φάνηκε με μεγαλύτερη ένταση.

Πέραν των παραπάνω, η επίτευξη των μαθησιακών αποτελεσμάτων και τα παραπάνω αποτελέσματα στο σύνολό τους, δείχνουν ότι ο σκοπός της παρούσας διπλωματικής εργασίας επιτεύχθηκε. Φυσικά τα αποτελέσματα αυτά δε θα μπορούσαν να πραγματοποιηθούν ή η πιθανότητα διδασκαλίας της ενότητας να μην ήταν εφικτή σε περίπτωση που το μάθημα ήταν ομολογιακό με κατηχητικό χαρακτήρα. Η κατηχητική προσέγγιση (Δελικωσταντής, 2024, σ. 74; Koukounaras Liagkis, 2018) δε θα μπορούσε να πραγματευτεί τα παραπάνω θέματα αλλά ούτε να δείξει τα παραπάνω αποτελέσματα. Επιβεβαιώνεται όμως και το γεγονός ότι η εφαρμογή εκσυγχρονισμένων και μη παραδοσιακών προσεγγίσεων με αφετηρία τη βιωματική μάθηση (Δελικωσταντής, 2024, σ. 69; Koukounaras Liagkis, 2022; Kalantzis & Cope, 2013) με την ενεργό συμμετοχή των μαθητών/μαθητριών στην σχολική τάξη (Jackson, 2016, σ. 36) λειτούργησαν θετικά ως προς την επίτευξη των προσδοκώμενων μαθησιακών αποτελεσμάτων που ορίστηκαν από τον ερευνητή-καθηγητή. Έτσι λοιπόν μπορεί να επιβεβαιωθεί ο ρόλος της μετασχηματιστικής προσέγγισης σε αυτή την ερευνητική αποτίμηση, αλλά και όσα ειπώθηκαν

στο τελευταίο μέρος του προηγούμενου κεφαλαίου για τη διδασκαλία του φαινομένου των νέων μορφών θρησκευτικότητας και την κριτική αποτίμησή του από τους/τις μαθητές/τριες. Από την παρουσίαση των ευρημάτων, επιβεβαιώνονται ότι η μαθητοκεντρική προσέγγιση (Jackson, 2016; Sierra-Huedo & Romero, 2020, σ. 351; Koukounaras Liagkis, 2020; Zeller, 2015, σσ. 122-123) μέσω των δραστηριοτήτων που επιλέχθηκαν, αλλά και της δημιουργίας διλημμάτων και προβληματισμών (Council of Europe, 2008), που εμφανίστηκαν στους/στις μαθητές/μαθήτριες στην παρουσίαση των νέων μορφών θρησκευτικότητας είναι η κατάλληλη μέθοδος διδασκαλίας για το φαινόμενο. Αξίζει, επίσης, να σημειωθεί ότι ο ερευνητής-καθηγητής δεν ήταν ο καθηγητής των μαθητών/μαθητριών καθ' όλη τη διάρκεια της σχολικής χρονιάς όπως αυτό είναι ήδη γνωστό. Αυτό ίσως να λειτούργησε θετικά στο 3^ο στάδιο διδασκαλίας (αναλύοντας), όπου οι μαθητές/μαθήτριες μπήκαν σε μια διαδικασία διερευνητικής προσέγγισης (Jackson, 2016, σσ. 36-37) κατά την οποία διαλέχθηκαν με ένα «διαφορετικό πρόσωπο» που προέβαλε διαφορετικές αξίες και ιδέες (Council of Europe, 2008), τον ερευνητή-καθηγητή ως μέλος του τζενταϊστικού κινήματος (δάσκαλος σε ρόλο). Ο πολύ σύντομος διάλογος των μαθητών/μαθητριών μεταξύ τους μετά την μελέτη περίπτωσης, φαίνεται να λειτούργησε θετικά στην αποτύπωση των τελευταίων σκέψεων των μαθητών/μαθητριών του τελευταίου σταδίου (εφαρμόζοντας), όπου οι ίδιοι/ίδιες προέβαλλαν τις γνώσεις τους και τις απόψεις τους στον ερευνητή-καθηγητή πριν τις αποτυπώσουν στο δελτίο εξόδου (McGuirk, 2023, σσ. 92-93; Ipgrave, 2013; Council of Europe, 2008).

Φυσικά μένει να προβληθεί και κατά πόσο επιβεβαιώνονται τα ερευνητικά ερωτήματα της έρευνας. Αυτά έχουν πλέον διαμορφωθεί ως εξής:

- 1) Ο θρησκευτικός γραμματισμός ήταν χαμηλός προς μέτριο, λαμβάνοντας υπόψιν και την γνώμη των μαθητών/μαθητριών για το «σύνδρομο λατρείας των διασημοτήτων» πριν την διδακτική παρέμβαση του ερευνητή,
- 2) Οι μαθητές/μαθήτριες κατανόησαν σε ικανοποιητικό βαθμό τις νέες μορφές θρησκευτικότητας μετά την διδακτική παρέμβαση όπως φαίνεται στα αποτελέσματα,
- 3) Η μελέτη περίπτωσης του «τζενταϊσμού» βοήθησε στην κατανόηση του φαινομένου, με κανέναν/καμία από τους/τις μαθήτριες να κατανόησε μονάχα στον κωδικό ΣΚ που αφορά την κατανόηση ενός συγκεκριμένου κινήματος.

Συγκεκριμένα, τα αρχικά ευρήματα και τα αποτελέσματα της παρέμβασης του ερευνητή δείχνουν ότι οι μαθητές/μαθήτριες δεν γνώριζαν αρχικώς για τις νέες μορφές θρησκευτικότητας πριν την εισαγωγή τους σε μια τέτοια ενότητα. Η διδακτική παρέμβαση και

την εφαρμογή των νέων Προγραμμάτων Σπουδών 2023 συνείσφερε στην γνωριμία τους με το φαινόμενο και έδειξε ότι αυτοί/αυτές έμαθαν γι' αυτό.

Δ.2.6. Περιορισμοί

Φυσικά δε μπορούν να μην ειπωθούν και κάποιες τελευταίες παρατηρήσεις-περιορισμοί της ερευνητικής αποτίμησης. Η διδασκαλία για τις νέες μορφές θρησκευτικότητας υπήρξε σίγουρα ένα προκλητικό κομμάτι στην παρούσα έρευνα. Στην παραπάνω ερευνητική αποτίμηση γίνεται αντιληπτή η έννοια της ενίσχυσης της εκπαίδευσης αλλά και της αναγκαιότητας αναβάθμισης των προγραμμάτων σπουδών ώστε να προσαρμοστούν και με τις έννοιες των νέων μορφών θρησκευτικότητας και των περιπτώσεών τους. Η κατανόηση των νέων μορφών θρησκευτικότητας και της ύπαρξης τους σίγουρα θα επωφελήσει και τις νέες γενιές και θα εμπλουτίσει τον θρησκευτικό τους γραμματισμό με νέες έννοιες και καταστάσεις που βρίσκονται αρκετά κοντά στο σήμερα. Ωστόσο, η γνώση του ερευνητή σίγουρα δεν αρκούσε αρκετά όπως συμβούλευει ο OSCE (2007, σσ. 41-51) και άλλοι ερευνητές (Ferguson, 2021, σ. 89; Jackson, 2016, σσ. 49-50). Για την καλύτερη κατανόηση του φαινομένου, ίσως χρειαζόνταν περισσότερες διδακτικές ώρες, καθώς και περισσότερο διάλογος με τους/τις μαθητές/μαθήτριες για ορθότερη κατανόηση και την προσαρμογή αυτού σε κάποιο διδακτικό στάδιο σύμφωνα με τα μοντέλα που παρουσιάστηκαν, αλλά και περισσότερη διδακτική εμπειρία και γνώση στο θέμα από τον ερευνητή. Γι' αυτό είναι αναγκαία και η επιμόρφωση των εκπαιδευτικών και η ενημέρωσή τους για τα παραπάνω θέματα, αφού ο κόσμος και τα θέματα της θρησκείας συνεχώς μεταβάλλονται και εξελίσσονται.

Το τμήμα στο οποίο εφαρμόστηκε η παραπάνω ερευνητική αποτίμηση, δεν ήταν εξοικειωμένο σε ομαδικές εργασίες, κάτι που δυσκόλεψε και τους/τις ίδιους/ίδιες τους/τις μαθητές/μαθήτριες στις απαντήσεις τους και τον σχεδιασμό τους, όσο αφορά το 2^ο στάδιο της νοηματοδότησης. Επίσης, δυσκολία στους/στις μαθητές/μαθήτριες μπορεί να προκάλεσαν οι διδακτικές ώρες του μαθήματος των θρησκευτικών οι οποίες ήταν πρώτες ώρες και τελευταίες. Άλλος ένας περιορισμός είναι το γεγονός ότι παραμένει άγνωστο αν τα δείγματα θα έχουν τις γνώσεις που αποκόμισαν από την διδακτική παρέμβαση στο μέλλον και αυτό διότι η έρευνα δεν θα συνεχιστεί σε δεύτερο χρόνο και δεν υπήρξε κάποια άλλη παρέμβαση του ερευνητή ώστε να γίνει ο κατάλληλος έλεγχος. Αυτό βεβαία ανοίγει μια άλλη προοπτική για διαφορετικές μεθόδους έρευνας. Τέλος, η επιλογή σχολικής μονάδας ήταν άλλος ένας περιορισμός καθώς η περίοδος διεξαγωγής του μαθήματος έγινε σε περίοδο τελικών

εξετάσεων για κάποια από τα δημόσια σχολεία ή σε περίοδο αξιολόγησης για τα ιδιωτικά, πειραματικά και πρότυπα σχολεία.

Παρ' όλο που η ερευνητική αποτίμηση βοήθησε στην εξαγωγή συμπερασμάτων, σίγουρα ένα μεγαλύτερο ποσοστό δειγμάτων θα μπορούσε να δείξει περισσότερες απόψεις, αντιλήψεις αλλά και γνώσεις από τους/τις μαθητές/μαθήτριες. Μια μελλοντική έρευνα θα μπορούσε να στοχεύει στη συμμετοχή μεγαλύτερων ποσοστών ατόμων σχετικά με την εκπαίδευση και τις νέες μορφές θρησκευτικότητας ώστε να ενισχυθεί η δυνατότητα γενίκευσης των ευρημάτων.

Οι νέες μορφές θρησκευτικότητας φαίνεται ότι αποτελούν δύσκολο θέμα στις νέες γενιές ακόμη και σήμερα. Η ύπαρξη τους φαίνεται να είναι αποδεκτή από μια μερίδα ανθρώπων, αλλά ακόμη φαίνεται ότι οι νέες μορφές θρησκευτικότητας προσδιορίζονται ως μια αρνητική πτυχή της θρησκείας (ό.π.) και της κοινωνίας, τουλάχιστον από μια μικρή μερίδα πολιτών της αυριανής κοινωνίας, σύμφωνα με την παρούσα ερευνητική αποτίμηση. Από τα αποτελέσματα της ερευνητικής αποτίμησης φαίνεται ότι υπάρχει μια γενική επίγνωση για την συγκεκριμένη θεματολογία με τον βαθμό κατανόησης να διαφέρει από δείγμα σε δείγμα.

Συνοπτικά, η ερευνητική αποτίμηση βασίζεται σε περιορισμένο αριθμό συμμετεχόντων/συμμετεχουσών, πράγμα που την εντάσσει στις έρευνες με ποιοτικά χαρακτηριστικά. Καθώς η δειγματοληψία δεν είναι τυχαία, τα συμπεράσματα της έρευνας είναι περισσότερο ενδεικτικά και λιγότερο αντιπροσωπευτικά του γενικού πληθυσμού. Άλλωστε ως ποιοτική έρευνα κρίνεται περισσότερο ως μια αξιολόγηση εφαρμογής που δεν καλύπτει κάποια από τα κριτήρια έρευνας όπως μεταφερσιμότητα, επαληθευσιμότητα και φερεγγυότητα (Mertens, 2005, σσ. 302-307; Guba & Lincoln, 1989). Ωστόσο επιδεικνύει γνησιότητα και αυθεντικότητα, αφού βασίζεται στις αυθεντικές αντιδράσεις των μαθητών/μαθητριών και καταγράφει την πραγματική κατάσταση κατά την εφαρμογή της διδακτικής προσέγγισης. Έτσι, η αμεροληψία και η αυθεντικότητα εξασφαλίζουν σε έναν βαθμό την αξιοπιστία της μελέτης (Mertens, 2005, σ. 307). Ακόμη, λόγω περιορισμένων διδακτικών ωρών, οι μαθητές/μαθήτριες δεν είχαν αρκετό χρόνο να εμβαθύνουν στις έννοιες, κάτι που δυσχέραινε την πλήρη κατανόηση των νέων μορφών θρησκευτικότητας. Η απουσία προηγούμενης εξοικείωσης των μαθητών/μαθητριών με τις ομαδικές εργασίες επίσης επηρέασε την απόδοσή τους. Τέλος, στην παρούσα ερευνητική αποτίμηση, δεν εξετάζονται οι μακροπρόθεσμες επιδράσεις της παρέμβασης, κάτι που περιορίζει την κατανόηση της βιωσιμότητας των μαθησιακών αποτελεσμάτων στον χρόνο. Η απουσία επαναληπτικών

μετρήσεων δεν επιτρέπει τον έλεγχο της σταθερότητας των γνώσεων και στάσεων που αποκτήθηκαν από τους/τις μαθητές/μαθήτριες. Παρά τους περιορισμούς, η έρευνα συμβάλλει στο άνοιγμα της συζήτησης γύρω από τη διδασκαλία των νέων μορφών θρησκευτικότητας στη Θρησκευτική Εκπαίδευση και προσφέρει ένα αρχικό πλαίσιο για την κατανόηση του τρόπου με τον οποίο μπορούν να ενσωματωθούν στην εκπαιδευτική διαδικασία. Τα συμπεράσματα είναι σημαντικά. Η έρευνα, τελικά, προδιαγράφει τον δρόμο για πιο εκτεταμένες μελλοντικές μελέτες που θα εμβαθύνουν περαιτέρω σε αυτόν τον τομέα.

Ε. Συμπεράσματα – Συζήτηση

Η παρούσα διπλωματική εργασία δείχνει πως τελικά πίσω από κάθε νέα μορφή θρησκευτικότητας, βρίσκεται ένα ηρωικό αρχέτυπο και πως αυτό είναι λειτουργικό όταν διδάσκονται και παρουσιάζονται στις σχολικές αίθουσες οι νέες μορφές θρησκευτικότητας.

Σκοπός της ερευνητικής αποτίμησης ήταν να διερευνηθεί α) η εικόνα του θρησκευτικού γραμματισμού που έχουν οι μαθητές/μαθήτριες σε σχέση με τις νέες μορφές θρησκευτικότητας και το θέμα της θρησκείας, πριν την διδασκαλία τους μέσω συγκεκριμένης διδακτικής ενότητας των νέων προγραμμάτων σπουδών, και β) τα αποτελέσματα της διδακτικής παρέμβασης του ερευνητή για την κατανόηση των νέων θρησκευτικών κινημάτων από τους/τις μαθητές/μαθήτριες. Με βάση τα ευρήματα και τα αποτελέσματα της έρευνας φαίνεται ότι το δείγμα της ερευνητικής αποτίμησης έχει χαμηλή ως μέτρια γνώση για τις νέες μορφές θρησκευτικότητας, με εξαίρεση το «σύνδρομο των διασημοτήτων» όπου φάνηκαν μεγάλα ποσοστά ορθών απαντήσεων. Τούτο μπορεί να αιτιολογηθεί όπως ειπώθηκε και σε άλλη παράγραφο λόγω της μηδενικής επαφής των μαθητών/μαθητριών με τις νέες μορφές θρησκευτικότητας αλλά και με την έννοια της θρησκείας σε προηγούμενα έτη. Σε αυτό το σημείο μπορεί να ειπωθεί ότι η πρώτη ερευνητική υπόθεση επιβεβαιώθηκε, αφού οι μαθητές έδειξαν στα πρώτα ερωτηματολόγια τις χαμηλές προς μέτριες γνώσεις τους.

Ύστερα από την ερευνητική παρέμβαση, παρατηρείται ότι το ίδιο δείγμα ανέπτυξε τις γνώσεις του για τις νέες μορφές θρησκευτικότητας και είναι σε θέση να περιγράψει τις νέες μορφές θρησκευτικότητας αλλά και να ασκήσει κριτική γι' αυτές. Συμπεραίνεται, έτσι, ότι οι μαθητές/μαθήτριες έχουν μια βασική επίγνωση του θέματος, τουλάχιστον για κάποιο διάστημα. Σε αυτό το σημείο δεν επιβεβαιώνεται επακριβώς η δεύτερη ερευνητική υπόθεση, καθώς είναι άγνωστο αν τα δείγματα μπορούσαν να περιγράψουν νέες μορφές θρησκευτικότητας έξω από την σχολική αίθουσα σε βάθος χρόνου. Ωστόσο, ενδιαφέρον παρουσιάζει η άγνοια τους για τα φαινόμενα νέων μορφών θρησκευτικότητας και φανατισμού,

ειδικά σε μια περίοδο που κατακλύζεται από φαινόμενα φανατισμού θρησκευτικού και μη αλλά και σε εποχή που οι πληροφορίες διαχέονται ευκολότερα. Εδώ φαίνεται η αναγκαιότητα της Θρησκευτικής Εκπαίδευσης ως ένα εργαλείο ανάπτυξης του θρησκευτικού γραμματισμού (Κουκουνάρας Λιάγκης & Ρεντζή, 2020, σ. 51) και της συνάντησης των μαθητών/μαθητριών με τον θρησκευτικά διαφορετικό (Επιστημονική Επιτροπή ΙΕΠ, 2022) και την κατανόηση της ύπαρξης του στα πλαίσια της θρησκευτικής ποικιλομορφίας που υπάρχει στον κόσμο (Jackson, 2016, σ. 18; Åhs & Poulter, 2023) και την αφύπνιση της προσωπικότητας τους (Κουκουνάρας Λιάγκης, 2015, σ. 195), κάτι που η παρούσα ερευνητική αποτίμηση ενίσχυσε. Η χρήση των τρόπων διδασκαλίας που προτείνονται στην παρούσα μελέτη αποδείχθηκε αποτελεσματική στην ενίσχυση του θρησκευτικού γραμματισμού των μαθητών/μαθητριών με αυτούς να έχουν κατανοήσει την ύπαρξη των νέων θρησκευτικών κινημάτων.

Όσο αφορά την τρίτη ερευνητική υπόθεση, το παράδειγμα του τζενταϊσμού ως μελέτη περίπτωσης για την εκμάθηση των νέων μορφών θρησκευτικότητας λειτούργησε θετικά. Κι αυτό διότι, το εκπαιδευτικό δράμα (δάσκαλος σε ρόλο), που χρησιμοποιήθηκε, για να διδαχθεί η μελέτη περίπτωσης, πέραν του ότι αποτελεί μια μαθητοκεντρική μέθοδο που χρειάζεται για τη διδασκαλία των νέων μορφών θρησκευτικότητας (Jackson, 2016; Sierra-Huedo & Romero, 2020, σ. 351; Koukounaras Liagkis, 2020; Zeller, 2015, σσ. 122-123), αποτελεί μια μέθοδο ενισχυτικής συμμετοχής των μαθητών/μαθητριών κατά τη διάρκεια του μαθήματος (Ο'Toole, και συν., 2019, σ. 38) και προωθεί την διάδραση μεταξύ αυτών και των καθηγητών (Prentki & Stinson, 2016). Με το παράδειγμα του τζενταϊσμού οι μαθητές/μαθήτριες απέκτησαν υψηλότερη κατανόηση για το φαινόμενο των νέων μορφών θρησκευτικότητας, αλλά και απέκτησαν κριτική σκέψη γι' αυτό. Έτσι σε αυτό το σημείο μπορεί να ειπωθεί ότι η αρχική υπόθεση του ερευνητή επιβεβαιώνεται, αφού ένα μεγάλο ποσοστό μαθητών/μαθητριών δείχνουν να έχουν μάθει για τις νέες μορφές θρησκευτικότητας μέσω της μελέτης.

Το εύρος των αξιολογήσεων των νέων μορφών θρησκευτικότητας από τους/τις μαθητές/μαθήτριες αναδεικνύει τους διαφορετικούς τρόπους που αντιλαμβάνονται αυτοί/αυτές τις νέες μορφές θρησκευτικότητας. Ένα ποσοστό των μαθητών/μαθητριών φάνηκε να έχει αρνητική στάση-αξιολόγηση για τα νέα θρησκευτικά κινήματα. Αν και οι κύκλοι της ψυχολογίας φαίνεται να ερμηνεύουν τα φαινόμενα λατρείας διασημοτήτων ως ψυχολογικές παθήσεις (McCutcheon & Arugete, 2021, σ. 73), δεν μπορούμε να αποκλείσουμε τις θρησκευτικές διαστάσεις που αναλύθηκαν και σε παραπάνω παραγράφους. Παρ' όλα αυτά, το ποσοστό των αρνητικών στάσεων φαίνεται ότι μπορεί να επικρατήσει σύμφωνα με τα αποτελέσματα της ερευνητικής αποτίμησης και έτσι τα νέα θρησκευτικά

κινήματα δείχνουν να είναι «επικίνδυνα κινήματα» και «σέκτες» (Peretz & Fox, 2021; Barker, 2011; Harvey, 2012; Introvigne, 2014) ή ακόμα και φαντασιώσεις, θρησκείες «κωμωδίες» ή «θρησκείες του διαδικτύου» ενώ έχουν αναγνωρισιμότητα σε κράτη του κόσμου με χιλιάδες ακόλουθους και πιστούς. Επίσης η ανησυχία των μαθητών/ μαθητριών για την γνησιότητα των θρησκειών και τον πιθανό τους κοινωνικό ή και προσωπικό αντίκτυπο είναι φανερή, όπως επίσης και η ικανότητά τους να αναγνωρίσουν την θρησκευτικότητα και τον φανατισμό που κρύβεται πίσω από τα φαινόμενα των νέων θρησκευτικότητων.

Σε αντίθεση με τα παραπάνω, έρχονται τα θετικά σχόλια των μαθητών/μαθητριών, τα οποία εμφανίζονται σε λίγο χαμηλότερο ποσοστό. Τα θετικά σχόλια σίγουρα αντικατοπτρίζουν μια μερίδα νέων οι οποίοι σέβονται τη θρησκευτική ποικιλομορφία και την ύπαρξη των νέων κινημάτων στην κοινωνία, έχοντας αντίληψη για τις έννοιες του φανατισμού σε κάποιες περιπτώσεις και κριτική στάση απέναντι σε αυτόν.

Τέλος, το δεύτερο μεγαλύτερο ποσοστό ουδετερότητας ωστόσο μπορεί να μεταφραστεί και ως ένα ποσοστό αδιαφορίας ή και ανοχής. Αυτό ίσως να οφείλεται και στην στάση των μαθητών/μαθητριών απέναντι στην θρησκεία και τη θρησκευτικότητα, με την θρησκεία των άλλων να είναι σεβαστή αλλά να μην χρειάζεται η παραπάνω εμβάθυνση σε αυτή έχοντας μια παθητική ανοχή για τα πιστεύω του άλλου. Ενδεχόμενο επίσης μπορεί να αποτελεί και η μικρή επιθυμία ενασχόλησης με το θέμα των νέων μορφών θρησκευτικότητας από αυτή τη μερίδα μαθητών/μαθητριών ή και η καθόλου επιθυμία ενασχόλησής τους με το θέμα.

Αν και οι νέες μορφές θρησκευτικότητας δείχνουν να μην είναι ένα απλό θέμα προς συζήτηση, φαίνεται να προϋποθέτει γνώσεις σε επίπεδα κοινωνιολογίας, ανθρωπολογίας, ψυχολογίας αλλά και θεολογίας και παιδαγωγικής. Και αποδεικνύεται, γενικά, πόσο σύνθετο είναι το φαινόμενο της θρησκείας γενικά όπως διδάσκεται στο σχολείο μέσω της Θρησκευτικής Εκπαίδευσης. Η διδασκαλία των νέων θρησκευτικών κινήματων στους εφήβους απαιτεί ιδιαίτερη προσοχή και ενδελεχή προετοιμασία, καθώς η κατανόηση θρησκευτικών φαινομένων σε αυτήν την ηλικία μπορεί να είναι περιορισμένη και να οδηγεί σε παρερμηνείες. Οι μαθητές είναι πιθανό να αντιληφθούν τα νέα θρησκευτικά φαινόμενα ως θρησκείες όπως και συνέβη σε μικρό αριθμό μαθητών/τριών. Βέβαια το φύλλο εργασίας που δόθηκε στο στάδιο «νοηματοδοτώντας» δεν βοήθησε σε αυτή την διάκριση. Έτσι, η διδασκαλία για τα νέα αυτά φαινόμενα θα πρέπει να χαρακτηρίζεται από απόλυτη ακρίβεια στη χρήση των όρων και να αποφεύγεται η άκριτη απόδοση του χαρακτηρισμού «θρησκεία». Αντίθετα, προτιμάται η χρήση του όρου «θρησκευτικά κινήματα» σε αντιδιαστολή με τις καθιερωμένες και

παγκοσμίως αναγνωρισμένες θρησκείες. Η διδασκαλία θα πρέπει να προσφέρει μια αρχική εισαγωγή σε θεμελιώδεις θρησκευτικές έννοιες όπως τις έννοιες της θρησκείας και της θρησκευτικότητας, ώστε οι μαθητές να διακρίνουν το πραγματικό από το φανταστικό και το ιστορικό από το επινοημένο. Βέβαια, όπως έχει αναφερθεί σε προηγούμενες παραγράφους η εισαγωγή των μαθητών στην έννοια της θρησκείας δεν μπορεί να βρεθεί σε κάποια σχετική ενότητα που να διδάσκεται στο Γυμνάσιο και να εξηγεί την έννοια της στο ισχύον ΦΕΚ του 2020, ενώ υφίσταται στο επερχόμενο Πρόγραμμα Σπουδών του 2023, στο οποίο υπάρχει και η ενότητα με τα νέα θρησκευτικά κινήματα. Με την κατάλληλη προετοιμασία, η μελέτη των νέων θρησκευτικών κινήματων θα είναι αποδοτικότερη αφού θα έχει οικοδομηθεί πρώτα μια βάση κατανόησης του θρησκευτικού φαινομένου, ενισχυμένη από τις προοπτικές της επιστήμης και της θεολογίας. Η απάντηση σε αυτή τη περίπτωση περιλαμβάνει αναμφίβολα ένα ικανοποιητικό καταρτισμό των εκπαιδευτικών θεολόγων, όπως άλλωστε υποδεικνύει και η βιβλιογραφία (Ferguson, 2021, σ. 89; Jackson, 2016, σσ. 49-50; OSCE, 2007), αφού το θέμα των νέων μορφών θρησκευτικότητας φαίνεται ευαίσθητο και ποικιλόμορφο, που περιλαμβάνει από απλά κινήματα μέχρι πιο πολύπλοκα και κοντινά στους/στις νέους/νέες όπως οι τάσεις που έχουν περιγραφεί. Η ενίσχυση των γνώσεων λοιπόν των θεολόγων καθηγητών για το φαινόμενο κρίνεται από αυτή τη ερευνητική εργασία ως αναγκαία ώστε να επιτυγχάνουν οι μαθητές/μαθήτριες να έχουν πλήρη και καλύτερη επίγνωση για τις νέες μορφές θρησκευτικότητας και τις διαστάσεις που παίρνουν στον σημερινό κόσμο. Αλλά και η ένταξη της διδασκαλίας τέτοιων θεμάτων, όπως είναι οι νέες μορφές θρησκευτικότητας ή θέματα που αφορούν τις θρησκείες στον σύγχρονο κόσμο φαίνεται είναι χρήσιμη και μάλιστα πρέπει να επαναλαμβάνεται σπειροειδώς, δηλαδή να διδάσκεται από το Γυμνάσιο, και να επανέρχεται σε επόμενο χρόνο (Λυκειακή – μη υποχρεωτική εκπαίδευση). Η περισσότερη τριβή των μαθητών/μαθητριών θα επιφέρει ενδεχομένως διαφορετικά αποτελέσματα και ως προς τις γνώσεις τους αλλά και ως προς την αξιολόγησή και στάση τους σχετικά με την ύπαρξη των νέων θρησκευτικών κινήματων στο μέλλον.

Ολοκληρώνοντας επιχειρείται η διατύπωση κάποιων ερευνητικών προτάσεων που προκύπτουν βάση των ερευνητικών αποτελεσμάτων.

- Ο πειραματισμός κι άλλων ενοτήτων των νέων προγραμμάτων σπουδών στα Θρησκευτικά, όχι μόνο στην Γ' Γυμνασίου, αλλά και σε άλλες τάξεις Γυμνασίου και Λυκείου θα αναδείκνυε την αξία των νέων προγραμμάτων σπουδών.
- Η μελέτη περίπτωσης και η ενασχόληση του μαθήματος με την θεματολογία του «Πολέμου των Άστρων», φάνηκε ότι είχε θετικά αποτελέσματα στην παρούσα μελέτη. Θα μπορούσαν

να γίνουν κι άλλοι τέτοιου είδους πειραματισμοί όσο αφορά τη διδασκαλία του φαινομένου των νέων μορφών θρησκευτικότητας με διαφορετικά κινήματα από αυτά που έχουν ειπωθεί στην παρούσα εργασία, ώστε να γίνει ο αντίστοιχος έλεγχος επιτυχίας ή αποτυχίας εκμάθησης του φαινομένου.

- Η παρούσα μελέτη ανέδειξε έναν μαθητοκεντρικό τρόπο μάθησης για τις νέες μορφές θρησκευτικότητας. Ωστόσο έχει αναφερθεί και βιβλιογραφικά ότι και ο δασκαλοκεντρικός τρόπος δεν αποκλείεται από τους τρόπους διδασκαλίας (OSCE, 2007) των θρησκειών και κοσμοθεωριών. Ερευνητικό ενδιαφέρον θα μπορούσε να υπάρξει με μια μελέτη σύγκρισης για τον τρόπο διδασκαλίας των νέων μορφών θρησκευτικότητας και κοσμοθεωριών, μεταξύ δασκαλοκεντρικής και μαθητοκεντρικής προσέγγισης.
- Διαφορετικές μελέτες μπορούν να δείξουν το αντίκτυπο των εκπαιδευτικών παρεμβάσεων και τον θρησκευτικό γραμματισμό των νέων σε μεγαλύτερη έκταση, όπως περιφερειακή ή πανελλήνια κλίμακα ώστε τα αποτελέσματα να είναι γενικεύσιμα για τον πληθυσμό όσο αφορά την εκμάθηση των νέων μορφών θρησκευτικότητας στους νέους/νέες αλλά και όσο αφορά την κριτική αξιολόγηση του φαινομένου. Επίσης, σε μια επόμενη μελέτη, θα μπορούσε να δοθεί περισσότερη προσοχή στη χρήση των όρων «θρησκεία» και «θρησκευτικό κίνημα». Η ακριβέστερη χρήση των όρων θα διευκόλυνε περισσότερο τους/τις μαθητές/τριες να κατανοήσουν τη διαφορά μεταξύ των νέων θρησκευτικών κινήματων και των αναγνωρισμένων θρησκειών, ενισχύοντας την κριτική τους προσέγγιση και την ακριβέστερη αξιολόγηση του φαινομένου.

Σε κάθε περίπτωση η παρούσα διπλωματική εργασία συμβάλλει στη διδασκαλία των θρησκειών και των νέων θρησκευτικών κινήματων στα σχολεία και αναδεικνύει τη σημασία που έχει η βιωματική προσέγγιση της διδασκαλίας στην κατανόηση των πολύπλοκων θεμάτων, όπως είναι αυτό των νέων μορφών θρησκευτικότητας και της θρησκείας γενικότερα.

ΣΤ. Πηγές

- Καινή Διαθήκη, Ελληνική Βιβλική Εταιρία, Αθήνα, 2003.
- Παλαιά Διαθήκη, Ελληνική Βιβλική Εταιρία, Αθήνα, 2003.
- Διονύσιος Αρεοπαγίτης, Περί Θείων Ονομάτων IV, PG 3, 697C, 693C.
- ιερός Αυγουστίνος, Η πολιτεία του Θεού, Βιβλίο 10, Κεφάλαιο Α'.
- Ιωάννης Δαμασκηνός, Πηγή Γνώσεως, PG 94, 529A, 536B
- Ιωάννης Δαμασκηνός, Έκδοσις ακριβής της Ορθοδόξου Πίστεως, PG 94, ΚΕΦΑΛ. Γ' (ΠΙ'), 1125C, ΚΕΦΑΛ. ΙΑ' (ΠΔ') 1128A, C
- Μέγας Αθανάσιος, Επιστολή προς Σεραπίωνα, PG 26, 593D

Z. Βιβλιογραφία

- Abrams, J. J. (Σκηνοθέτης). (2015). *Star Wars: Episode VII - The Force Awakens* [Ταινία].
- Abrams, J. J. (Σκηνοθέτης). (2019). *Star Wars: Episode IX - The Rise of Skywalker* [Ταινία].
- Afsaruddin, A. (2020). The Concept of Revelation in Islam. Στο G. Tamer (Επιμ.), *The Concept of Revelation in Judaism, Christianity and Islam* (Τόμ. 1, σσ. 143-193). Berlin, Boston: De Gruyter.
- Åhs, V., & Poulter, S. (2023). Worldview Identity Discourses in Finnish Religious and Worldview Education: Mechanism of Inclusion and Exclusion. Στο Z. Gross (Επιμ.), *Reimagining the Landscape of Religious Education* (σσ. 55-72). Cham: Springer.
- Åhs, V., Poulter, S., & Kallioniemi, A. (2016). Encountering Worldviews: Pupil Perspectives on Integrative Worldview Education in a Finnish Secondary School Context. *Religion & Education*, 43(2), 208-229. <https://doi.org/10.1080/15507394.2015.1128311>
- Åhs, V., Poulter, S., & Kallioniemi, A. (2019). Preparing for the world of diverse worldviews: parental and school stakeholder views on integrative worldview education in a Finnish context. *British Journal of Religious Education*, 41(1), 78-89. <https://doi.org/10.1080/01416200.2017.1292211>
- Albanese, C. L. (2013). *America: Religions And Religion* (5 εκδ.). Boston: Wadsworth.
- Alberts, W. (2019). Religious Education as Small 'i' Indoctrination: How European Countries Struggle with a Secular Approach to Religion in Schools. *CEPS Journal*, 9(4), 53-72. <https://doi.org/10.25656/01:18834>

- Albrow, M. (1990). *Max Weber's Construction of Social Theory*. New York: St. Martin's Press.
- Alderton, Z. (2014). 'Snapewives' and 'Snapeism': A Fiction-Based Religion within the Harry Potter Fandom. *Religions*, 5(1), 219-267. <https://doi.org/10.3390/rel5010219>
- Alexander, J. C. (2010). The Celebrity-Icon. *Cultural Sociology*, 323-336. <https://doi.org/10.1177/1749975510380316>
- Allison, S., & Goethals, G. (2015). Hero Worship: The Elevation of the Human Spirit. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 46(2), 187-210. <https://doi.org/10.1111/jtsb.12094>
- Alpert, R. T. (2015). *Religion and Sports: An Introduction and Case Studies*. New York: Columbia University Press.
- Anderson, D., Mathys, H., & Cook, T. (2015). Religious Beliefs, Knowledge, and Teaching Actions: Elementary Teacher Candidates and World Religions. *Religion & Education*, 42(3), 268-288. <https://doi.org/10.1080/15507394.2014.944063>
- Ang, C.-S., & Chan, N.-N. (2018). Adolescents' Views on Celebrity Worship: A Qualitative Study. *Curr Psychol*, 37, 139-148. <https://doi.org/10.1007/s12144-016-9497-0>
- Appiah, K. A. (2018). What Is a Science of Religion? *Philosophy*, 93(4), 485-503. <https://doi.org/10.1017/S003181911800030X>
- Arnal, W., & McCutcheon, R. T. (2013). *The Sacred Is the Profane: The Political Nature of Religion*. New York: Oxford University Press.
- Asad, T. (1993). *Genealogies of Religion: Discipline and Reasons of Power in Christianity and Islam*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Ashraf, M. A. (2019). Exploring the Potential of Religious Literacy in Pakistani Education. *Religions*, 10(7), 1-15. <https://doi.org/10.3390/rel10070429>
- Baffelli, E. (2018). Aum Shinrikyō. Στο L. Pokorny, & F. Winter (Επιμ.), *Handbook of East Asian New Religious Movements* (σσ. 193-210). Leiden, Boston: Brill.
- Baffelli, E. (2023). Fear and the construction of minority religions in Japan. *Religion, State and Society*, 51(3), 223-237. <https://doi.org/10.1080/09637494.2023.2212579>
- Bainbridge, W. S. (2017). *Dynamic Secularization: Information Technology and the Tension Between Religion and Science*. Cham: Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-56502-6_5
- Bainbridge, W., & Stark, R. (2003). Cult Formation: Three Compatible Models. Στο L. L. Dawson (Επιμ.), *Cults and New Religious Movements: A Reader* (σσ. 59-70). Oxford: Blackwell Publishing.
- Bandura, A. (1986). *Social Foundations of Thought and Action: A Social Cognitive Theory*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.

- Barker, E. (1999). New Religious Movements: their incidence and significance. Στο *New Religious Movements: Challenge and Response* (σσ. 15-31). London: Routledge.
- Barker, E. (2004). General Overview of the “Cult Scene” in Great Britain. Στο P. Lucas , & T. Robbins (Επιμ.), *New Religious Movements in the Twenty-First Century* (σσ. 22-28). New York, London: Routledge.
- Barker, E. (2011). The Cult as a Social Problem. Στο T. Hjelm (Επιμ.), *Religion and Social Problems* (σσ. 198-212). New York: Routledge.
- Barker, E., & Christensen, J. (2014). Trends in Classics. *Even Heracles Had to Die: Homeric ‘Heroism’, Mortality and the Epic Tradition*, 6(2), 249-277.
<https://doi.org/10.1515/tc-2014-0014>
- Barreto, M. H. (2013). The unity of the ethical and the religious in Jung’s thought. *Journal of Jungian Studies*, 5(3), 226–242. <https://doi.org/10.1080/19409052.2013.813566>
- Barrett, J. L. (2004). *Why Would Anyone Believe in God?* Lanham: AltaMira Press.
- Battaglia, V. (2006). A Comparative Analysis of the Concept of Revelation in Christianity and Islam. *East Asian Pastoral Review*, 43(3), 89-108. Ανάκτηση Αύγουστος 10, 2024, από <https://core.ac.uk/download/pdf/235950174.pdf>
- Beavis, M., Dunbar, S., & Klassen, C. (2013). The Journal of Religion and Popular Culture: more than old wine in new bottles. *Religion*, 43(3), 421-433.
<https://doi.org/10.1080/0048721X.2013.801715>
- Beckford, J. A. (1986). Introduction. Στο J. A. Beckford (Επιμ.), *New Religious Movements and Rapid social Change* (σσ. ix-xv). London: Sage Publications.
- Beckford, J. A. (2004). New Religious Movements and Globalization. Στο P. Lucas, & T. Robbins (Επιμ.), *New Religious Movements in the Twenty-First Century* (σσ. 206-213). New York, London: Routledge.
- Beit-Hallahmi, B. (1992). New religious movements in Israel. *Religion Today*, 7(3), 12-14.
<https://doi.org/10.1080/13537909208580675>
- Bellah, R. N. (1976). New Religious Consciousness and the Crisis in Modernity. Στο *The New Religious Consciousness* (σσ. 333-352). London: University of California Press.
- Berger, P. L. (2011). *The Sacred Canopy. Elements of a Sociological Theory of Religion*. New York: Open Road Integrated Media.
- Bergunder, M. (2014, Σεπτέμβριος 4). What is Religion? *Method & Theory in the Study of Religion*, 26(3), 246-286. <https://doi.org/10.1163/15700682-12341320>
- Berthold, D. (2019). Nietzsche and Freud: Disaffinities. *Journal of European Studies*, 49(1), 1-15. <https://doi.org/10.1177/0047244118818994>
- Biesta, G. (2021). Education, Education, Education: Reflections on a Missing Dimension. Στο G. Biesta, & P. Hannam (Επιμ.), *Religion and Education: The Forgotten Dimensions of Religious Education?* (σσ. 8-19). Leiden, Boston: Brill.

- Biesta, G., Aldridge, D., Hannam, P., & Whittle, S. (2019). *Religious literacy: A way forward for religious education? A report submitted to the Culham St Gabriel's Trust*. Brunel University London & Hampshire Inspection and Advisory Service.
- Blackhirst, R. (1994). Revelation in Islam. *Asian Philosophy: An International Journal of the Philosophical Traditions of the East*, 4(1), 71-79.
<https://doi.org/10.1080/09552369408575389>
- Blagov, S. (2018). Vietnamese New Religious Movements: An Introduction. Στο L. Pokorny, & F. Winter (Επιμ.), *Handbook of East Asian New Religious Movements* (σσ. 547-564). Leiden, Boston: Brill.
- Bloom, P. (2009). Religious Belief as an Evolutionary Accident. Στο *The Believing Primate: Scientific, Philosophical and Theological Reflections on the Origin of Religion* (σσ. 118-127). Oxford, New York: Oxford University Press.
- Botero, C., Gardner, B., Kirby, K. R., Bulbulia, J., Gavin, M. C., & Gray, R. D. (2014). The ecology of religious beliefs. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 111(47), 16784–16789. <https://doi.org/10.1073/pnas.1408701111>
- Bowie, F. (2021). Anthropology of Religion. *Anthropology of Religion. The Wiley Blackwell Companion to the Study of Religion*, 1-24. doi:10.1002/9781119092797.ch1
- Boyer, P. (2001). *Religion Explained: The Evolutionary Origins of Religious Thought*. New York: Basic Books.
- Brackett, J. M. (2015). Religion and Comics. *Religion Compass*, 9(12), 493-500.
<https://doi.org/10.1111/rec3.12167>
- Bradshaw, R. H. (2015). What is a Cult? *International Cultic Studies Association Magazine*, 6(3), 8. Ανάκτηση Αύγουστος 16, 2023, από <https://drive.google.com/file/d/0B4dmoPK1tYNjcmVDWllvYU1hWFU/view?pli=1&resourcekey=0-dRZDlwAxl7ZbArXdfFqMA>
- Breslauer, G. (2023, Μάιος 5). *Jacobin*. Ανάκτηση Αυγούστος 23, 2023, από The People's Cult: <https://jacobin.com/2023/05/the-peoples-cult>
- Brimson, D. (2000). *Barmy Army: The Changing Face of Football Violence*. London: Headline.
- Brînzea, N., & Morcov, E. (2023). The Experience of Revelation in the Islamic Religion. *Technium Social Sciences Journal*, 51, 350-357. Ανάκτηση Αύγουστος 13, 2024, από <https://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/techssj51&div=31&id=&page=>
- Bromley, D. G. (2004). Violence and New Religious Movements. Στο J. R. Lewis (Επιμ.), *The Oxford Handbook of New Religious Movements* (σσ. 143-162). Oxford, New York: Oxford University Press.

- Bromley, D. G. (2007). Teaching New Religious Movements/Learning from New Religious Movements. Στο D. G. Bromley (Επιμ.), *Teaching New Religious Movements* (σσ. 19-26). Oxford, New York: Oxford University Press.
- Bromley, D. G., & Melton, J. G. (2012). Reconceptualizing Types of Religious Organization. *Nova Religio: The Journal of Alternative and Emergent Religions*, 15(3), 4-28. <https://doi.org/10.1525/nr.2012.15.3.4>
- Brooks, S. K. (2021). FANatics: Systematic literature review of factors associated. *Current Psychology*, 40, 864-886. <https://doi.org/10.1007/s12144-018-9978-4>
- Brown, D. (1960, Ιανουάριος 1). Voltaire, Tillotson and the invention of God. *Revue de Littérature Comparée*, 34, 257-260. Ανάκτηση Δεκέμβριος 18, 2022, από <https://www.proquest.com/scholarly-journals/voltaire-tillotson-invention-god/docview/1293172837/se-2?accountid=16330>
- Brown, W. J. (2015). Examining Four Processes of Audience Involvement With Media Personae: Transportation, Parasocial Interaction, Identification, and Worship. *Communication Theory*, 25(3), 259-283. <https://doi.org/10.1111/comt.12053>
- Brown, Z., & Tiggemann, M. (2022). Celebrity influence on body image and eating disorders: A review. *Journal of Health Psychology*, 27(5), 1233-1251. <https://doi.org/10.1177/1359105320988312>
- Bruce, S. (2011). Defining religion: a practical response. *International Review of Sociology*, 1(1), 107-120. <https://doi.org/10.1080/03906701.2011.544190>
- Bryant, J., & McElroy, M. (1997). *Sociological Dynamics of Sport and Exercise*. Englewood: Morton Publishing Company.
- Bull, C. H. (2018). *The Tradition of Hermes Trismegistus*. Leiden, Boston: Brill.
- Burkert, W. (1987). *Ancient Mystery Cults*. Cambridge: Harvard University Press.
- Butterworth, C. E. (2001). Book of Religion. Στο Alfarabi, *Alfarabi, The Political Writings: "Selected Aphorisms" and Other Texts* (M. Mahdi, Μεταφρ., σσ. 88-113). Ithaca: Cornell University Press.
- Campbell, J. (1949). *The Hero with a Thousand Faces*. New York: Pantheon Books.
- Campbell, T. (2023). 'The enemy within': football hooliganism and the Miners' Strike. *Sport in History*, 43(1), 81-102. <https://doi.org/10.1080/17460263.2022.2091654>
- Cardano, M., & Pannofino, N. (2018). Taking leave of Damanhur. Deconversion from a magico-esoteric community. *Social Compass*, 65(3), 433-450. doi:10.1177/0037768618772683
- Cashmore, E. (2006). *Celebrity/Culture*. Abingdon, New York: Routledge.
- Cavell, M. (2015). Book Review: Freud on Religion. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 63(3), 604-608. <https://doi.org/10.1177/0003065115585167>

- Chan, W., Mistry, H., Reid, E., Zaver, A., & Jafralie, S. (2020). Recognition of context and experience: a civic-based Canadian conception of religious literacy. *Journal of Beliefs & Values*, 41(3), 255-271.
- Chang, H.-M., Ivonin, L., Díaz, M., Català, A., Chen, W., & Rauterberg, M. (2013). From mythology to psychology: Identifying archetypal symbols in movies. *Technoetic Arts: A Journal of Speculative Research*, 11(2), 99-113.
https://doi.org/10.1386/tear.11.2.99_1
- Chang, H.-M., Ivonin, L., Diaz, M., Catala, A., Chen, W., & Rauterberg, M. (2015). Enacting archetypes in movies: grounding the unconscious mind in motion-driven media. *Digital Creativity*, 26(2), 154-173. <https://doi.org/10.1080/14626268.2014.939985>
- Chater, M. (2020). What do we mean by worldviews? Στο Μ. Chater (Επιμ.), *Reforming RE: Power and Knowledge in a Worldviews Curriculum* (σσ. 115-126). Woodbridge: John Cat.
- Chen, Y.-W., Li, L., & Lou, S. (2016). "The Superhero in Our Hearts Is Chairman Mao": The Structuring of Chinese Sojourners' Conceptualizations of (Super)Hero Identities. *Howard Journal of Communications*, 27(3), 218-235.
<https://doi.org/10.1080/10646175.2016.1169956>
- Cheung, T. (2019). Jediism: Religion at Law? *Oxford Journal of Law and Religion*, 8, 350-377. <https://doi.org/10.1093/ojlr/rwz010>
- Christopher, K. (2020). Towards a Worldviews curriculum: managing content, ensuring progression. Στο *Reforming RE: Power and Knowledge in a Worldviews Curriculum* (Μ. Chater, Μεταφρ., σσ. 197-206). Woodbridge: John Cat.
- Chung, E., Farrelly, F., Beverland, M., & Karpen, I. (2017). Loyalty or liability: Resolving the consumer fanaticism paradox. *Marketing Theory*, 18(1), 1-28.
<https://doi.org/10.1177/1470593117705696>
- Clanton Jr., D. (2017). The Origin(s) of Superman, Reimagining Religion in the Man of Steel. Στο B. Forbes , & J. Mahan, *Religion and Popular Culture in America* (3 εκδ., σσ. 33-50). Oakland: University of California Press.
- Clark, T. R. (2012). Introduction: What is religion? What is popular culture? How are they related? Στο T. Clark, & D. Clanton, Jr (Επιμ.), *Understanding Religion and Popular Culture* (σσ. 1-12). Abingdon, New York: Routledge.
- Clarke, P. (2006). *New Religions in Global Perspective*. London, New York: Routledge.
- Clarke, P. B. (2006). Introduction, New Religions as a global phenomenon. Στο P. B. Clarke (Επιμ.), *Encyclopedia of New Religious Movements* (σσ. vi-xvi). London: Routledge.
- Coates, D. D. (2012). "Cult Commitment" from the Perspective of Former Members: Direct Rewards of Membership versus Dependency Inducing Practices. *Deviant Behavior*, 33(3), 168-184. <https://doi.org/10.1080/01639625.2010.548302>

- Coates, D. D. (2013). A symbolic interactionist understanding of the selves of former members of New Religious Movements. *Mental Health, Religion & Culture*, 16(10), 1066-1079. <https://doi.org/10.1080/13674676.2012.737315>
- Cohen, L., Manion, L., & Morrison, K. (2000). *Research Methods in Education* (5 εκδ.). London, New York: Routledge, Falmer.
- Cohn-Sherbok, L., & Cohn-Sherbok, D. (1997). *A Short Introduction to Judaism*. Oxford, Rockport: Oneworld.
- Coleman, E. B. (2017). The facts and fictions of religion: make believe on Avatar Forums. *Journal of Contemporary Religion*, 32(3), 369-385. <https://doi.org/10.1080/13537903.2017.1362878>
- Conroy, J. C. (2016). Religious Education and religious literacy – a professional aspiration? *British Journal of Religious Education*, 38(2), 163-176. <https://doi.org/10.1080/01416200.2016.1139891>
- Cope, B., & Kalantzis, M. (2009). “Multiliteracies”: New Literacies, New Learning. *Pedagogies: An International Journal*, 4(3), 164-195. <https://doi.org/10.1080/15544800903076044>
- Corbett, L. (2011). Jung’s The Red Book Dialogues with the Soul. *Jung Journal*, 5(3), 63–77. <https://doi.org/10.1525/jung.2011.5.3.63>
- CoRE. (2018). *Religion and Worldviews: The Way Forward*. London: Commission on Religious Education.
- Council of Europe. (2008). *Recommendation CM/Rec(2008)12 of the Committee of Ministers to member states on the dimension of religions and non-religious convictions within intercultural education*. Ανάκτηση Φεβρουάριος 28, 2024, από https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805d20e8
- Council of Europe. (2018). *Reference Framework of Competences for Democratic Culture*. Strasbourg: Council of Europe.
- Court, D., & Seymour, J. (2015). What Might Meaningful Interfaith Education Look Like? Exploring Politics, Principles, and Pedagogy. *Religious Education*, 110(5), 517-533. <https://doi.org/10.1080/00344087.2015.1089723>
- Cox, H. (1998). Foreword. Στο T. Beaudoin, *Virtual faith: the irreverent spiritual quest of generation X* (σσ. ix-xi). San Francisco: Jossey-Bass Publishers.
- Cox, L. (2010). Current debates: new religion(s) in Ireland ‘Alternative spiritualities, new religious movements and the New Age in Ireland’ conference report, NUI Maynooth, 30–31 October 2009. *Irish Journal of Sociology*, 18(1), 100-111. <https://doi.org/10.7227/ijis.18.1.6>
- Crome, A. (2014). Reconsidering religion and fandom: Christian fan works in My Little Ponyfandom. *Culture and Religion*, 15(4), 399-418. <https://doi.org/10.1080/14755610.2014.984234>

- Crome, A. (2015). Religion and the Pathologization of Fandom: Religion, Reason, and Controversy in My Little Pony Fandom. *The Journal of Religion and Popular Culture*, 27(2), 130-147. <https://doi.org/10.3138/jrpc.27.2.3027>
- Crome, A. (2019). Cosplay in the pulpit and ponies at prayer: Christian faith and lived religion in wider fan culture. *Culture and Religion*, 20(2), 129-150. <https://doi.org/10.1080/14755610.2019.1624268>
- Cusack, C. M. (2010). *Invented Religions Imagination, Fiction and Faith*. Farnham, Burlington: Ashgate.
- Cusack, C. M. (2011). Some Recent Trends in the Study of Religion and Youth. *Journal of Religious History*, 35(3), 409–418. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9809.2011.01078.x>
- Cusack, C. M. (2013). Play, narrative and the creation of religion: Extending the theoretical base of ‘invented religions’. *Culture and Religion*, 14(4), 362-377. <https://doi.org/10.1080/14755610.2013.838797>
- Cusack, C. M. (2016). Fiction into religion: imagination, other worlds, and play in the formation of community. *Religion*, 46(4), 575-590. <https://doi.org/10.1080/0048721X.2016.1210390>
- Cusack, C. M., & Kosnác, P. (2017). Introduction: Fiction, invention and hyper-reality in new religions and spiritualities. Στο C. Cusack, & P. Kosnác (Επιμ.), *Fiction, Invention and Hyper-Reality* (σσ. 1-12). New York: Routledge.
- Cusack, C. M., & Norman, A. (2012). Introduction. Στο C. M. Cusack, & A. Norman (Επιμ.), *Handbook of New Religion and Cultural Production* (Τόμ. 4, σσ. 1-15). Leiden: Brill.
- Cyrulnik, B. (2018). *Η γέννηση του ήρωα*. Αθήνα: Κέλευθος.
- Cyrulnik, B. (2023). *Η ψυχοθεραπεία του Θεού*. (Χ. Σαμαρά, Μεταφρ.) Αθήνα: Κέλευθος.
- Danesi, M. (2019). Memes and the Future of Pop Culture. *Brill Research Perspectives in Popular Culture*, 1(1), 1-81. <https://doi.org/10.1163/25894439-12340001>
- Darwin, C. (1981). *The Descent of Man, and Selection in Relation to Sex*. (J. Bonner, & R. May, Επιμ.) Princeton, Chichester: Princeton University Press.
- Davidson, M. A. (2011). Jediism: a convergence of Star Wars fan culture and salad bar spirituality. *De Filosoof*, 24. Ανάκτηση Δεκέμβριος 28, 2022, από <https://hdl.handle.net/1887/17829>
- Davidson, M. A. (2012). The Spiritual Milieu Based on J. R. R. Tolkien’s Literary. Στο A. Possamai (Επιμ.), *Handbook of Hyper-real Religions* (σσ. 185-204). Leiden: Brill.
- Davidson, M. A. (2013). Fiction-based religion: Conceptualising a new category against history-based religion and fandom. *Culture and Religion*, 14(4), 378–395. <https://doi.org/10.1080/14755610.2013.838798>
- Davidson, M. A. (2016). Fiction and religion: how narratives about the supernatural inspire religious belief—introducing the thematic issue. *Religion*, 46(4), 489-499. <https://doi.org/10.1080/0048721X.2016.1226756>

- Davidsen, M. A. (2016). The religious affordance of fiction: a semiotic approach. *Religion*, 46(4), 521-549. <https://doi.org/10.1080/0048721X.2016.1210392>
- Davidsen, M. A. (2017). The Elven Path and the Silver Ship of the Valar. Στο C. Cusack, & P. Kosnác (Επιμ.), *Fiction, Invention and Hyper-reality: From popular culture to religion* (σσ. 15-30). Oxon: Routledge.
- Davidsen, M. A. (2017). The Jedi Community: History and Folklore of a Fiction-based Religion. *New Directions in Folklore*, 15(1/2), 7-49. Ανάκτηση Δεκέμβριος 26, 2022, από <https://scholarworks.iu.edu/journals/index.php/ndif/article/view/24283>
- Davie, G. (1994). *Religion in Britain since 1945: Believing without Belonging*. Oxford, Cambridge: Blackwell.
- Dawkins, R. (2016). *The Selfish Gene* (40 εκδ.). Oxford: Oxford University Press.
- Dein, S. (2004). Suicide and the apocalypse: a review. *Psychiatry*, 3(8), 21-23. <https://doi.org/10.1383/psyt.3.8.21.43397>
- Dewey, J. (1934). *A Common Faith*. New Haven: Yale University Press.
- Dinham, A., & Jones, S. (2010). *Religious literacy leadership in higher education: an analysis of key issues and challenges for university leaders. Report. Religious Literacy Leadership in Higher Education Programme*. Ανάκτηση Αύγουστος 28, 2024, από <http://research.gold.ac.uk/id/eprint/3916/>
- Dinham, A., & Shaw, M. (2017). Religious Literacy through Religious Education: The Future of Teaching and Learning about Religion and Belief. *Religions*, 8(7), 1-13. <https://doi.org/10.3390/rel8070119>
- Dobbelaere, K. (2011). The contextualization of definitions of religion. *International Review of Sociology, Revue Internationale de Sociologie*, 21(1), 191-204. <https://doi.org/10.1080/03906701.2011.544199>
- Donnellan, L. (2020). What do we mean by worldviews? Στο M. Chater (Επιμ.), *Reforming RE: Power and Knowledge in a Worldviews Curriculum* (σσ. 126-130). Woodbridge: John Cat.
- Dorff, E. N. (1977). *Conservative Judaism: our ancestors to our descendants*. New York: Youth Commission, United Synagogue of America.
- Driesen, D., & Tayob, A. (2016). Negotiating Religious Literacy Between National Policy and Catholic School Ethos in Cape Town, South Africa. Στο J. Berglund, Y. Shanneik, & B. Bocking (Επιμ.), *Religious Education in a Global-Local World* (σσ. 71-83). Cham: Springer.
- Dunbar, R. (2014). *Human Evolution: A Pelican Introduction*. London: Penguin Books.
- Dunbar, R. (2022). *How Religion Evolved: And Why It Endures*. New York: Oxford University Press.

- Dunning, E. (2000). Towards a Sociological Understanding of Football Hooliganism as a World Phenomenon. *European Journal on Criminal Policy and Research*, 8, 141-162. <https://doi.org/10.1023/A:1008773923878>
- Durkheim, É. (1898). De la definition des phenomenes religieux. *L'Année sociologique*, 2, 1-28. Ανάκτηση Απρίλιος 11, 2023, από <https://www.jstor.org/stable/27880719>
- Durkheim, É. (1995). *The Elementary Forms of Religious Life*. (K. E. Fields, Μεταφρ.) New York: The Free Press.
- Eberl, J. T. (2020). Star Wars as Philosophy: A Genealogy of the Force. *The Palgrave Handbook of Popular Culture as Philosophy*, 1-18.
- Ehlers, J. T. (2019). *Faith from Fiction: Walking the Jedi Path*. Ανάκτηση από <https://www.proquest.com/dissertations-theses/faith-fiction-walking-jedi-path/docview/2307190733/se-2>
- Eliade, M. (1987). *The Sacred and Profane: The Natural Religion*. New York: Harcourt, Brace & World, Inc.
- Erikson, E. H. (1968). *Identity: Youth and Crisis*. New York: W.W. Norton & Company.
- Fanti, K., Phylactou, E., & Georgiou, G. (2019). Who is the Hooligan? The Role of Psychopathic Traits. *Deviant Behavior*, 1-11. <https://doi.org/10.1080/01639625.2019.1695466>
- Feichtinger, C. (2014). Space Buddhism: The Adoption of Buddhist Motifs in Star Wars. *Contemporary Buddhism*, 15(1), 28-43. <https://doi.org/10.1080/14639947.2014.890348>
- Feldt, L. (2016). Contemporary fantasyfiction and representations of religion: playing with reality, myth and magic in His Dark Materials and Harry Potter. *Religion*, 46(4), 550-574. <https://doi.org/10.1080/0048721X.2016.1212526>
- Feldt, L. (2016). Harry Potter and Contemporary Magic: Fantasy Literature, Popular Culture, and the Representation of Religion. *Journal of Contemporary Religion*, 31(1), 101-114. <https://doi.org/10.1080/13537903.2016.1109877>
- Ferguson, R. (2021). Religion Education and Public Life in South Africa: A Case for New Religions and Alternative Spiritualities. Στο L. Francis, D. Lankshear, & S. Parker (Επιμ.), *New Directions in Religious and Values Education: International Perspectives* (σσ. 73-94). Oxford: Peter Lang.
- Feuerbach, L. (1817). *Lectures of the Essence of Religion* (1 εκδ.). (R. Manheim, Μεταφρ.) New York, Evanston, London: Harper & Row, Publishers.
- Feuerbach, L. (1881). The Essence of Christianity. Στο *The English and Foreign Philosophical Library* (M. Evans, Μεταφρ., 2 εκδ., Τόμ. 15). London: Trübner & Co.
- Filoni, D., Kinberg, S., & Weisman, G. (Σκηνοθέτες). (2014-2018). *Star Wars: Rebels* [Ταινία].

- Fisher, M., & Salmon, C. (2012). Human Nature and Pop Culture. *Review of General Psychology*, 16(2), 104 –108. <https://doi.org/10.1037/a0027905>
- Fitzgerald, T. (2000). *The Ideology of Religious Studies*. New York: Oxford University Press.
- Flavel, S. (2015). Nishitani's Nietzsche Will to Power and the Moment. *Journal of Nietzsche Studies*, 46(1), 12-24. <https://doi.org/10.5325/jnietstud.46.1.0012>
- Forbes, B. D. (2017). Introduction: Finding Religion in Unexpected Places. Στο B. Forbes, & J. Mahan, *Religion and Popular Culture in America* (3 εκδ., σσ. 1-24). Oakland: University of California Press.
- Fowler, J. W. (1995). *Stages of Faith: The Psychology of Human Development and the Quest of Meaning*. San Francisco: HarperSanFrancisco.
- Fraenkel, C. (2012). *Philosophical Religions from Plato to Spinoza: Reason, Religion, and Autonomy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Franco, Z., Allison, S., Zimbardo, P., Kinsella, E., Kohen, A., & Langdon, M. (2016). Heroism Research: A Review of Theories, Methods, Challenges, and Trends. *Journal of Humanistic Psychology*, 58(4). <https://doi.org/10.1177/0022167816681232>
- Franken, L. (2017). Coping with diversity in Religious Education: an overview. *Journal of Beliefs & Values*, 38(1), 105-120. <https://doi.org/10.1080/13617672.2016.1270504>
- Frazer, J. G. (1990). *Ο Χρυσός Κλώνος, Μελέτη για τη Μαγεία και τη Θρησκεία* (Τόμ. Α). (Μ. Μπικάκη, Μεταφρ.) Αθήνα: Εκάτη.
- Freathy, R., & John, H. (2018). Religious Education, Big Ideas and the study of religion(s) and worldview(s). *British Journal of Religious Education*, 1-14. <https://doi.org/10.1080/01416200.2018.1500351>
- Freeman, K. (2020). How we teach worldviews. Στο M. Chater (Επιμ.), *Reforming RE: Power and Knowledge in a Worldviews Curriculum* (σσ. 168-170). Woodbridge: John Cat.
- Freud, S. (1909). *Civilization and its Discontents*. (J. Riviere, Μεταφρ.) London: Hogarth Press.
- Freud, S. (1961). *The Future of an Illusion*. (J. Strachey, Επιμ., & J. Strachey, Μεταφρ.) New York: W.W. Norton Company Inc.
- Freud, S. (1964). New Introductory Lectures on Psycho-Analysis. Στο *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud* (J. Strachey, A. Freud, A. Strachey, & A. Tyson, Μεταφρ., Τόμ. 22). London: The Hogarth Press and The Institute of Psycho-Analysis.
- Friedrich, D., Corson, J., & Hollman, D. (2021). Introduction: Pop culture and curriculum, assemble! *Journal of Curriculum and Pedagogy*, 18(2), 97-100. <https://doi.org/10.1080/15505170.2021.1932381>

- Frosdick, S., & Newton, R. (2006). The Nature and Extent of Football Hooliganism in England and Wales. *Soccer & Society*, 5(6), 403-422. <https://doi.org/10.1080/14660970600905703>
- Fuentes, A. (2019). *Why We Believe: Evolution and the Human Way of Being*. London: Yale University Press.
- Fuller, R. (2018). Religion is nonsense. *Religion, Brain & Behavior*, 295-301. <https://doi.org/10.1080/2153599X.2018.1429009>
- Galadari, A. (2017). Creatio Ex Nihilo and the Literal Qur'ān. *Intellectual Discourse; Kuala Lumpur*, 381-408. Ανάκτηση Απρίλιος 26, 2023, από <https://www.proquest.com/scholarly-journals/creatio-ex-nihilo-literal-qurān/docview/1985581920/se-2?accountid=16330>
- Gallagher, E. V. (2009). Teaching for Religious Literacy. *Teaching Theology & Religion*, 12(3), 208-221. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9647.2009.00523.x>
- Gallagher, E. V. (2014). The Branch Davidians. Στο J. Lewis, & J. Petersen (Επιμ.), *Controversial New Religions* (2 εκδ.). New York.
- Gaub, F. (2016). The Cult of ISIS. *Survival*, 58(1), 113-130. <https://doi.org/10.1080/00396338.2016.1142142>
- Geertz, A., & Rothstein, M. (2004). Religious Minorities and New Religious Movements in Denmark. Στο P. Lucas, & T. Robbins (Επιμ.), *New Religious Movements in the Twenty-First Century* (σσ. 29-39). New York, London: Routledge.
- Geertz, C. (1973). *The Interpretation of Cultures*. New York: Basic Books.
- Gerlein, N. (2019). To the judgments of N.A. Berdyaev about new religious consciousness development. *SHS Web of Conferences*, 72(02010), 1-6. doi:10.1051/shsconf/20197202010
- Germann, N. (2021). *al-Farabi's Philosophy of Society and Religion*. Ανάκτηση Απρίλιος 15, 2023, από The Stanford Encyclopedia of Philosophy: <https://plato.stanford.edu/archives/spr2021/entries/al-farabi-soc-rel/>
- Goldstein, W. S. (2012). Sociological Theory of Religion. *Religion Compass*, 6(7), 347–353. <https://doi.org/10.1111/j.1749-8171.2012.00362.x>
- Goodwyn, E. (2013). Recurrent motifs as resonant attractorstates in the narrativefield:a testable model of archetype. *Journal of Analytical Psychology*, 58, 387-408. <https://doi.org/10.1111/1468-5922.12020>
- Gorski, P. (2018). The Origin and Nature of Religion: A Critical Realist View. *Harvard Theological Review*, 111(2), 289-304. <https://doi.org/10.1017/S0017816018000093>
- Grabenstein, J. (2013). What the World's religions teach, applied to vaccines and immune globulins. *Vaccine*, 31(16), 2011-2023. <https://doi.org/10.1016/j.vaccine.2013.02.026>

- Green, B. P. (2012). Teleology and Theology: The Cognitive Science of Teleology and the Aristotelian Virtues of Techne and Wisdom. *Theology and Science*, 10(3), 291-311. <http://doi.org/10.1080/14746700.2012.695247>
- Green, T., Griffith, J., Aruguete, M., Edman, J., & McCutcheon, L. (2014). Materialism and the Tendency to Worship Celebrities. *North American Journal of Psychology*, 33-42. Ανάκτηση Νοέμβριος 10, 2023, από https://www.researchgate.net/profile/Lynn-Mccutcheon/publication/287180397_Materialism_and_the_tendency_to_worship_celebrities/links/56aacaaf08ae8f3865666247/Materialism-and-the-tendency-to-worship-celebrities.pdf
- Greer, J. C. (2017). "Discordians stick apart" The institutional turn within contemporary Discordianism. Στο C. Cusack, & P. Kosnác (Επιμ.), *Fiction, Invention and Hyper-reality: From popular culture to religion* (σσ. 181-197). New York: Routledge.
- Grimmitt, M. (2000). Constructivist Pedagogies of religious education project: rethinking knowledge, teaching and learning in religious education. Στο M. Grimmitt (Επιμ.), *Pedagogies of religious education : case studies in the research and* (σσ. 207-227). Essex: McCrimmons, Great Wakering.
- Grossman, N. (1975). On Peter Berger's Definition of Religion. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 14(3), 288-292. <http://doi.org/10.2307/1384911>
- Guba, E., & Lincoln, Y. (1989). Fourth Generation Evaluation. Newbury Park: Sage Publications.
- Guitton, M. J. (2019). The Underwater Quest of Prince Lee-Char: Renewing the Hero Archetype in Star Wars. *The Journal of Religion and Popular Culture*, 31(1), 44-58. <http://doi.org/10.3138/jrpc.2018-0045>
- Hackley, C., & Hackley, R. (2016). The iconicity of celebrity and the spiritual impulse. *Consumption Markets & Culture*, 19(3), 269-274. <http://doi.org/10.1080/10253866.2015.1094264>
- Hammer, O., & Rothstein, M. (2012). Introduction to new religious movements. Στο *The Cambridge Companion to New Religious Movements* (σσ. 1-9). New York: Cambridge University Press.
- Hanegraaff, W. J. (1999). New Age Spiritualities as Secular Religion: a Historian's Perspective. *Social Compass*, 46(2), 145-160. <http://doi.org/10.1177/003776899046002004>
- Hannam, P. (2021). Στο G. Biesta, & P. Hannam (Επιμ.), *Religion and Education: The Forgotten Dimensions of Religious Education?* (σσ. 124-136). Leiden, Boston: Brill.
- Harvey, G. (2012). Rituals in new religions. Στο O. Hammer, & M. Rothstein (Επιμ.), *The Cambridge Companion to New Religious Movements* (σσ. 97-112). New York: Cambridge University Press.
- Hayes, A. D. (2014). Jesus as a superhero? *Journal indexing and metrics*, 117(2). <http://doi.org/10.1177/0040571X13512963>

- Healy, J. P. (2011). Involvement in a New Religious Movement: From Discovery to Disenchantment. *Journal of Spirituality in Mental Health*, 13(1), 2-21. <http://doi.org/10.1080/19349637.2011.547125>
- Hearn, M. (2005). *The Cinema of George Lucas*. New York: Harry N. Abrams.
- Hedges, P. (2021). *Understanind Religion: Theories and Methods for Studying Religiously Diverse Societies*. Oakland: University of California Press.
- Heelas, P. (1999). Prosperity and the New Age Movement: the efficacy of spiritual. Στο B. Wilson, & J. Cresswell (Επιμ.), *New Religious Movements: Challenge and Repsone* (σσ. 51-77). London: Routledge.
- Hegel, G. W. (1984). *Lectures of the Philosophy of Religion* (Τόμ. 2). (P. Hodgson, Επιμ.) Berkeley and Los Angeles, London: University of California Press.
- Heinich, N. (2014). Limits of Religious Analogy: The Example of Celebrity. *Social Sciences*, 3(1), 71-83. <http://doi.org/10.3390/socsci3010071>
- Hella, E., & Wright, A. (2009). Learning ‘about’ and ‘from’ religion: phenomenography, the Variation Theory of Learning and religious education in Finland and the UK. *British Journal of Religious Education*, 31(1), 53-64. <http://doi.org/10.1080/01416200802560047>
- Henry Home, L. K. (2005). *Essays on Principles of Morality and Natural Religion*. (Κ. Haakonssen, Επιμ.) Indianapolis: Liberty Fund.
- Hewitt, M. A. (2013, Απρίλιος 1). Psychoanalysis, religious experience, and the study of religion: Not “religious studies”. *The Center for Critical Research on Religion*, 1(1), 25-32. <http://doi.org/10.1177/2050303213476102>
- Hexham, I., & Poewe, K. (1997). *New Religions as Global Cultures: Making the Human Sacred*. Boulder: Westview Press.
- Hjelm, T. (2018). Peter L. Berger and the sociology of religion. *Journal of Classical Sociology*, 18(3), 231-248. <https://doi.org/10.1177/1468795X1876121>
- Hoebeker, T., Deprez, A., & Raeymaeckers, K. (2011). Heroes in the Sports Pages: The troubled road to victory for Belgian cyclist Tom Boonen. *Journalism Studies*, 12(5), 658-672. <http://doi.org/10.1080/1461670X.2011.568693>
- Hoover, S. M. (2006). *Religion in the Media Age*. London: Routledge.
- Horii, M. (2018). Historicizing the category of “religion” in sociologica theories: Max Weber and Emile Durkheim. *Critical Research on Religion*, 24-37. <http://doi.org/10.1177/2050303218800369>
- Hughes, A. W., & McCutcheon, R. T. (2022). *Religion in 50 Words, A Critical Vocabulary*. New York: Routledge.
- Hume, D. (2007). The Natural History of Religion. Στο D. Hume, & D. Coleman (Επιμ.), *Dialogues Concerning Natural Religion and Other Writings* (σσ. 123-136). Cambridge: Cambridge University Press.

- Hunter, I. (2015, Απριλίου). Secularization: The birth of modern combat concept. *Modern Intellectual History*, 1-32. <http://doi.org/10.1017/S1479244314000158>
- Introvigne, M. (2004). Italy's Surprisingly Favorable Environment for Religious Minorities. Στο P. Lucas, & T. Robbins (Επιμ.), *New Religious Movements in the Twenty-First Century* (σσ. 60-67). New York, London: Routledge.
- Introvigne, M. (2004). The future of new religions. *Futures*, 36(9), 979-990. <http://doi.org/10.1016/j.futures.2004.02.007>
- Introvigne, M. (2014). Advocacy, brainwashing theories, and new religious movements. *Religion*, 44(2), 303-319. <http://doi.org/10.1080/0048721X.2014.888021>
- Ipgrave, J. (2013). The Language of Interfaith Encounter Among Inner City Primary School Children. *Religion & Education*, 40(1), 35-49. <http://doi.org/10.1080/15507394.2013.745361>
- Irons, E. A. (2018). Chinese New Religious Movements: An Introduction. Στο L. Pokorny, & F. Winter (Επιμ.), *Handbook of East Asian New Religious Movements* (σσ. 403-28). Leiden, Boston: Brill.
- Isenberg, S. R. (2004). Power through Temple and Torah in Greco-Roman Palestine. Στο J. Neusner (Επιμ.), *Christianity, Judaism and other Greco-Roman Cults: Part Two* (σσ. 24-52). Eugene, Oregon: Wipf and Stock.
- Istoft, B. (2011). Avatar Fandom as Nature-Religious Expression? *Journal for the Study of Religion, Nature and Culture*, 4(4), 394-413. <http://doi.org/10.1558/jsrnc.v4i4.394>
- Jackson, R. (2014). The development and dissemination of Council of Europe policy on education about religions and non-religious convictions. *Journal of Beliefs & Values*, 35(2), 133-143. <http://doi.org/10.1080/13617672.2014.953295>
- Jackson, R. (2016). Religious Education in European Organisations, Professional Associations and Research Groups. Στο J. Berglund, Y. Shanneik, & B. Bocking (Επιμ.), *Religious Education in a Global-Local World* (σσ. 11-33). Cham: Springer.
- Jackson, R. (2016). *Οδοδείκτες, Πολιτική και πρακτική για τη διδασκαλία σχετικά με τις θρησκείες και τις μη θρησκευτικές κοσμοθεωρίες στη διαπολιτισμική εκπαίδευση*. (Α. Βαλλιανάτος, Μεταφρ.) Συμβούλιο της Ευρώπης.
- Jackson, R. (2023). The Study of Religious and Worldview Diversity in Public Schools: Contributions from the Council of Europe. Στο Z. Gross (Επιμ.), *Reimagining the Landscape of Religious Education: Challenges and Opportunities* (σσ. 21-37). Cham: Springer.
- Jackson-Royal, R. (2020). How we teach worldviews. Στο M. Chater (Επιμ.), *Reforming RE: Power and Knowledge in a Worldviews Curriculum* (σσ. 170-174). Woodbridge: John Cat.
- Jacobs, L. (1995). *The Jewish Religion: A Companion*. New York: Oxford University Press.
- Jenkins, H. (1992). *Textual Poaches: Television Fans & Participatory Culture*. New York: Routledge.

- Jenson, J. (1992). Fandom as Pathology: The Consequences of Characterization. Στο L. A. Lewis (Επιμ.), *Adoring Audience: Fan Culture and Popular Media* (σσ. 9-29). London: Routledge.
- Jindra, M. (2017). It's About Faith In Our Future: Star Trek Fandom as Cultural Religion. Στο B. Forbes, & J. Mahan (Επιμ.), *Religion and Popular Culture in America* (3 εκδ., σσ. 223-241). Oakland: University of California Press.
- Johnson, K., Hill, E., & Cohen, A. (2011). Integrating the Study of Culture and Religion: Toward a Psychology of Worldview. *Social and Personality Psychology Compass*, 5(3), 137–152. <http://doi.org/10.1111/j.1751-9004.2010.00339.x>
- Johnson, R. (Σκηνοθέτης). (2017). *Star Wars: Episode VIII - The Last Jedi* [Ταινία].
- Jong, J. (2013, Σεπτέμβριος). Explaining Religion (Away?) Theism and the Cognitive Science of Religion. *Sophia*, 52(3), 521-533. <http://doi.org/10.1007/s11841-012-0338-9>
- Jung, C. (1969). *The Psychology of the Transference*. (R. Hull, Μεταφρ.) Princeton: Princeton University Press.
- Jung, C. (1977, Δεκεμβρίου 31). *The Collected Works of C.G Jung: Part I: Archetypes and the Collective Unconscious* (2 εκδ., Τόμ. 9). (H. Read, M. Fordham, G. Alder, W. McGuire, Επιμ., & R. Hull, Μεταφρ.) Princeton: Princeton University Press.
- Kalantzis, M., & Cope, B. (2013). *Νέα Μάθηση, Βασικές αρχές για την επιστήμη της Εκπαίδευσης*. (Ε. Αρβανίτη, Επιμ., & Γ. Χρηστίδης, Μεταφρ.) Αθήνα: Κριτική.
- Kant, I. (1998). *Religion within the Boundaries of Mere Reason And Other Writings*. (A. Wood, G. Di Giovanni, Επιμ., A. Wood, & G. Di Giovanni, Μεταφρ.) Cambridge: Cambridge University Press.
- Kavros, P. M. (2010). Religion. Στο D. Leeming, K. Madden, & S. Marlan (Επιμ.), *Encyclopedia of Psychology and Religion* (σσ. 764-766). New York: Springer.
- Kaye, H. L. (2003). Was Freud a Medical Scientist or a Social Theorist? The Mysterious “Development of the Hero”. *Sociological Theory*, 375-397. <http://doi.org/10.1046/j.1467-9558.2003.00195.x>
- Keleman, D. (2004). Are Children “Intuitive Theists”? Reasoning About Purpose and Design in Nature. *Psychological Science*, 15(5), 295-301. <https://doi.org/10.1111/j.0956-7976.2004.00672.x>
- Kelemen, D. (1999). Function, goals and intention: children's teleological reasoning about objects. *Trends in Cognitive Sciences*, 3(12), 461-468. [https://doi.org/10.1016/S1364-6613\(99\)01402-3](https://doi.org/10.1016/S1364-6613(99)01402-3)
- Kelemen, D., & Rosset, E. (2009). The Human Function Compunction: Teleological explanation in adults. *Cognition*, 111(1), 138-143. <https://doi.org/10.1016/j.cognition.2009.01.001>

- Kiamu, B., & Musa, B. (2021). Theorizing the Communication of Digital Religion as Popular Culture in Africa: The Case for Alternative Epistemological Models. *Howard Journal of Communications*, 32(2), 139-155. <http://doi.org/10.1080/10646175.2021.1871871>
- Kinsella, E., Ritchie, T., & Igou, E. (2015). Lay perspectives on the social and psychological functions of heroes. *Front. Psychol.* <http://doi.org/10.3389/fpsyg.2015.00130>
- Kirby, D. (2014). *Fantasy and Belief: Alternative Religions, Popular Narratives and Digital Cultures*. Abingdon: Routledge.
- Kirby, D. L. (2013). Between Synchromysticism and Paganism: Tracing some metaphysical uses of popular fictions. *Culture and Religion*, 14(4), 396-410. <http://doi.org/10.1080/14755610.2013.838796>
- Klass, M. (1995). *Ordered Universes : Approaches to the Anthropology of Religion*. Boulder: Westview Press.
- Klinger, E. (2012). The Search for Meaning in Evolutionary Goal-Theory Perspective and Its Clinical Implications. Στο W. T. Paul (Επιμ.), *The Human Quest of Meaning: Theories, Research and Applications* (σσ. 22-56). New York: Routledge.
- Knopf, M. (2013). Revelation: A Work in Process. *Conservative Judaism*, 65(1-2), 55-73. <https://doi.org/10.1353/coj.2013.0044>
- Koukounaras Liagkis, M. (2012). Compulsory Religious Education: A Justification Based on European Experience. Στο G. A. C. A. Shoniregun & Akmayeva (Επιμ.), *Ireland International Conference on Education, 2012 Proceedings* (σσ. 44-48). Δουβλίνο: Infonomics Society.
- Koukounaras Liagkis, M. (2015). Religious education in Greece: a new curriculum, an old issue. *British Journal of Religious Education*(2), 153-169. <http://doi.org/10.1080/01416200.2014.944093>
- Koukounaras Liagkis, M. (2018). Ομολογιακή και μη ομολογιακή Θρησκευτική Εκπαίδευση. Ποια σημασία μπορεί να έχουν οι όροι σήμερα; / Confessional and non-confessional RE. What would be the meaning of the terms today? *Ελληνική Περιοδική Έκδοση για τη Θρησκευτική Εκπαίδευση/ Greek Journal of Religious Education*, 1(1), 1-8. doi:10.30457/031020181
- Koukounaras Liagkis, M. (2020). Changing students' and teachers' concepts and constructs of knowledge in RE in Greece. *British Journal of Religious Education*, 42(2), 152-166. <http://doi.org/10.1080/01416200.2019.1653262>
- Koukounaras Liagkis, M. (2021). The Framework of New Curricula in Greece: Profound Changes in Religious Education. Στο L. Francis, D. Lankshear, & S. Parker (Επιμ.), *New Directions in Religious and Values Education* (σσ. 115-129). Οξφόρδη: Peter Lang.
- Koukounaras Liagkis, M. (2022). The Socio-Pedagogical Dynamics of Religious Knowledge in Religious Education: A Participatory Action-Research in Greek Secondary Schools on Understanding Diversity. *Religions*, 13(5), 395. <http://doi.org/10.3390/rel13050395>

- Koukounaras Liagkis, M., & Ziaka, A. (2015). Religious Education in Greece - Orthodox Christianity, Islam. *European Journal of Social Science Education and Research*, 2(1), 91-107. <http://doi.org/10.26417/ejser.v5i1.p44-53>
- Krippendorff, K. (2004). *Content Analysis: An Introduction to Its Methodology*. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage Publications.
- Kroecker, E. E., & Lemmens, W. (2020). Is religion natural? *International Journal of Philosophy and Theology*, 81(4), 343-350. <http://doi.org/10.1080/21692327.2020.1757491>
- Lambert, D. (2016). How the “Torah of Moses” Became Revelation. *Journal for the Study of Judaism*, 47(1), 22-54. <https://doi.org/10.1163/15700631-12340440>
- Lambert, Y. (1999). Religion in Modernity as a New Axial Age: Secularization or New Religious Forms? *Sociology of Religion*, 60(3), 303-333. <http://doi.org/10.2307/3711939>
- Lampropoulou, A. (2018). Personality, school, and family: What is their role in adolescents' subjective well-being. *Journal of Adolescence*, 12-21. <http://doi.org/10.1016/j.adolescence.2018.05.013>
- Lander, D. R. (2011, Φεβρουάριος). Start Your Own Religion: New York State's Acid Churches. *Nova Religio: The Journal of Alternative and Emergent Religions*, 14(3), 64-80. <http://doi.org/10.1525/nr.2011.14.3.64>
- Latsone, L., & Iliško, D. (2021). Crossing Secular and Religious Bordelands in Latvia: Explorative Study of Students' Worldviews in Academia. Στο L. Francis, D. Lankshear, & S. Parker (Επιμ.), *New Directions in Religious and Values Education: International Perspectives* (σσ. 131-144). Oxford: Peter Lang.
- Launay, R. (2022). Defining Religion: Durkheim and Weber Compared. *Religions*, 13(2). <http://doi.org/10.3390/rel13020089>
- Lawrence , P., & Courtney, F. (2021). *Kant's Philosophy of Religion*. Ανάκτηση Μάϊος 22, 2023, από Stanford Encyclopedia of Philosophy: <https://plato.stanford.edu/entries/kant-religion/>
- Laycock, J. (2012). Real Vampires as an Identity Group: Analyzing Causes and. Στο A. Possamai (Επιμ.), *Handbook of Hyper-real Religions* (σσ. 141-163). Leiden: Brill.
- Laycock, J. (2013, Μάρτιος). Where Do They Get These Ideas? Changing Ideas of Cults in the Mirror of Popular Culture. *Journal of the American Academy of Religion*, 81(1), 80-106. Ανάκτηση Σεπτέμβριος 2, 2023, από <https://www.jstor.org/stable/23357877>
- Leak, G. K. (2009). An Assessment of the Relationship Between Identity Development, Faith Development, and Religious Commitment. *Identity: An International Journal of Theory*, 9(3), 201-218. <http://doi.org/10.1080/15283480903344521>
- Leck, R. (2019). False Universals and the Science of Religion: Max Müller and the Episteme of Cosmopolitan Imperialism. *The European Legacy*, 1-14. <http://doi.org/10.1080/10848770.2019.1620532>

- Lee, J. W. (2004). An Overview of the Reciprocating Relationship. *Smart Online Journal*, 1(1), 26-30. Ανάκτηση Νοέμβριος 21, 2023, από <https://www.thsmartjournal.com/SMART-religion.pdf>
- Lee, S., & Bai, B. (2016). Influence of popular culture on special interest tourists' destination. *Tourism Management*, 52, 161–169. doi:10.1016/j.tourman.2015.06.019
- Lee, S., Song, H., Lee, C.-K., & Petrick, J. F. (2017). An Integrated Model of Pop Culture Fans' Travel Decision-Making Processes. *Journal of Travel Research*, 57(5), 687–701. <http://doi.org/10.1177/0047287517708619>
- Lehner, D. (2022). The Heroine's/Hero's Journey-A Call for Transformation? Transformative Learning, Archetypal Patterns, and Embodied Knowing/Learning. *Journal of Transformative Education*, 20(2), 88-104. <http://doi.org/10.1177/15413446211007089>
- Lester, E., & Roberts, P. (2011). Learning about World Religions in Modesto, California: The Promise of Teaching Tolerance in Public Schools. *Politics and Religion*, 4(2), 264-288. <http://doi.org/10.1017/s1755048311000174>
- Lewis, J. R. (2006). Introduction. Στο J. R. Lewis (Επιμ.), *The Order of The Solar Temple: The Temple of Death*, Aldershot, Hants: Ashgate.
- Lewis, J. R. (2013). Sects and Violence. *Journal of Religion and Violence*, 1(1), 99-121. <https://www.jstor.org/stable/26663870>
- Liu, J. (2013). Idol worship, religiosity, and self-esteem among university and secondary students in Hong Kong. *Outstanding Academic Papers by Students (OAPS)*, 1-35. Ανάκτηση Νοέμβριος 17, 2023, από <http://hdl.handle.net/2031/7134>
- Lobert, A. (2012). Fandom as a religious form: on the reception of pop music by Cliff Richard fans in Liverpool. *Popular Music*, 31(1), 125-141. Ανάκτηση Δεκέμβριος 26, 2022, από <https://www.jstor.org/stable/23325835>
- Lucas, G. (Σκηνοθέτης). (1977). *Star Wars: Episode IV - A New Hope* [Ταινία].
- Lucas, G. (Σκηνοθέτης). (1980). *Star Wars: Episode V - The Empire Strikes Back* [Ταινία].
- Lucas, G. (Σκηνοθέτης). (1983). *Star Wars: Episode VI - Return of the Jedi* [Ταινία].
- Lucas, G. (Σκηνοθέτης). (1999). *Star Wars: Episode I - The Phantom Menace* [Ταινία].
- Lucas, G. (Σκηνοθέτης). (2002). *Star Wars: Episode II - Attack of the Clones* [Ταινία].
- Lucas, G. (Σκηνοθέτης). (2005). *Star Wars: Episode III - Revenge of the Sith* [Ταινία].
- Lucas, G. (Σκηνοθέτης). (2008-2020). *Star Wars: The Clone Wars* [Ταινία].
- Lucas, K. (2020). A Parasociology. *Religion and the Arts*, 24(3), 290-317. <http://doi.org/10.1163/15685292-02403003>
- Lužný, D. (2021, Οκτώβριος). Invented religions and the conceptualization of religion in a highly secular society: The Jedi religion and the Church of Beer in the Czech context. *European Journal of Cultural Studies*, 24(5), 1053-1223. <http://doi.org/10.1177/1367549420919876>

- Lyden, J. C. (2012, Σεπτέμβριος). Whose Film Is It, Anyway? Canonicity and Authority in Star Wars Fandom. *Journal of the American Academy of Religion*, 80(3), 775-786. <http://doi.org/10.2307/23250724>
- Lyon, D. (2000). *Jesus in Disneyland: Religion in Postmodern Times*. Cambridge: Polity Press.
- Mäkelä, E., & Petsche, J. J. (2013). Serious parody: Discordianism as liquid religion. *Culture and Religion: An Interdisciplinary Journal*, 14(4), 411-423. <http://doi.org/10.1080/14755610.2013.841269>
- Maltby, J., Day, L., McCutcheon, L., Gillett, R., Houran, J., & Ashe, D. (2004). Personality and coping: A context for examining celebrity worship and mental health. *British Journal of Psychology*, 95(4), 411-428. <http://doi.org/10.1348/0007126042369794>
- Maltby, J., Houran, J., & McCutcheon, L. E. (2003). A Clinical Interpretation of Attitudes and Behaviors Associated with Celebrity Worship. *The Journal of Nervous and Mental Disease*, 191(1), 25-29. doi:10.1097/00005053-200301000-00005
- Manrique, J. F. (2016). Los pecados del ateísmo. *Ideas y Valores*, 65, 121-133. <http://doi.org/10.15446/ideasyvalores.v65n2supl.59534>
- Marx, K. (1970). *Critique of Hegel's "Philosophy of Right"*. (M. Cowling, G. Elton, E. Kedourie, J. Pocock, J. Pole, W. Ullman, Επιμ., A. Jolin, & J. O' Malley, Μεταφρ.) Cambridge: Cambridge University Press.
- Mateen, A. (2016). New Religious Movements of Japan: An Overview of New Paradigm. *IOSR Journal Of Humanities And Social Science*, 21(4), 91-96. <https://doi.org/10.9790/0837-2104049196>
- Mathisen, J. A. (1992). Sport and Religion. Στο S. J. Hoffman (Επιμ.), *From Civil Religion to Folk Religion: The Case of American Sport* (σσ. 17-33). Champaign: Human Kinetics Books.
- McCauley, R. N. (2011). *Why Religion Is Natural and Science Is Not*. Oxford: Oxford University Press.
- McCormick, D. (2012). The Sanctification of Star Wars: from Fans to Followers. Στο A. Possamai (Επιμ.), *Handbook of Hyper-real Religions* (σσ. 165-184). Leiden: Brill.
- McCutcheon, L., & Aruguete, M. (2021). Is Celebrity Worship Increasing Over Time? *Journal of Studies in Social Sciences and Humanities*, 7(1), 66-75. Ανάκτηση Νοέμβριος 10, 2023, από https://www.researchgate.net/profile/Mara-Aruguete-2/publication/351075749_Is_Celebrity_Worship_Increasing_Over_Time/links/60833d79881fa114b423bd45/Is-Celebrity-Worship-Increasing-Over-Time.pdf
- McCutcheon, L., Gillen, M., Browne, B., Murtagh, M., & Collisson, B. (2016). Intimate Relationships and Attitudes Toward Celebrities. *Interpersona: An International Journal on Personal Relationships*, 10(1), 77-89. <http://doi.org/10.5964/ijpr.v10i1.208>

- McCutcheon, L., Lange, R., & Houran, J. (2002). Conceptualization and measurement of celebrity worship. *British Journal of Psychology*, 93, 67-87.
<http://doi.org/10.1348/000712602162454>
- McGuirk, N. (2023). Education about Religions and Beliefs. Στο S. Pike, C. Ní Cassaithe, N. McGuirk, J. Usher, B. Mallon, & P. Whelan (Επιμ.), *Social and Environmental Education: A Review of Research and Scholarship in Geography, History and Education about Religions and Beliefs in the Context of the Redeveloped Irish Primary School Curriculum* (σσ. 85-100). Dublin: National Council for Curriculum and Assessment (NCCA).
- McKay, R. T., & Ross, R. M. (2021). Religion and Delusion. *Current Opinion in Psychology*, 40, 160-161. <http://doi.org/10.1016/j.copsyc.2020.10.002>
- McKee, A. (2022). 'Popular culture' in popular culture: academic and vernacular usage. *Annals of the International Communication Association*, 46(1), 19-29.
<https://doi.org/10.1080/23808985.2022.2046127>
- Mechling, L. (2023, Μάρτιος 21). *The Guardian*. Ανάκτηση Αύγουστος 23, 2023, από 'Led to the edge of the apocalypse': 30 years on from the Waco massacre:
<https://www.theguardian.com/tv-and-radio/2023/mar/21/waco-massacre-american-apocalypse-netflix-docuseries>
- Meier, I. (2021). The Classic, Banished, and Negative Hero. *Jung Journal: Culture & Psyche*, 15(1), 36-48. <http://doi.org/10.1080/19342039.2021.1862593>
- Meier, I. (2021). The Classic, Banished, and Negative Hero. *Jung Journal*, 15(1), 36-48.
<https://doi.org/10.1080/19342039.2021.1862593>
- Melton, J. G. (2004, Ιούλιος). Toward a Definition of "New Religion". *Nova Religio: The Journal of Alternative and Emergent Religions*, 8(1), 73-87.
<http://doi.org/10.1525/nr.2004.8.1.73>
- Mercier, B., Kramer, S., & Sharif, A. (2018). Belief in God: Why People Believe, and Why They Don't. *Current Directions in Psychological Science*, 27(4), 263-268.
<http://doi.org/10.1177/0963721418754491>
- Mertens, D. (2005). *Έρευνα και αξιολόγηση στην εκπαίδευση και την ψυχολογία*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Mezei, B. M. (2022). Phenomenology as Philosophy of Revelation. *European Journal for Philosophy and Religion*, 14(3). <https://doi.org/10.24204/ejpr.2022.3674>
- Miedema, S. (2014). "Coming Out Religiously!" Religion, the Public Sphere, and Religious Identity Formation. *Religious Education*, 109(4), 362-377.
<http://doi.org/10.1080/00344087.2014.924753>
- Miedema, S., & Bertram-Troost, G. (2008). Democratic citizenship and religious education: challenges and perspectives for schools in the Netherlands. *British Journal of Religious Education*, 30(2), 123-132. <http://doi.org/10.1080/01416200701830970>

- Mills, J. (2018). Critiquing Jung's Ethics. *International Journal of Jungian Studies*, 135-142. <http://doi.org/10.1080/19409052.2018.1446502>
- Moberg, M. (2012, Φεβρουάριος). Religion in Popular Music or Popular Music as Religion? A Critical Review of Scholarly Writing on the Place of Religion in Metal Music and Culture. *Popular Music and Society*, 35(1), 113–130. <http://doi.org/10.1080/03007766.2010.538242>
- Moore, D. L. (2006). Overcoming Religious Illiteracy: A Cultural Studies Approach. *World History Connected*. Ανάκτηση Μάρτιος 9, 2024, από World History Connected: <https://worldhistoryconnected.press.uiillinois.edu/4.1/moore.html>
- Moqaddam, S., Almasi, A., & Qamsar, S. (2015, Δεκέμβριος). A Review of Theory of Immanuel Kant: Distinguish of the Realm of Religion and Science. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 6(6 S4), 558-565. doi:10.5901/mjss.2015.v6n6s4p558
- Morehead, J. W. (2012). "A World Without Rules and Controls, Without Borders or Boundaries": Matrixism, New Mythologies, and Symbolic Pilgrimages. Στο A. Possamai (Επιμ.), *Handbook of Hyper-real Religions* (σσ. 111-128). Leiden: Brill.
- Morgan, D. (2013, Νοεμβρίου 15). Religion and media: A critical review of recent developments. *Critical Research on Religion*, 1(3), 347-356. <http://doi.org/10.1177/2050303213506476>
- Morris, B. (2006). *Religion and Anthropolgy, A Critical Introduction*. New York: Cambridge University Press.
- Moss III , D. M. (2011). Cultic Observations—Responses to J. P. Healy's "Involvement in a New Religious Movement". *Journal of Spirituality in Mental Health*, 13(1), 22-26. <http://doi.org/10.1080/19349637.2011.547127>
- Müller, M. (1879). *Lectures on the Origin and Growth of Religion As Illustrated by the Religions of India*. New York: Charles Scribner's Sons.
- Murphy, J. (2017). Beyond "Religion" and "Spirituality". *Archive for the Psychology of Religion*, 39(1), 1-26. <http://doi.org/10.1163/15736121-12341335>
- Musall, F. (2020). The Concept of Revelation in Judaism. Στο G. Tamer (Επιμ.), *The Concept of Revelation in Judaism, Christianity and Islam* (Τόμ. 1, σσ. 1-56). Berlin, Boston: De Gruyter.
- Nartey, M. (2021). Yvonne Nelson and the heroic myth of Yaa Asantewaa: adiscourse-mythological case study of a Ghanaian celebrit. 38(3), 255-268. <http://doi.org/10.1080/15295036.2021.1907429>
- Nath, S. (2015, Νοέμβριος). Religion and Its Role in Society. *IOSR Journal Of Humanities And Social Science*, 20(11), 82-85. <http://doi.org/10.9790/0837-201148285>
- Neitz, M. J. (2014). Becoming Visible: Religion and Gender in Sociology. *Sociology of Religion*, 75(4), 511-523. Ανάκτηση Μάϊος 9, 2023, από <https://www.jstor.org/stable/24580103>

- Norenzayan, A. (2013). *Big Gods: How Religion Transformed Cooperation and Conflict*. Princeton, Woodstock: Princeton University Press.
- Novak, M. (1976). *The Joy of Sports: End Zones, Bases, Baskets, Balls, and the consecration of the American spirit*. New York: Basic Books.
- Obadia, L. (2015). When Virtuality Shapes Social Reality Fake Cults and the Church of the Flying Spaghetti Monster. *Online - Heidelberg Journal for Religions on the Internet*, 8, 115-127. <http://doi.org/10.11588/rel.2015.0.20327>
- O'Flaherty, W. D. (1988). *Others Peoples' Myths*. New York: Macmillan.
- Ojimba, A., & Ikuli, B. (2019). Friedrich Nietzsche's Superman and Its Religious Implications. *Journal of Philosophy, Culture and Religion*, 45, 17-25. <http://doi.org/10.7176/JPCR/45-03>
- Olson, P. J. (2006). The Public Perception of "Cults" and "New Religious Movements". *Journal for the Scientific Study of Religion*, 45(1), 97-106. <http://doi.org/10.1111/j.1468-5906.2006.00008.x>
- Oppy, G. (2021, Σεπτέμβριος). Defning 'Religion' and 'Atheism'. *Sophia; Parkville*, 60(3), 518-529. <http://doi.org/10.1007/s11841-021-00843-7>
- Orogun, D., & Pillay, J. (2021). Poverty, corruption, and religious opportunism in Africa: A Neo-Pentecostal perspective. *Hervormde Teologiese Studies*, 77(4), 1-9. <http://doi.org/10.4102/hts.v77i4.6960>
- OSCE. (2007). *Toledo Guiding Principles on Teaching about Religions and Beliefs in Public Schools*. Warsaw: OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights.
- O'Toole, J., Bagshaw, D., Burton, B., Grünbaum, A., Lepp, M., Morag, M., & Pillai, J. (2019). *Researching Conflict, Drama and Learning*. Singapore: Springer.
- Packer, S. (2016). Religion, Stress, and Superheroes. *Stress: Concepts, Cognition, Emotion, and Behavior*, 465-471. <http://doi.org/10.1016/b978-0-12-800951-2.00065-0>
- Palmer, M. (1997). *Freud and Jung on Religion*. London: Routledge.
- Palombo, J. (2022). Evolving Brains Emerging Gods: Early Humans and the Origins of Religion. *Psychoanalytic Social Work*, 29(1), 91-97. <http://doi.org/10.1080/15228878.2022.2029747>
- Papandrea, J. L. (2017). *From Star Wars to Superman, Christ Figures in Science Fiction and Superhero Films*. Manchester: Sophia Insitute Press.
- Parker, H. N. (2011, Μάιος). Towards a Definition of Popular Culture. *History and Theory*, 50(2), 147-170 . <http://doi.org/10.1111/j.1468-2303.2011.00574.x>
- Passe, J., & Willox, L. (2009). Teaching Religion in America's Public Schools: A Necessary Disruption. *The Social Studies*, 100(3), 102-106. <http://doi.org/10.3200/tsss.100.3.102-106>
- Patton, M. (2002). *Qualitative Research & Evaluation Methods*. London, New Delhi: Thousand Oaks.

- Pedersen, E. O. (2015). RELIGION IS THE OPIUM OF THE PEOPLE: AN INVESTIGATION INTO THE INTELLECTUAL CONTEXT OF MARX'S CRITIQUE OF RELIGION. *History of Political Thought*, 36(2), 354-387. doi:<https://www.jstor.org/stable/26228603>
- Peretz, E., & Fox, J. (2021). Religious Discrimination against Groups Perceived as Cults in Europe and the West. *Politics, Religion & Ideology*, 22(3-4), 415-435. <http://doi.org/10.1080/21567689.2021.1969921>
- Petric, D. (2023). Psychological Archetypes. *Open Journal of Medical Psychology*, 1-16. <http://doi.org/10.4236/ojmp.2023.121001>.
- Piety, M. G. (2021). The Problem of the Intermediary: On the Compatibility of Psychoanalytic Theory and Religion. *International Journal on Humanistic Ideology*, 11(2), 201-212. Ανάκτηση Μάϊος 29, 2023, από <https://www.proquest.com/docview/2619131121/abstract/E4F1F73DD8214BC1PQ/5?accountid=16330>
- Pokorny, L. (2018). Korean New Religious Movements: An Introduction. Στο L. Pokorny, & F. Winter (Επιμ.), *Handbook of East Asian New Religious Movements* (σσ. 231-254). Leiden, Boston: Brill.
- Possamai, A. (2005). *Religion and Popular Culture: A Hyper-Real Testament*. Brussels: P.I.E. Peter Lang.
- Possamai, A. (2012). Yoda goes to Glastonbury: An introduction to Hyper-Real Religions. Στο *Handbook of Hyper-real Religions* (σσ. 1-21). Leiden: Brill.
- Possamai, A. (2015). Popular and lived religions. *Current Sociology*, 63(6), 1-19. <http://doi.org/10.1177/0011392115587022>
- Possamai, A., & Lee, M. (2011, Ιούλιος 6). Hyper-real religions : Fear, anxiety and late-modern religious innovation. *Journal of Sociology*, 47(3), 227-242. <http://doi.org/10.1177/1440783311408967>
- Pratezina, J. (2019). Alternative religion kids: spiritual and cultural identity among children and youth involved with new religious movements. *International Journal of Children's Spirituality*, 24(1), 73-82. <http://doi.org/10.1080/1364436X.2019.1619529>
- Prentki, T., & Stinson, M. (2016). Relational pedagogy and the drama curriculum. *Research in Drama Education: The Journal of Applied Theatre and Performance*, 1(12), 1-2. <http://doi.org/10.1080/13569783.2015.1127153>
- Price, J. L. (2017). The "Godding Up" of American Sports. Στο B. Forbes , & J. Mahan (Επιμ.), *Religion and Popular Culture in America* (3 εκδ., σσ. 288-312). Oakland: University of California Press.
- Pritchard, L. K. (1976). Religious Change in Nineteenth-Century America. Στο *The New Religious Consciousness* (σσ. 297-330). London: University of California Press.
- Prothero, S. (2007). *Religious Literacy: What every American Needs to Know-and Doesn't*. New York: HarperOne.

- Pupăză, D. (2009). *Η Θεολογία του Καλού και του Αγαθού στον Άγιο Διονύσιο τον Αρεοπαγίτη*. Θεσσαλονίκη.
- Pyysiäinen, I. (2003). *How Religion Works: Towards a New Cognitive Science of Religion*. Leiden: Brill.
- Ramsey, W. M. (2013). Bigotry and Religious Belief. *Pacific Philosophical Quarterly*, 94, 125-151. <http://doi.org/10.1111/j.1468-0114.2012.01448.x>
- Razali, W. M., & Awang, J. (2019, Απρίλιος). Exploring Ibn Khaldun's Views On The Religious Roles Towards Happiness: A Study Of Religionswissenschaft In The Muqaddimah. *'Ulum Islamiyyah, The Malaysian Journal of Islamic Sciences*, 27. <http://doi.org/10.33102/ulum.2019.27.4>
- Redfield, R. (1952). The Primitive World View. *Proceedings of the American Philosophical Society*, 96(1), 30-36. Ανάκτηση Φεβρουάριος 14, 2024, από <https://www.jstor.org/stable/3143740>
- Richardson, M. J. (2017). Religious literacy, moral recognition, and strong relationality. *Journal of Moral Education*, 46(4), 363-377. <http://doi.org/10.1080/03057240.2017.1324771>
- Roeland, J., & IJzerman, J. (2019). What's the Buzz? Celebrity Worship and Fandom Experiences of Ted Neeley (Jesus Christ Superstar). *International Journal of Practical Theology*, 23(1), 57-77. <http://doi.org/10.1515/ijpt-2018-0013>
- Saada, N. (2023). Teaching About the Religious and Non-Religious Other: Three Paradigms and an Islamic Perspective. Στο Z. Gross (Επιμ.), *Reimagining the Landscape of Religious Education* (σσ. 195-205). Cham: Springer.
- Sansone, R., & Sansone, L. (2014, Ιανουάριος - Φεβρουάριος). "I'm Your Number One Fan"- A Clinical Look at Celebrity Worship. *Innov Clin Neurosci*, 11(1-2), 39-43. Ανάκτηση Δεκέμβριος 26, 2022, από <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3960781/>
- Santini, C. (2017). "How we, too, are still pious?" The Status of Truth and the Irreducibility of Faith in the Work of Nietzsche. Στο A. Cimino, & G.-J. van der Heiden (Επιμ.), *Rethinking Faith: Heidegger between Nietzsche and Wittgenstein* (σσ. 65-82). New York: Bloomsbury.
- Sauchelli, A. (2016). The Definition of Religion, Super-empirical Realities and Mathematics. *Neue Zeitschrift Für Systematische Theologie Und Religionsphilosophie*, 58(1), 67-75. <http://doi.org/10.1515/nzsth-2016-0005>
- Schilbrack, K. (2013, Ιούλιος). What Isn't Religion? *The Journal of Religion*, 93(3), 291-318. <http://doi.org/10.1086/670276>
- Schilbrack, K. (2022, Μάρτιος 28). *The Concept of Religion*. Ανάκτηση από Stanford Encyclopedia of Philosophy: <https://plato.stanford.edu/entries/concept-religion/>
- Schloss, J. (2009). Introduction: Evolutionary Theories of Religion. Στο J. Schloss, & M. J. Murray (Επιμ.), *The Believing Primate: Scientific, Philosophical, and Theological*

- Reflections on the Origin of Religion* (σσ. 1-25). Oxford, New York: Oxford University Press.
- Schmemmann, A. (1998). *For the Life of the World*. New York: St Vladimir's Seminary Press.
- Schreiner, P. (2013). Religious Education in the European Context. *Hungarian Educational Research Journal*, 4(14), 4-14. doi:10.14413/herj.2013.04.02.
- Schwöbel, C. (2020). The Concept of Revelation in Christianity. Στο G. Tamer (Επιμ.), *The Concept of Revelation in Judaism, Christianity and Islam* (Τόμ. 1, σσ. 57-141). Berlin, Boston: De Gruyter.
- Sefiha, O. (2012). Bad Sports: Explaining Sport Related Deviance. *Sociology Compass*, 6(12), 949–961. <https://doi.org/10.1111/soc4.12000>
- Segal, R. A. (2016). Friedrich Max Müller on Religion and. *Publications of the English Goethe Society*, 135-144. <http://doi.org/10.1080/09593683.2016.1224513>
- Segal, R. A. (2018). Merkur on Jung on ethics, mysticism, and religion. *International Journal of Jungian Studies*, 10(2), 147-154. <http://doi.org/10.1080/19409052.2018.1446505>
- Shterin, M. (2004). New Religions in the New Russia. Στο P. Lucas, & T. Robbins (Επιμ.), *New Religious Movements in the Twenty-First Century* (σσ. 79-94). New York, London: Routledge.
- Sierra-Huedo, M., & Romero, F. (2020). Fostering Intercultural Dialogue Through Religious Education in Primary Education in Spain. *Profesorado. Revista de Currículum y Formación de Profesorado*, 24(3), 336-355. <http://doi.org/10.30827/profesorado.v24i3.8170>
- Siqi, M. (2022). Clifford Geertz and Anthropology of Religion. Στο A. F. Holl (Επιμ.), *Praxis, Folks' Beliefs, and Rituals: Explorations in the Anthropology of Religion* (σσ. 12-20). India-United Kindom: B P International (Classic).
- Skordoulis, M., Koukounaras Liagkis, M., Sidiropoulos, G., & Drosos, D. (2020). Emotional Intelligence and Workplace Conflict Resolution: The Case of Secondary Education Teachers in Greece. *International Journal of Research in Education and Science*, 6(4), 521-533. Ανάκτηση Ιανουάριος 13, 2024
- Slone, D. J. (2008). The Attraction of Religion A Sexual Selectionist Account. Στο J. Bulbulia, R. Sosis, E. Erica, R. Genet, C. Genet, & K. Wyman (Επιμ.), *The Evolution of Religion: Studies, Theories & Critiques* (σσ. 181-187). Santa Margarita: Collins Foundation Press.
- Smith, C. (2000). Content Analysis and Narrative Analysis. Στο H. Reis, & C. Judd (Επιμ.), *Handbook of Research Methods in Social And Personality Psychology* (σσ. 313-335). Cambridge, New York, Melbourne: Cambridge University Press.
- Smith, C. (2017). *Religion: What it is, how it works and why it matters*. Princeton: Princeton University Press.

- Southard, A., & Zeigler-Hill, V. (2016). The Dark Triad Traits and Fame Interest: Do Dark Personalities Desire Stardom? *Current Psychology*, 35, 255–267.
<http://doi.org/10.1007/s12144-016-9416-4>
- Spaaij, R. (2008). Men Like Us, Boys Like Them: Violence, Masculinity, and Collective Identity in Football Hooliganism. *Journal of Sport and Social Issues*, 32(4), 369-392.
<https://doi.org/10.1177/0193723508324082>
- Spaaij, R. (2014). Sports crowd violence: An interdisciplinary synthesis. *Aggression and Violent Behavior*, 19(2), 146-155. <https://doi.org/10.1016/j.avb.2014.02.002>
- Spiro, M. E. (2004). A definition of religion. Στο M. Baton (Επιμ.), *Anthropological Approaches to the Study of Religion* (σσ. 96-98). London: Routledge.
- Stark, R. (1993). Europe's Receptivity to New Religious Movements: Round Two. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 32(4), 389-397.
<http://doi.org/https://doi.org/10.2307/1387179>
- Startup, R. (2020, Αύγουστος). Religion: Its Origins, Social Role and Sources of Variation. *Open Journal of Philosophy*, 10(3), 346-367.
<http://doi.org/10.4236/ojpp.2020.103023>
- Stausberg, M., & Tessmann, A. (2013). The appropriation of a religion: The case of Zoroastrianism in contemporary Russia. *Culture and Religion*, 14(4), 445-462.
<http://doi.org/10.1080/14755610.2013.838800>
- Stein, M. (2006). Individuation. Στο R. K. Papadopoulos (Επιμ.), *The Handbook of Jungian Psychology: Theory, practice and applications* (σσ. 196-214). London: Routledge.
- Stevens, A. (2006). The Archetypes. Στο R. K. Papadopoulos (Επιμ.), *The Handbook of Jungian Psychology: Theory, Practice and Applications* (σσ. 74-93). London: Routledge.
- Stever, G. S. (2011, Ιούνιος). Celebrity Worship: Critiquing a Construct. *Journal of Applied Social Psychology*, 41(6), 1275-1581. <http://doi.org/10.1111/j.1559-1816.2011.00765.x>
- Stever, G. S. (2017). Evolutionary Theory and Reactions to Mass Media: Understanding Parasocial Attachment. *Psychology of Popular Media Culture*, 6(2), 95-102.
<http://doi.org/10.1037/ppm0000116>
- Storey, J. (2003). *Inventing Popular Culture From Folklore to Globalization*. Malden: Blackwell Publishing.
- Storey, J. (2015). *Cultural Theory and Popular Culture: An Introduction* (7 εκδ.). London and New York: Routledge.
- Sutcliffe, S. J. (2003). *Children of the New Age: A history of spiritual practices*. London: Routledge.
- Sutcliffe, S. J. (2013). ‘Rosicrucians at large’: Radical versus qualified invention in the cultic milieu. *Culture and Religion*, 14(4), 424-444.
<http://doi.org/10.1080/14755610.2013.838801>

- Sutcliffe, S. J., & Cusack, C. M. (2013). Introduction: Making it (all?) up – ‘invented religions’ and the study of ‘religion’. *Culture and Religion*, 14(4), 353-361. <http://doi.org/10.1080/14755610.2013.839952>
- Swissinfo.ch. (2014, Οκτώβριος 5). Ανάκτηση Αύγουστος 23, 2023, από The 1994 Solar Temple cult deaths in Switzerland: https://www.swissinfo.ch/eng/multimedia/series-of-killings_the-1994-solar-temple-cult-deaths-in-switzerland/40878686
- Taheri, M., & Jalaly, R. (2013, Οκτώβριος). The Archtype of the Hero's Journey in Odyssey. *International Journal of Language and Applied Linguistics World*, 4(2), 182-191. Ανάκτηση Νοέμβριος 2023, 2023, από www.ijllalw.org
- Taira, T. (2013). The category of ‘invented religion’: A new opportunity for studying discourses on religion. *Culture and Religion*, 14(4), 477-493. <https://doi.org/10.1080/14755610.2013.838799>
- Taylor, B. (2007, Ιανουάριος 1). Exploring Religion, Nature and Culture - Introducing the Journal for the Study of Religion, Nature and Culture. *Journal for the Study of Religion, Nature & Culture*, 5-25. <http://doi.org/10.1558/jsrnc.v1i1.5>
- Taylor, N. (2011). Football Hooliganism as Collective Violence: Explaining Variance in Britain Through Interpersonal Boundaries, 1863-1989. *The International Journal of the History of Sport*, 28(11), 1750-1771. <http://dx.doi.org/10.1080/09523367.2011.594682>
- Terrizzi, J. A. (2017). Is religion an evolutionarily evoked disease-avoidance strategy? *Religion, Brain & Behavior*, 7(4), 328-330. <http://doi.org/10.1080/2153599X.2016.1249918>
- The Japan Times. (2023, Μάρτιος 23). Ανάκτηση Αύγουστος 23, 2023, από Japan marks 28 years since Aum cult's sarin attack on Tokyo subway: <https://www.japantimes.co.jp/news/2023/03/20/national/aum-shinrikyo-tokyo-subway-attack-28th-anniversary/>
- Thorne, S. (2011). An exploratory investigation of the theorized levels of consumer fanaticism. *Qualitative Market Research: An International Journal*, 14(2), 160-173. <https://doi.org/10.1108/13522751111120675>
- Throop, C. J. (2009). Interpretation and the limits of interpretability: on rethinking Clifford Geertz's semiotics of religious experience. *The Journal of North African Studies*, 14(3-4), 369-384. doi:10.1080/13629380902924018
- Thurrow, J. C. (2013). Does cognitive science show belief in god to be irrational? The epistemic consequences of the cognitive science of religion. *International Journal for Philosophy of Religion*, 74(1), 77-98. <http://doi.org/10.1007/s 11153-011-9300-y>
- Till, R. (2010). *Pop Cult: Religion and Popular Music*. New York: Continuum.
- Till, R. (2010, Απρίλιος). Pop stars and idolatry: an investigation of the worship of popular music icons, and the music and cult of Princ. *Journal of Beliefs & Values*, 31(1), 69-80. <http://doi.org/10.1080/13617671003666761>

- Tomoko, M. (2005). *The Invention of World Religions*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Torrey, E. F. (2017). *Evolving Brains, Emerging Gods: Early Humans and the Origins of Religion*. New York, Chichester, West Sussex: Columbia University Press.
- Tracey, P. (2012). Religion and Organization: A Critical Review of Current Trends and Future Directions. *Academy of Management Annals*, 6(1), 87-134.
<http://doi.org/10.5465/19416520.2012.660761>
- Trompf, G. W. (2012). History and the end of time in new religions. Στο *The Cambridge Companion to New Religious Movements* (σσ. 63-79). New York: Cambridge University Press.
- Turner, B. S. (2014). Religion and contemporary sociological theories. *Current Sociology Review*, 62(6), 771-788. <http://doi.org/10.1177/0011392114533214>
- Turner, G. (2010). Approaching celebrity studies. *Celebrity Studies*, 1(1), 11-20.
<http://doi.org/10.1080/19392390903519024>
- Tylor, E. B. (2016). *Primitive Culture*. New York: Dover Publications, Inc.
- Urban, H. B. (2011). *The Church of Scientology: A History of a New Religion*. Princeton: Princeton University Press.
- Van Tongeren, D., Hibbard, R., Edwards, M., Johnson, E., Diepholz, K., Newbound, H., . . . Green, J. (2018, Νοέμβριος 23). Heroic Helping: The Effects of Priming Superhero Images on Prosociality. *Front. Psychol.* doi:10.3389/fpsyg.2018.02243
- Vermeer, P. (2010). Religious Education and Socialization. *Religious Education*, 105(1), 103-116. <http://doi.org/10.1080/00344080903472774>
- Vogler, C. (2017). Joseph Campbell Goes to the Movies: The Influence of the Hero's Journey in Film Narrative. *Journal of Genius and Eminence*, 2(2), 9-23.
<http://doi.org/10.18536/jge.2017.02.2.2.02>
- von Brömssen, K., Ivkovits, H., & Nixon, G. (2020). Religious literacy in the curriculum in compulsory education in Austria, Scotland and Sweden - a three-country policy comparison. *Journal of Beliefs & Values*, 41(2), 132-149.
<http://doi.org/10.1080/13617672.2020.1737909>
- Vyomakesisri, T., Sonu, T., & Srikanth, D. (2020, Ιανουάριος - Φεβρουάριος). POP Culture: Interaction of and Influence on the Youth. *International Journal of English Literature and Social Sciences*, 5(1), 8-12. <http://doi.org/10.22161/ijels.51.2>
- Wagoner, B. (2013). On Marx's "soulless conditions" and the fate and function of religion. *Critical Research on Religion*, 1(1), 116-120.
<http://doi.org/10.1177/2050303213476113>
- Wahlberg, M. (2020, Ιούλιος 17). *Divine Revelation*. Ανάκτηση Αύγουστος 13, 2024, από Stanford Encyclopedia of Philosophy: <https://plato.stanford.edu/entries/divine-revelation/>

- Walters, S. (1994). Algorithms and Archetypes: Evolutionary Psychology and Carl Jung's Theory of the Collective Unconscious. *Journal of Social and Evolutionary Systems*, 17(3), 287-306. [http://doi.org/10.1016/1061-7361\(94\)90013-2](http://doi.org/10.1016/1061-7361(94)90013-2)
- Ward, P. (2017). Celebrity Worship as Parareligion: Bieber and the Beliebers. Στο B. D. Forbes, & J. H. Mahan (Επιμ.), *Religion and Popular Culture in America* (σσ. 313-327). Oakland: University of California Press.
- Watts, F. (2020). The evolution of religious cognition. *Archive for the Psychology of Religion*, 42(1), 89-100. <http://doi.org/10.1177/0084672420909479>
- Weber, M. (1963). *The Sociology of Religion*. (Ε. Fischhoff, Μεταφρ.) London: Methuen & Co Ltd.
- Wesselmann, E. D. (2015). Bringing the Psychology of Religion and Spirituality Into Community Psychology. *Journal of Prevention & Intervention in the Community*, 43(3), 163-164. <http://doi.org/10.1080/10852352.2014.973274>
- West, L. J. (1989). Persuasive Techniques in Contemporary Cults: A Public Health Approach. Στο M. Galanter (Επιμ.), *Cults and New Religious Movements: A Report of the American Psychiatric Association* (σσ. 165-192). Washington: American Psychiatric Association.
- Whitehouse, H. (2006). *Τύποι Θρησκευτικότητας, Μια γνωσιακή θεωρία της μετάδοσης των θρησκευτικών αντιλήψεων*. (Π. Παχής, Επιμ., & Δ. Ξυγαλατάς, Μεταφρ.) Θεσσαλονίκη: Βανιάς.
- Whitley, D. (2017). Gregory J. Wightman, The Origins of Religion in the Paleolithic. *Time and Mind: The Journal of Archaeology, Consciousness and Culture*, 10(3), 326-328. <http://doi.org/10.1080/1751696X.2017.1344494>
- Williams, R. (2018). Popular culture: history and theory. *Cultural Studies*, 32(6), 903-928. <http://doi.org/10.1080/09502386.2018.1521620>
- Wilson, D. S. (2008). Evolution and Religion: The Transformation of the Obvious. Στο J. Bulbulia, R. Sosis, E. Harris, R. Genet, C. Genet, & K. Wyman (Επιμ.), *Evolution of Religion: Studies, Theories & Critiques* (σσ. 23-30). Santa Margarita: Collins Foundation Press.
- Wilson, M., Bulbulia, J., & Sibley, C. (2014). Differences and similarities in religious and paranormal beliefs: atypology of distinct faith signatures. *Religion, Brain & Behavior*, 104-126. <http://doi.org/10.1080/2153599X.2013.779934>
- Winegar, R. (2015). Kant's Criticisms of Hume's Dialogues Concerning Natural Religion. *British Journal for the History of Philosophy*(5), 888-910. <http://doi.org/10.1080/09608788.2015.1047733>
- Winkelman, M. J. (2023). Mimesis and the origins of religion. *Religion, Brain & Behavior, Latest Articles*, 1-8. <http://doi.org/10.1080/2153599X.2023.2168736>

- Winter, F. (2018). Japanese New Religious Movements: An Introduction. Στο L. Pokorny, & F. Winter (Επιμ.), *Handbook of East Asian New Religious Movements* (σσ. 17-32). Leiden, Boston: Brill.
- Wollenberg, B. (2019). Evolving brains, emerging gods: early humans and the origins of religion. *Theology and Science*, 17(2), 287-289.
<http://doi.org/10.1080/14746700.2019.1596363>
- Woodhead, L. (2011). Five concepts of religion. *International Review of Sociology*, 21(1), 121-143. <http://doi.org/10.1080/03906701.2011.544192>
- Wright, A. (2004). The justification of compulsory religious education: a response to Professor White. *British Journal of Religious Education*, 26(2), 165-174.
<http://doi.org/10.1080/014162004200042000181938>
- Wuthnow, R. (1976). The New Religions in Social Context. Στο C. Y. Glock, & R. N. Bellah (Επιμ.), *The New Religious Consciousness* (σσ. 267-296). London: University of California Press.
- Xia, G., Qin, Z., & Hu, J. (2021). Literature Review of Celebrity Worship. Στο J. Xu, F. Márquez, M. Hassan, G. Duca, A. Hajiyevev, & F. Altiparmak (Επιμ.), *Proceedings of the Fifteenth International Conference on Management Science and Engineering Management* (Τόμ. 78, σσ. 715-723). Cham: Springer.
- Yannaras, C. (1991). *Elements of Faith: An Introduction to Orthodox Theology*. (Κ. Schram, Μεταφρ.) Edinburgh: T&T Clark.
- Zeller, B. (2010). Extraterrestrial Biblical Hermeneutics and the Making of Heaven's Gate. *Nova Religio: The Journal of Alternative and Emergent Religions*, 14(2), 34-60.
<https://doi.org/10.1525/nr.2010.14.2.34>
- Zeller, B. E. (2011). New Religious Movements and Science. *Nova Religio: The Journal of Alternative and Emergent Religions*, 14(4), 4-10.
<http://doi.org/10.1525/nr.2011.14.4.4>
- Zeller, B. E. (2015). "But Aren't Cults Bad?": Active Learning, Productive Chaos, and Teaching New Religious Movements. *Teaching Theology & Religion*, 18(2), 121-132.
<http://doi.org/10.1111/teth.12274>
- Zizioulas, J. D. (1997). *Being as Communion*. New York: St Vladimir's Seminary Press.
- Βαλλιανάτος, Α. (2005). Σχολιασμός των πορισμάτων του συνηγόρου. *Σύναξη*, 105-106. Ανάκτηση Αύγουστος 27, 2024
- Γιαγκάζογλου, Σ. (2014). *Κοινωνία Εσχάτων*. Αθήνα: Ίνδικτος.
- Γιαγκάζογλου, Σ. (2016). *Βίος και Λόγος στην Ησυχαστική Παράδοση*. Αθήνα: Δόμος.
- Γιαγκάζογλου, Σ. (2021, Οκτώβριος - Δεκέμβριος). Η Έκκλησία ως κοινωνία πίστης, λατρείας και ζωής - Έκκλησιολογικές προκλήσεις και αντινομίες στον καιρό της πανδημίας και των υγειονομικών μέτρων. *Θεολογία*, 92(4), 43-64.
- Γιαννουλάτος, Α. (1975). *Ισλάμ, Θρησκευολογική Επισκόπησις*. Αθήνα: Έθνη και Λαοί.

- Γκρίλης, Γ. (2020). Αντιστέκονται οι εκπαιδευτικοί στις εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις; Η περίπτωση των Θεολόγων και τα νέα Προγράμματα Σπουδών των Θρησκευτικών. *Ερκυνα, Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών-Επιστημονικών Θεμάτων*(19), 12-25.
doi:https://erkyna.gr/e_docs/periodiko/teyxos/teyxos_19-19_2020.pdf
- Δεληκωσταντής, Κ. (2007). *Φιλοσοφική ανθρωπολογία, Περιπέτειες του ανθρωπολογικού στοχασμού* (Τόμ. Α'). Αθήνα: Έννοια.
- Δεληκωσταντής, Κ. (2009). Το μάθημα των Θρησκευτικών: Ταυτότητα και Προοπτικές. *Το μάθημα των Θρησκευτικών στην Εκπαίδευση*, (σσ. 35-55). Αθήνα.
- Δεληκωσταντής, Κ. (2013). Τα Θρησκευτικά στο σύγχρονο σχολείο: Μάθημα για όλους ή διαφορετικά μαθήματα για ξεχωριστές ομάδες;. *Θεολογία*, 311-321.
doi:https://www.ecclesia.gr/greek/press/theologia/material/2013_4_19_Delikostantis.pdf
- Δεληκωσταντής, Κ. (2024). Σταθερές της σχολικής θρησκευτικής αγωγής στην Ελλάδα. Στο Σ. Αθανάσιος Β. (Επιμ.), *Μονόλογος; Επίλογος; Η Διάλογος;* (σσ. 67-75). Αθήνα: Ακρίτας.
- Δημητρόπουλος, Π. (1966). Πίστις. Στο *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια* (Τόμ. 10, σσ. 406-410). Αθήνα: Αθ. Μαρτίνογ.
- Δρίτσας, Δ., Μπαλιάτσας, Δ., & Καραμάτσκος, Δ. (2005). *Λεξικό Πρωτοχριστιανικών, Βυζαντινών και Νεότερων Ορθοδόξων Όρων*. Αθήνα: Έννοια.
- Επιστημονική Επιτροπή ΙΕΠ. (2020). Εισήγηση Επιστημονικής Επιτροπής για τα Θρησκευτικά. *Δελτίο Τύπου σχετ. με την υπ' αρ. 37/23-07-2020 Πράξη του Δ.Σ. του ΙΕΠ- Εισήγηση Επιστημονικής Επιτροπής για τα Θρησκευτικά*. Αθήνα: Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής. Ανάκτηση Ιανουάριος 9, 2024, από <https://iep.edu.gr/el/component/k2/1039-deltio-typou-sxet-me-tin-yp-ar-37-23-07-2020-praksi-tou-d-s-tou-iep-eisigisi-epistimonikis-epitropis-gia-ta-thriskeftika>
- Επιστημονική Επιτροπή ΙΕΠ. (2022). *Πρόγραμμα Σπουδών για το Μάθημα των Θρησκευτικών στις Α', Β' και Γ' τάξεις του Γυμνασίου* (2 εκδ.). Αθήνα. Ανάκτηση από <https://iep.edu.gr/el/nea-ps-provoli>
- Ζάρρας, Κ. Θ. (2012). *Ιστορία των Χρόνων της Καινής Διαθήκης 515 π.Χ - 135 μ. Χ*. Αθήνα: Έννοια.
- Θεοδώρου, Ε. (1965). Θρησκεία. Στο *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια* (Τόμ. 6, σσ. 530-542). Αθήνα: Αθαν. Μαρτίνογ.
- Θεοδώρου, Ε. (1965). Θρησκευτικό Βίωμα. Στο *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια* (Τόμ. 6, σσ. 553-555). Αθήνα: Αθαν. Μαρτίνογ.
- Καραμούζης, Π. (2015). *Η Κοινωνιολογία της Θρησκείας Μεταξύ Εκπαίδευσης και Κοινωνίας*. Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών.
- Καραμούζης, Π., Φωκίδης, Ε., & Τσιρέβελος, Ν. (2019). Η αναγκαιότητα της Θρησκευτικής Εκπαίδευσης: τα Προγράμματα Σπουδών και οι Διδάσκοντες. Μια πανελλήνια έρευνα / The necessity of Religious Education: Curricula and Instructors. A pan-

Hellenic survey. *Ελληνική Περιοδική Έκδοση για τη Θρησκευτική Εκπαίδευση / Greek Journal of Religious Education*, 2(1), 61-86. <http://doi.org/10.30457/30420195>

- Κουκουνάρας Λιάγκης, Μ. (2010). Διαπολιτισμική Θρησκευτική Αγωγή στο Ελληνικό Σχολείο: Ένα μάθημα για όλους και όχι διαθρησκειακό. *Σύναξη*, 115, 37-49. Ανάκτηση Ιανουάριος 2, 2023, από http://scholar.uoa.gr/sites/default/files/makoulia/files/diapolitismiki_thriskeytiki_agogi_sto_elliniko_sholeio.pdf
- Κουκουνάρας Λιάγκης, Μ. (2015). *Επιστήμες της Παιδαγωγικής και πρώτη εφηβεία, Συμβολή στη διδακτική μεθοδολογία της Θρησκευτικής Εκπαίδευση*. Αθήνα: Gutenberg.
- Κουκουνάρας Λιάγκης, Μ. (2019). *Τι Θρησκευτικά χρειάζεται η Εκπαίδευση σήμερα; Μια πολυδιάστατη έρευνα σε ελληνικό περιβάλλον*. Αθήνα: Gutenberg.
- Κουκουνάρας Λιάγκης, Μ. (2024). Η "ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης" στο πλαίσιο της εκπαίδευσης. Συμβολή στο διάλογο για τη θέση της Θρησκευτικής Εκπαίδευσης στο σχολείο. Στο Α. Στογιαννίδης (Επιμ.), *Μονόλογος; Επίλογος; Η Διάλογος;* (σσ. 99-121). Αθήνα: Ακρίτας.
- Κουκουνάρας Λιάγκης, Μ., & Παπαϊωάννου, Μ. (2016). Η θέση της Θρησκευτικής Εκπαίδευσης στο ελληνικό σχολείο του 21ου αιώνα: Ζητήματα υποχρεωτικότητας, προγράμματος σπουδών και παιδαγωγικής προσέγγισης. Στο Σ. Γρόσδος (Επιμ.), *Προγράμματα Σπουδών - Σχολικά εγχειρίδια. Από το παρελθόν, στο παρόν και το μέλλον. Πρακτικά Συνεδρίου, Μουσείο Σχολικής Ζωής και Εκπαίδευσης του ΕΚΕΔΙΣΥ, ΠΕΕ* (Τόμ. Β, σσ. 201-212). Αθήνα: Pierce-Αμερικάνικο Κολλέγιο Ελλάδος. Ανάκτηση από http://scholar.uoa.gr/sites/default/files/makoulia/files/i_thesi_tis_thriskeytikis_ekpaideysis_sto_elliniko_sholeio_toy_21oy_aiona._zitimata_ypohreotikotitas_programmatos_spydon_kai_paidagogikis_proseggisis.pdf
- Κουκουνάρας Λιάγκης, Μ., & Ρεντζή, Ε. (2020). Η Θρησκευτική Εκπαίδευση στην Ελλάδα και την Ευρώπη και η μάθηση «για» τη δημοκρατία και τα ανθρώπινα δικαιώματα. Στο Β. Πλιόγκου, & Κ. Δ. (Επιμ.), *Σύγχρονες τάσεις στην Παιδαγωγική θεωρία και πρακτική. Δημοκρατία-Πολιτεότητα-Ετερογένεια* (σσ. 38-65). Gutenberg.
- Κουκουνάρας Λιάγκης, Μ., & Σεκαδάκης, Δ. (2022). Ο θρησκευτικός γραμματισμός και η θρησκευτικότητα των αποφοίτων (2020) της ελληνικής εκπαίδευσης / Religious literacy and religiosity of the Greek. *Ελληνική περιοδική έκδοση για τη Θρησκευτική Εκπαίδευση/ Greek Journal of Religious Education*, 5(1), 78-117. doi:10.30457/050120225
- Λόσσκυ, Β. (1962). Πίστις και Θεολογία. Στο *Θεολογία, Αλήθεια και Ζωή: Πνευματικών Συμπόσιον* (σσ. 61-88). Αθήνα: Αδελφότης Θεολόγων "Ζωή" .
- Μακρής, Γ. (2014). *Ισλάμ, Πεποιθήσεις, πρακτικές και τάσεις*. Αθήνα: Πατάκη.
- Μακρής, Σ. (2024). Ορθοδοξία, Πολιτική και Δημόσια Σφαίρα. Η συμβολή του Χρήστου Γιανναρά. Στο Α. Στογιαννίδης (Επιμ.), *Μονόλογος; Επίλογος; Η Διάλογος;* (σσ. 175-187). Αθήνα: Ακρίτας.

- Μαντζαρίδης, Γ. Ι. (2009). *Χριστιανική Ηθική Ι: Εισαγωγή - Γενικές Αρχές Σύγχρονη Προβληματική* (2η εκδ.). Θεσσαλονίκη: Π.Πουρναρά.
- Μαντζαρίδης, Γ. Ι. (2015). *Χριστιανική Ηθική ΙΙ: Άνθρωπος και Θεός, Άνθρωπος και Συνάνθρωπος. Υπαρξιακές και Βιοηθικές Θέσεις και Προοπτικές*. Άγιον Όρος: Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου.
- Μαστρογιαννάκης, Η. Δ. (1962). Μερικά Γνωρίσματα της Ορθόδοξης Θεολογίας. Στο *Θεολογία, Αλήθεια και Ζωή: Πνευματικόν Συμπόσιον* (σσ. 5-14). Αθήνα: Αδελφότης Θεολόγων "Ζωή".
- Ματσούκας, Ν. (2016). *Ιστορία της Φιλοσοφίας, Αρχαίας Ελληνικής – Βυζαντινής – Δυτικοευρωπαϊκής με σύντομη εισαγωγή στη Φιλοσοφία* (Τόμ. 6). Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη.
- Ματσούκας, Ν. (1996). *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Α': Εισαγωγή στην Θεολογική Γνωσιολογία*. Θεσσαλονίκη: Π.Πουρναράς.
- Ματσούκας, Ν. (2016). *Δογματική και Συμβολική Θεολογία Γ': Ανακεφαλαίωση και Αγαθοτοπία. Έκθεση του Οικουμενικού Χαρακτήρα της Χριστιανικής Διδασκαλίας* (Τόμ. 3). Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη.
- Ματσούκας, Ν. (2016). *Θεολογία, Κτισιολογία, Εκκλησιολογία κατά τον Μέγαν Αθανάσιον, Σημεία πατερικής και οικουμενικής θεολογίας* (Τόμ. 5). Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη.
- Μητροπούλου, Β. (2022). Διερεύνηση του θρησκευτικού γραμματισμού στους αποφοίτους Λυκείου και επίδραση στην ικανότητά τους να διαμορφώσουν προσωπικές στάσεις και απόψεις ζωής. *Ελληνική Περιοδική Έκδοση για τη Θρησκευτική Εκπαίδευση/Greek Journal of Religious Education*, 5(1), 36-77. <http://doi.org/10.30457/050120224>
- Μουστάκης, Β. (1966). Η Ορθόδοξος πίστις. Στο *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια* (σσ. 410-412). Αθήνα: Αθ. Μαρτίνογ.
- Μπέγζος, Μ. Π. (2005). *Θεοκρατία ή Δημοκρατία; Μελέτες Κοινωνιολογίας της Θρησκείας*. Αθήνα: Γρηγόρη.
- Μπέγζος, Μ. Π. (2011). *Συγκριτική Θρησκευσιολογία*. Αθήνα: Γρηγόρη.
- Μπέγζος, Μ. Π. (2011). *Ψυχολογώντας τη Θρησκεία*. Αθήνα: Γρηγόρη.
- Νεάκτσου, Ν. (2019). Η θεολογική γνωσιολογία ως θέωση κατά τον Γρηγόριο τον Παλαμά. *Σύνθεσης*(1), 224-243. <https://doi.org/10.26262/syn.v8i1.7730>
- Νέλλας, Π. (1979). *Ζώνον Θεούμενον: Προοπτικές για μια Ορθόδοξη Κατανόηση του Ανθρώπου*. Αθήνα: Αρμός.
- Νίκας, Α. Θ. (1992). *Διδακτική του θρησκευτικού μαθήματος Θεωρία και Πράξη*. Αθήνα: Βιβλιογονία.
- Ξυδάκης, Ι. (2018). *Το καλό και το κακό στον κόσμο των βιντεοπαιχνιδιών: θρησκευσιολογική μελέτη*. Αθήνα.
- ΟΗΕ. (1948, Δεκέμβριος 10). *Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου*. Ανάκτηση Αύγουστος 8, 2024, από

<https://unric.org/el/%CE%BF%CE%B9%CE%BA%CE%BF%CF%85%CE%BC%CE%B5%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%B7-%CE%B4%CE%B9%CE%B1%CE%BA%CE%B7%CF%81%CF%85%CE%BE%CE%B7-%CE%B3%CE%B9%CE%B1-%CF%84%CE%B1-%CE%B1%CE%BD%CE%B8%CF%81%CF%89%CF%80%CE%B9-2/>

- Παπαϊωάννου, Μ. (2018). Μπορεί να είναι αποτελεσματικός ο διδακτικός διαθηρησκευτικός διάλογος στο Μάθημα των Θρησκευτικών; Μία εμπειρική έρευνα. *Ελληνική περιοδική έκδοση για τη Θρησκευτική Εκπαίδευση (ΕλΘΕ)/ Greek Journal of Religious Education*, 1(1), 41-62. <http://doi.org/10.30457/031020184>
- Παπαλεξανδρόπουλος, Σ. (1993, Απρίλιος - Ιούνιος). Για τις νέες Θρησκείες. *Σύναξη, Για την πορεία της Εκκλησίας και τις νέες θρησκείες*(46), 33-56. Ανάκτηση Αύγουστος 11, 2023, από <https://old.imdlibrary.gr/index.php/el/2013-01-14-09-09-13/periodika/synaksi/book/60?page=1>
- Παπαλεξανδρόπουλος, Σ. (1999, Ιανουάριος-Μάρτιος). Ο νεοπαγανισμός ως νέα θρησκεία. *Σύναξη, Ελληνικός Νεοπαγανισμός*(69), 23-28. Ανάκτηση Αύγουστος 11, 2023, από <https://old.imdlibrary.gr/index.php/el/2013-01-14-09-09-13/periodika/synaksi/book/37?page=1>
- Πάτρωνος, Γ. Π. (1994). *Θεολογία και Ορθόδοξο Βίωμα*. Αθήνα: Δόμος.
- Πικραμένος, Μ. (2020). Το μάθημα των θρησκευτικών σε μια σύγχρονη φιλελεύθερη δημοκρατία. *Νομοκανονικά*(1), 31-57. Ανάκτηση Νοέμβριος 13 2023, από <https://ikee.lib.auth.gr/record/327023?ln=el>
- Σκουτέρης, Κ. Β. (1998). *Ιστορία Δογμάτων* (Τόμ. 1). Αθήνα: Σταμούλης.
- Σταμούλης, Χ. (2024). "Το Μάθημα των Θρησκευτικών θα πρέπει να αφορά τα μέλη της δημόσιας πλατείας και όχι μόνο τα μέλη της Εκκλησίας. Αυτό θα πρέπει να είναι σαφές". Στο Α. Στογιαννίδης (Επιμ.), *Μονόλογος; Επίλογος; Ή Διάλογος;* (σσ. 366-382). Αθήνα: Ακρίτας.
- ΣτΕ 1749 και 1750/2019, 1. κ. (χ.χ.). Ανάκτηση Αύγουστος 31, 2024, από https://www.adjustice.gr/webcenter/portal/ste/pageste/epikairota/apofaseis;jsessionid=ohqo9dQnx5JnPY4U0CW0whYydTRi6XMBNY3P0CwRPBxmFAuGkSZv!1016633206!-999908186?contentID=DECISION-TEMPLATE1569569064357&_afrLoop=7940427956505916#!%40%40%3F_afrLoop%3D7940
- Στογιαννίδης, Α. (2017). *Μελετήματα Σχολικής Παιδαγωγικής και Διδακτικής του μαθήματος των Θρησκευτικών*. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη.
- Στογιαννίδης, Α. (2024). Θρησκευτικά στο Δημόσιο Σχολείο μιας σύγχρονης και δημοκρατικής κοινωνίας: Μάθηκα καλλιέργειας θρησκευτικών πεποιθήσεων;. Στο Α. Β. Στογιαννίδης (Επιμ.), *Μονόλογος; Διάλογος; Ή Διάλογος;* (σσ. 15-63). Αθήνα: Ακρίτας.
- Τζάνη, Μ., & Κεχαγιάς, Χ. (2005). Σημειώσεις για το μάθημα "Μεθοδολογία Έρευνας Κοινωνικών. Ανάκτηση Μάιος 17, 2024, από <http://benl.primeduo.uoa.gr/database1/method.pdf>

- Τρεμπέλας, Π. Ν. (1997). *Δογματική*. Αθήνα: Σωτήρ.
- Τσίακκας, Χ. (2002). *Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό Θρησκειών και Αιρέσεων Παραχριστιανικών – Παραθρησκευτικών Ομάδων και σύγχρονων ιδεολογικών ρευμάτων*. Ιερά Μονή Τροοδιτίσης.
- Τσίγκος, Β. Α. (2017). *Δογματική της Ορθοδόξου Εκκλησίας*. Θεσσαλονίκη: Ostrakon Publishing.
- Φειδάς, Β. Ι. (2002). *Εκκλησιαστική Ιστορία Α': Από αρχής μέχρι την Εικονομαχία* (3 εκδ.). Αθήνα: Διήγηση.
- Φλωρόφκσυ, Γ. (1962). Η πορεία της Ρωσικής Θεολογίας. Στο *Θεολογία, Αλήθεια και Ζωή: Πνευματικόν Συμπόσιον* (σσ. 15-59). Αθήνα: Αδελφότης Θεολόγων "Ζωή".
- Φωτίου, Σ. (2024). Θεολογική Επίγνωση: Το Μάθημα των Θρησκευτικών στη Δημόσια Εκπαίδευση. Στο Α. Στογιαννίδης (Επιμ.), *Μονόλογος; Επίλογος; Η Διάλογος;* (σσ. 76-98). Αθήνα: Ακρίτας.

Η. Παράρτημα

1. Κριτήριο Αξιολόγησης πριν την διδακτική παρέμβαση

Τμήμα Θεολογίας

Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών
«Ορθόδοξη Θεολογία»

Στο παρακάτω σύντομο ερωτηματολόγιο καλείστε να απαντήσετε ανώνυμα σε τέσσερις ερωτήσεις ώστε να διαπιστώσουμε σε ποιο βαθμό γνωρίζετε σήμερα σχετικά με τη θρησκευτικότητα του 21ου αιώνα και τις νέες μορφές θρησκευτικότητας. Δεν θα βαθμολογηθείτε και για αυτό δεν χρειάζεται να έχετε κάποια αγωνία να απαντήσετε σωστά. Σημασία έχει να απαντήσετε αυτό που σήμερα θεωρείτε ότι μπορείς να είναι σωστό για εσάς σύμφωνα με τις μέχρι σήμερα γνώσεις σας.

Παρακαλούμε κυκλώστε μία απάντηση σε κάθε ερώτηση:

α) Θεωρώ ότι όταν κάποιος/α αναφέρεται σε «θρησκεία» εννοεί:

- 1) κάποιο σύστημα αξιών, δογμάτων, ηθικής και πρακτικών, που στηρίζεται στη σχέση του ανθρώπου με τον Θεό
- 2) την πίστη στην ύπαρξη του Θεού, που δίνει νόημα στη ζωή του
- 3) την Εκκλησία, που αποτελεί το Σώμα του Χριστού

β) Θεωρώ ότι όταν κάποιος/α αναφέρεται σε «νέα μορφή θρησκευτικότητας» εννοεί:

- 1) να πιστεύεις διαφορετικά σε έναν θεό
- 2) δημιουργείς έναν καινούργιο θεό
- 3) να μην πιστεύεις σε κάποιον θεό

γ) Θεωρώ ότι όταν κάποιος/α αναφέρεται στον «τζενταϊσμό» εννοεί:

- 1) τις μονομαχίες τζεντάι
- 2) τη θρησκεία των τζεντάι
- 3) τη θρησκεία αφιερωμένη στους τζεντάι

δ) Θεωρώ ότι όταν κάποιος/α αναφέρεται στο «σύνδρομο των διασημοτήτων» εννοεί:

- 1) να λατρεύεις έναν/μία διάσημο/η
- 2) να ακολουθείς έναν/μία διάσημο/η στα social media
- 3) να παρακολουθείς φανατικά τη ζωή και το έργο ενός/μιας διάσημου/ες

2. Εικόνες από τα στάδια «Βιώνοντας» - «Νοηματοδοτώντας»

Εικόνα 1: Justin Bieber, από:
<https://www.biography.com/musician/s/justin-bieber>

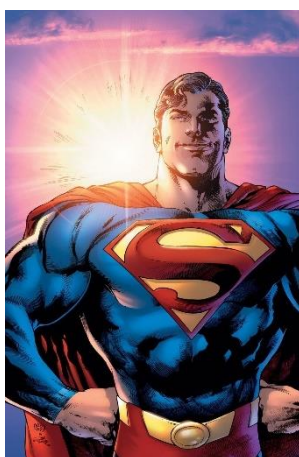
Εικόνα 2: Christiano Ronaldo, από:
https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9A%CF%81%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%B9%CE%AC%CE%BD%CE%BF_%CE%A1%CE%BF%CE%BD%CE%AC%CE%BB%CE%BD%CF%84%CE%BF

Εικόνα 3: Taylor Swift, από:
https://www.imdb.com/name/nm2357847/mediaviewer/rm2633893121/?ref_=nm_ov_ph

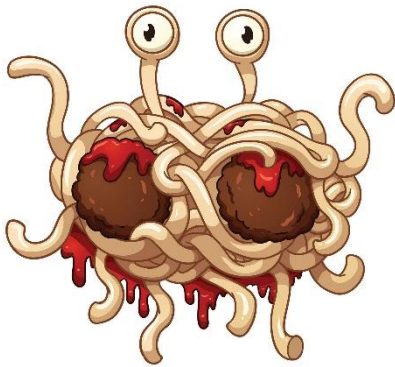
Εικόνα 4: Harry Potter, από τις ταινίες Harry Potter, από:
[https://neoencyclopedia.fandom.com/wiki/Harry_Potter_\(character\)](https://neoencyclopedia.fandom.com/wiki/Harry_Potter_(character))

Εικόνα 5: Superman, από:
https://dc.fandom.com/wiki/Superman?file=Superman_Vol_5_1_Textless.jpg

Εικόνα 6: The Eye of Sauron, από τις ταινίες Lord of the Rings, από:
<https://www.thegamer.com/lord-of-the-rings-who-is-sauron-lotr/>

Εικόνα 7: The Flying Spaghetti Monster, από:
<https://www.britannica.com/topic/Flying-Spaghetti-Monster>

Εικόνα 8: Bella Lugosi από τη ταινία Dracula, από:
<https://itcamefromblog.com/2024/02/24/bela-lugosi-dracula-and-a-family-legacy/>

Εικόνα 9: Yoda, από τις ταινίες Star Wars, από:
<https://en.wikipedia.org/wiki/Yoda>

Εικόνα 10: Obi Wan Kenobi, από τις ταινίες Star Wars, από: <https://www.liveabout.com/obi-wan-kenobi-star-wars-2957993>

3. Κείμενο Δραστηριότητας σταδίου «Νοηματοδοτώντας»

ΦΥΛΛΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ Πως δημιουργώ μια θρησκεία;

Έχω στο νου μου αρχικά ότι η θρησκεία είναι ένα σύστημα αξιών, δογμάτων, ηθικής και πρακτικών, που στηρίζεται στη σχέση του ανθρώπου με τον Θεό.

Για την δημιουργία μια θρησκείας, λαμβάνω υπόψιν τα παρακάτω:

1. Διατυπώνω τις θρησκευτικές διδασκαλίες. Πεποιθήσεις σχετικά με τη φύση της Θεότητας και τη σχέση των ανθρώπων με αυτή την απόλυτη, πραγματική, θεότητα.
2. Ιστορίες, αφηγήσεις για τον Θεό/ θεούς και επίσης ιστορίες που σχετίζονται με ιστορικά γεγονότα θρησκευτικής σημασίας σε μια παράδοση. Οι μύθοι είναι οι ιερές ιστορίες που περνούν από γενιά σε γενιά -είναι ιερές επειδή αποκαλύπτουν και εξηγούν αυτό που η παράδοση πιστεύει ότι είναι η απόλυτη φύση των θεών, των ανθρώπων και του σύμπαντος.
3. Κανόνες συμπεριφοράς ή κατευθυντήριες γραμμές για τη συμπεριφορά σύμφωνα με τα οποία η κοινότητα κρίνει ένα άτομο ως καλό ή κακό ανάλογα με το επίπεδο συμμόρφωσης προς αυτούς τους κανόνες.
4. Τον/Τους τρόπο/τρόπους με τον οποίο η κοινότητα αναπαριστά τους μύθους της και επιβεβαιώνει και εκφράζει τις πεποιθήσεις της μέσω της δράσης όπως της λατρείας, των προσευχών, των προσφορών στον/στους θεό/θεούς
5. Η ελπίδα για επαφή με τον αόρατο κόσμο – θείο κόσμο και η συμμετοχή σε αυτόν μέσω των τελετουργιών
6. Μια θρησκευτική παράδοση προϋποθέτει κάποιο είδος κοινωνικής οργάνωσης μέσω της οποίας αντέχει στον χρόνο. Μπορεί να υπάρχουν άτομα που αποτελούν παράδειγμα της θρησκευτικής παράδοσης και τα οποία ζουν εκτός κοινωνίας, αλλά οι διδασκαλίες και η ίδια η παράδοση διατηρούνται και μεταδίδονται μέσω της κοινωνικής οργάνωσης των εκκλησιών, των ναών, των τζαμιών ή των μοναστηριών.

Δεν ξεχνάω το όνομα της θρησκείας που θα δημιουργήσει η ομάδα μου.

4. Δελτίο Εξόδου – Ερωτηματολόγιο ανάπτυξης μετά την παρέμβαση, στάδιο «εφαρμόζοντας»

Τμήμα Θεολογίας Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Ορθόδοξη Θεολογία»

Τώρα που ολοκληρώθηκε το μάθημα, μπορείς να απαντήσεις ανώνυμα στις παρακάτω ερωτήσεις που αφορούν θρησκευτικότητα του 21ου αιώνα και τις νέες μορφές θρησκευτικότητας. Είναι ανώνυμο και δεν θα βαθμολογηθείς και για αυτό δεν χρειάζεται να έχεις κάποια αγωνία να απαντήσεις σωστά. Σημασία έχει να απαντήσεις αυτό που έμαθες μετά από τα μαθήματά μας.

Παρακαλώ συμπλήρωσε τις παρακάτω ερωτήσεις:

- 1) Τι καινούργιο έμαθα από το σημερινό μάθημα;
- 2) Μπορεί να δημιουργηθεί ένα νέο θρησκευτικό κίνημα το 2024;
- 3) Ποια η άποψή μου για ένα τέτοιο κίνημα;
- 4) Κάτι που μου κέντρισε το ενδιαφέρον και θα ήθελα να το μελετήσω με περισσότερες λεπτομέρειες στο μέλλον;
- 5) Θα ήθελα ακόμα περισσότερες διευκρινίσεις για..;